

T.C.
NEVŞEHİR ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ

“UYGUR BİLMECELERİ ÜZERİNE BİR DEĞERLENDİRME”

Hazırlayan
Emel TOKMAK

Danışman
Yrd. Doç. Dr. Adem ÖGER

Türk Dili ve Edebiyatı Anabilim Dalı
Yüksek Lisans Tezi

Temmuz 2010
NEVŞEHİR

Yrd. Doç. Dr. Adem ÖGER danışmanlığında Emel TOKMAK tarafından hazırlanan “Uygur Bilmeceleeri Üzerine Bir Değerlendirme” adlı bu çalışma jürimiz tarafından Nevşehir Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Türk Dili ve Edebiyatı Anabilim Dalında Yüksek Lisans tezi olarak kabul edilmiştir.

17/09/2010

JÜRİ:

Danışman

: Yrd. Doç. Dr. Adem ÖGER.....

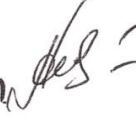
Üye

: Prof. Dr. Gelin PEKACAL.....

Üye

: Yrd. Doç. Dr. Parvana BAYRAM.....

ONAY:

Bu tezin kabulü Enstitü Yönetim Kurulunun 11.10.2010 tarih ve 2010/18 sayılı kararı ile onaylanmıştır.

11.10.2010

Prof. Dr. Emir ERDEN
Enstitü Müdürü

ÖNSÖZ

Türkiye Türkleri'ne en uzak coğrafyada bulunan Türk boylarından biri olan Uygurlar, gerek sosyo-kültürel hayatları gerekse sözlü kültür ürünleri bakımından Türkiye Türklerine oldukça yakındır. Yerleşik hayata geçen ilk Türk boyu olmaları, çeşitli dinleri kabul etmiş olmaları ve yaşadıkları coğrafyanın İpek Yolu üzerinde bulunması gibi nedenlerle Uygur Türkleri Türk kültür tarihinin gelişiminde büyük rol oynamışlardır. Uygurlar, zengin bir yazılı edebiyata ve sözlü kültür geleneğine sahiptir. Bu sözlü kültür geleneği içerisinde yaratılan Uygur bilmeceleri, Uygur Türklerinin, hayata, tabiata, kültüre, ahlaka, dine ve insana bakış açılarını ortaya koyması bakımından önemlidir. Bu çalışmanın şeklinin belirlenmesinde, Türkiye'de, Uygur bilmeceleri üzerine kapsamlı bir çalışma yapılmamış olması etkili olmuştur.

“Uygur Bilmeceleri Üzerine Bir Değerlendirme” adlı bu çalışma dört bölümden oluşmaktadır. *Giriş* kısmında, Uygur Türkleri hakkında kısaca bilgi verilerek çalışmanın konusu, amacı ve yöntemi ortaya konulmuştur.

“Bilmeceler Üzerine Yapılan Çalışmalar” adlı *1. Bölüm*'de Türkiye'de, Türkiye dışındaki bazı ülkelerde ve Doğu Türkistan'da bilmece üzerine yapılan çalışmalar tanıtılıp değerlendirilmiştir.

Çalışmanın *2. Bölümü* olan *“Bir Tür Olarak Bilmece ve Uygur Bilmeceleri”* adlı bölümde, bilmecelerin, çeşitli araştırmacılar tarafından yapılan tanımlarına; içerik, şekil, işlev, yaratım ve aktarım özellikleri üzerindeki görüşlerine yer verilmiştir. Bu görüşler ışığında Uygur bilmecelerinin tanımı yapılmış ve Uygur bilmeceleri içerik, şekil, işlev, yaratım ve aktarım bakımından değerlendirilmiştir.

3. Bölüm, *“Bilmecelerin Tasnifi ve Uygur Bilmeceleri”* adını taşımaktadır. Bu bölümde, bilmecelerle ilgili çeşitli araştırmacılar tarafından yapılan tasnifler incelenmiş ve elimizdeki metinlerden hareketle Uygur bilmeceleri içerik özellikleri esas alınarak tasnif edilmiştir.

“Metinler”, adını taşıyan *4. Bölüm*'de, Doğu Türkistan'da yayımlanmış çeşitli kitaplardan temin ettiğimiz 578 bilmecenin transkripsiyonu yapılmıştır. İki blok halinde yazılan bilmece metinlerinin birinci bloğunda Uygur Türkçesi metinlerine; ikinci bloğunda Türkiye Türkçesine aktarılmış metinlere yer verilmiştir.

“*Sonuç*” kısmında, bu çalışmanın diğer bölümlerinde yaptığımız tespitler toplu olarak değerlendirilmiştir.

Çalışmanın sonunda yer alan “*Kaynakça*” kısmında, çalışma boyunca faydalandığımız kaynakla, yazarların soyadlarına göre sıralanarak verilmiştir.

Son olarak bilmecelerin cevaplarının Uygurcaları esas alınarak oluşturulan “*Bilmece Cevaplarına Göre Alfabetik Dizin*” e yer verilmiştir.

Bu çalışmanın hazırlanmasında, beni yönlendiren, her aşamasında yol gösteren, yardımcı olan ve Uygur Türkçesiyle yazılmış olan kaynakların teminini sağlayan danışmanım ve değerli Hocam Yrd. Doç. Dr. Adem ÖGER’e teşekkür ederim.

Bilmece metinlerinin Türkiye Türkçesi’ne aktarılmış bölümlerini inceleyip gerekli düzeltmeleri yapan sayın Hocam Prof. Dr. Alimcan İNAYET’e teşekkürü bir borç bilirim.

Yardımlarını her an yanımda hissettiğim değerli bölüm hocalarıma, özet kısmının çevirisinde yardımcı olan İngilizce öğretmenleri Sayın Serap ŞENYÜZ ve Ahmet ŞENYÜZ’e, manevi açıdan hep yanımda olan sevgi ve hoşgörülerini hep hissettiğim sevgili aileme, özellikle kardeşim Elmas TOKMAK’A şükranlarımı sunarım.

Emel TOKMAK

Nevşehir 2010

UYGUR BİLMECELERİ ÜZERİNE BİR DEĞERLENDİRME

“Uygur Bilmeceleri Üzerine Bir Değerlendirme” adlı bu çalışmanın konusunu, Doğu Türkistan’da yaşayan Uygur Türklerinin sözlü gelenekten derlenip yazıya geçirilmiş bilmeceleri oluşturmaktadır.

Bu çalışmanın amacı, Doğu Türkistan’da yaşayan Uygur Türklerinin sözlü kültür ürünlerinden Uygur bilmecelerini şekil, yapı, içerik, işlev, yaratım ve aktarım bakımından incelemektir. Ayrıca, Türkiye Türklerine en uzak coğrafyada bulunan Türk boylarından biri olan Uygur Türklerinin bilmecelerini Türkiye Türkçesine aktarıp inceleyerek Türk kültür tarihi ve Türk dünyası kültür ürünleri üzerine ileride yapılacak daha kapsamlı çalışmalara katkıda bulunmaktır.

Bu çalışmada metin merkezli inceleme metodu kullanılmıştır. Bir başka ifadeyle Doğu Türkistan’da yayımlanmış çeşitli halk edebiyatı kitaplarından tespit ve temin edilmiş 578 bilmece üzerinde metin merkezli bir çalışma gerçekleştirilmiştir. Elde edilen bilmece metinlerinin transkripsiyonu yapılmış ve bu metinler Türkiye Türkçesine aktarılmıştır. Çalışmanın başında, tezimizin temel konusunu oluşturan bilmecelerin yaratıldığı ve günümüze kadar aktarıldığı Uygur Türkleri hakkında kısaca bilgi verilmiştir.

Divan edebiyatı nazım biçimleri arasında yer alan muamma ve lügazlar, Türk halk edebiyatını da etkilemiştir. Uygur bilmecelerinde de muamma ve lügaz örneklerine rastlanmaktadır. Uygur bilmecelerini incelediğimizde, Uygur Türklerine ait bilmeceler ile Türkiye Türklerine ait bilmecelerin şekil, içerik, işlev, yaratım ve aktarım özellikleri bakımından aynı kaynaktan beslendiğini ve ortak özelliklere sahip olduğunu gördük. Çalışmamızda, Uygur Türkçesinden Türkiye Türkçesine metinleri aktarırken, özellikle şiirsel bir yapıya sahip bilmecelerin ahenk özelliklerini ve duygu değerini koruyarak aktarmanın çok güç olduğunu tespit ettik.

Anahtar kelimeler: Uygur Türkleri, bilmece, muamma, lügaz, halkbilimi.

AN EVALUATION ON UIGHUR RIDDLES

The subject of this work, which is named “An evaluation on Uighur Riddles”, is formed by the riddles gathered by oral tradition of the Uighur Turks who are living in Eastern Turkistan.

The former purpose of this work is to study these riddles which are one of the oral products of Uighur Turk’s Literature living in Eastern Turkistan from the viewpoint of their shape, content, function, creation and telling style. Another aim is transferring and studying these riddles far from the Uighur Turks who are one of the Turkish clans to Turkey Turks. And so, that we are going to manage to light and contribute the more detailed work about History of Turkish Culture and Turkish Culture and Turkish World’s Cultural products.

In this work text centered examining technique has been used. In other words, a text centered work on the 558 riddles, which are taken from the folk literature books published in Eastern Turkistan, has been made in this work.

The transkription of the text of riddles that are gathered have been made and these text are traslated into Turkey’s Turkish. At the begining of this work there are some historical knowledge about Uighur Turks as a summary.

“Muamma” and “lügaz”, that had also entered into the poetry of Turkish Classical Literature, have also effected Turkish folk literature. We can also come across samples of “muamma” and “lügaz” in Uighur riddles.

While Uighur riddles are examined, we can also say that The Uighur riddles are that are gathered in Turkey, if we analyse them by the viewpoint of shape, content, function, creation and telling syle.

While translating the text from Uighur Turkish to Turkey Turkish, especially in poetry pattern, once again it is observed that it is nearly impossible to transfer it by keeping its original harmony and value of emotions.

Key words: Uighur Turks, riddles, muamma, lügaz, folklore.

İÇİNDEKİLER:

ÖNSÖZ	II
Özet.....	IV
Abstract.....	V
İçindekiler.....	VI
Kısaltmalar.....	VIII
GİRİŞ	1
A. Uygur Türkleri Hakkında Bilgi.....	1
B. Araştırmanın Konusu, Amacı ve Yöntemi.....	5
1. BÖLÜM: BİLMECELER ÜZERİNE YAPILAN ÇALIŞMALAR	8
1.1. Kitaplar.....	8
1.2. Tezler.....	11
1.3. Makaleler.....	13
1.4. Uygur Bilmeceleeri Üzerine Yapılan Çalışmalar.....	20
2. BÖLÜM: BİR TÜR OLARAK BİLMECE VE UYGUR BİLMECELERİ	23
2.1. Uygur bilmeceleerinin içerik özellikleri.....	31
2.1.1. İnsanla ilgili bilmeceleer.....	32
2.1.2. Hayvanlarla ilgili bilmeceleer.....	39
2.1.3. Bitkilerle ilgili bilmeceleer.....	51
2.1.4. Eşyalarla ve araç-gereçlerle ilgili bilmeceleer.....	57
2.1.5. Tabiat ve tabiat olaylarıyla ilgili bilmeceleer.....	64
2.1.6. Ulaşım araçlarıyla ilgili bilmeceleer.....	69
2.1.7. Soyut kavramlarla ilgili bilmeceleer.....	70
2.1.8. Harflerle ve sözcüklerle ilgili bilmeceleer.....	74
2.1.9. Sayılarla ilgili bilmeceleer.....	75
2.1.10. Çeşitli konuları içeren diğeer bilmeceleer.....	77
2. 2. Uygur bilmeceleerinin şekil ve yapı özellikleri.....	78
2.2.1. Manzum bilmeceleer.....	80
2.2.1.1. İki dizeden oluşaan bilmeceleer.....	81
2.2.1.2. Üç dizeden oluşaan bilmeceleer.....	82
2.2.1.3. Dört dizeden oluşaan bilmeceleer.....	83
2.2.1.4. Dörtten fazla dizeden oluşaan bilmeceleer.....	84

2.2.2.Mensur bilmeceler.....	87
2.2.2.1. Cümle şeklindeki bilmeceler.....	87
2.2.2.2. Hikâye şeklindeki bilmeceler.....	88
2.3. Uygur bilmecelerinin yaratım ve aktarım özellikleri.....	94
2.3.1 Tasvir etme usulü ve şaşırtma usulü.....	102
2.3.2. Bilmecelerin çözümlenmesi.....	117
2.3.3.Uygur bilmecelerindeki kalıplaşmış ifadeler.....	118
2.3.4.Muamma ve Lügaz.....	120
2.4.Uygur bilmecelerinin işlev özellikleri.....	126
3.BÖLÜM: BİLMECELERİN TASNİFİ VE UYGUR BİLMECELERİNİN SINIFLANDIRILMASI.....	140
4. BÖLÜM:METİNLER.....	158
4.1. İnsanla ilgili bilmeceler.....	158
4.2. Hayvanlarla ilgili bilmeceler.....	175
4.3. Bitkilerle ilgili bilmeceler.....	196
4.4. Eşyalarla ve araç-gereçlerle ilgili bilmeceler.....	212
4.5. Tabiat ve tabiat olaylarıyla ilgili bilmeceler.....	249
4.6. Ulaşım araçlarıyla ilgili bilmeceler.....	265
4.7. Soyut kavramlarla ilgili bilmeceler.....	271
4.8. Harflerle ve sözcüklerle ilgili bilmeceler.....	281
4.9. Sayılarla ilgili bilmeceler.....	285
4.10. Çeşitli konuları içeren diğer bilmeceler.....	296
SONUÇ.....	304
KAYNAKÇA.....	308
BİLMECE CEVAPLARINA GÖRE ALFABETİK DİZİN.....	315
ÖZGEÇMİŞ.....	324

Kısaltmalar:

Age : Adı geçen eser

agm. : Adı geçen makale

bk. : Bakınız

C. : Cilt

ev. : Yabancı dilden eviren

s. : Sayfa

S. : Sayı

TDK : Türk Dil Kurumu

GİRİŞ

A. UYGUR TÜRKLERİ HAKKINDA BİLGİ

“Uygur adının etimolojisi ve anlamıyla ilgili ilk bilgilere Çin yıllıklarında rastlamaktayız. Türk kaynaklarında ise Uygur adı, ilk kez Bilge Kağan Yazıtı’nda 716 yılında meydana gelen olaylar sırasında zikredilmiştir. Sonraki dönemlerde yazılan Divanü Lûgat’it Türk başta olmak üzere çeşitli kaynaklarda çeşitli kaynaklarda, Uygur adının ortaya çıkışı ve anlamı üzerine bilgiler yer almaktadır.”¹

“Uygur” kelimesi, Kaşgarlı Mahmut’un eseri olan Divanü Lûgat-it Türk adlı eserinde “kendi azığına bulup yiyenler” anlamındadır. Reşidüddin’in Cami’üt Tevarih adlı eserinde “Uygur” kelimesi “katlaşmak, uyuşmak” anlamında kullanılmıştır. Önemli kaynaklardan biri olan Ebu’l gazi Bahadır Han’ın Şecere-i Terakime adlı eserinde “Uygur” kelimesi “tâbi olmak, yapışmak veya birleşmek” anlamında kullanılmıştır. “Uygur” kelimesi Japon bilim adamları tarafından bir yer adı olan “Ughie Nor” kelimesine dayandırılmıştır. Bu kelimenin anlamıysa “yüce adam, asilzade” dir. “Uygur” sözcüğü, “şahin gibi uçan, şahin gibi çevik, batır” anlamındadır. Çince tarih kaynaklarına göre, 788 yılının ekim ayında Uygur kağanı Çin sarayına binden fazla kişiden oluşan heyet göndermiş ve “Hui- he” adının “Hui- gu” diye değiştirilmesini istemiştir ki, “Hui-gu”nun anlamı “şahin gibi çevik, batır” demektir.”²

“İlk Türk Devleti olan Hunlar zamanından beri Orhun ve Selenga Nehri Kıyıları ile Aral Gölü civarında oturan Uygurlar, Çinliler tarafından “Koa-ch’e” Yüan-ho”, “Wu-hu”, “Wei- ho”, “Wei- hu”, “Hui-ho”, “Hui- hu” gibi değişik isimlerle anılmıştır. Bir Türk kavmi olan Uygurlar, Göktürk Devleti içinde ilk kuruluş devrelerini başlatmışlar ve tarihte çok önemli rol oynayacak olan bir birlik meydana getirmişlerdir. İlk uygur devleti 4-5. yüzyıllarda Moğolistan ve Cungarya bölgesinde kurulan kabile devletlerinden biridir. Çinliler, yüksek tekerlekli araba kullanmalarından dolayı yüksek araba anlamında bu devleti ve Uygurları “Koa-ch’e” adıyla adlandırmışlardır.”³

“4-5. yüzyıllarda Tabgaç Türk devleti içinde Tölös- genel adıyla anılan Türk boylarıyla birlikte Uygurlar, Dokuz Oğuz- On Uygurlar adlarıyla yer almışlardır. Selenge, Orhun ve Tola kıyılarında yaşayan bu boylar Köktürk devletinin güçlü olduğu

¹ Adem Öger; **Uygur Efsaneleri Üzerinde Bir Araştırma(İnceleme ve Metinler)**, Doktora Tezi, Ege Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, 2008, s. 11.

² Adem Öger; **Age**, s. 15.

³ Umay Türkeş-Günay; **Türklerin Tarihi- Geçmişten Geleceğe-**, Akçağ Yayınları, 2006, s. 193.

dönemlerde onların hâkimiyetini tanımış ve onlarla birlikte olmuşlardır. 7. yüzyılın başında Birinci Köktürk Kağanlığı zayıflayınca Tölös boyları dağılmıştır.”⁴

630’lu yıllarda Tölös-Uygur boyları Köktürklerin kuzey sınırlarına akınlar yapmışlardır. Köktürkler bu akınları durduramayınca Uygurlar büyük itibar kazanmıştır. İkinci Köktürk devleti 742- 743 yıllarında zayıflayınca Köktürlere bağlı Karluk ve Basmıllarla beraber Uygur boyları da ayaklanmıştır.⁵

“744 yılında Uygur yabgusu, Basmlı kağanını tahttan indirerek yerine geçmiştir. “Kutlug Bilge Kül Kağan” unvanını alarak 1. Uygur Kağanlığı’ni kurmuştur. Doğu Köktürk devletinin topraklarında 744 yılında kurulan Uygur devletinin kağanı Kutluğ Bilge Kül Kağan kısa sürede toprakları genişletmiş ve devletin tanınmasını sağlamıştır. Onun ölümünün ardından yerine oğlu Moyen Çor, kağan olmuştur. Uygur devletini çok güçlü bir hale getiren Moyen Çor Kağan, 759 yılında ölünce yerine oğlu Böğü, kağan olmuştur. “Böğü”nün ünvanı “Tanrıda Kut Bulmuş İl Tutmuş Alp Külüg Bilge”dir. Çin imparatoruna karşı başlatılan yeni bir isyanı Böğü Kağan bastırmıştır. Çin buna karşılık değerli hediyeler göndermenin yanı sıra her yıl Uygurlara vergi ödemeyi kabul etmiştir. Çin’e yaptığı seferlerden birinde Böğü Kağan Maniheist rahiplerin etkisinde kalarak Maniheizm’i yeni din olarak kabul etmiştir.”⁶

“786 yılında Uygur Türklerine tabi olan Şato Türkleri Uygurların vergi artırmalarına kızarak Tibetlilerle işbirliğine girmiştir. Tibetlilerin, Karlukların doğu grubu ve Şato Türklerininin yardımıyla Beş Balık, Kuça, Kaşgar, Hoten ve Karaşar gibi önemli stratejik şehirleri ele geçirmeleri Orta Asya’nın kaderini değiştirmiştir.”⁷

“795 yılında “Ay Tengride Ülüg Bulmuş Alp Ulug Bilge” devlet meclisinde kağan seçilmiştir. Yeni kağan önce Karluk isyanını bastırmış, daha sonra Tibetlilere ve kuzeydeki Kırgızlara karşı büyük zafer kazanmıştır.”⁸

“824 yılında Hazer Tegin, Uygur tahtına kağan olmuştur. Bu dönemde Çin, kağanı değerli hediyelerle oyalarken bir yandan da iç huzuru bozmak için entrikaları hayata geçirmiştir. Bunun sonucunda huzursuzluk baş göstermiş ve düzeni sağlayamayan kağan öldürülmüştür. Yerine geçen kağanlar durumu düzeltememiş ve bu

⁴ Umay, Türkeş- Günay; **Age**, s. 193.

⁵ Umay, Türkeş- Günay; **Age**, s. 193- 194.

⁶ Umay, Türkeş- Günay; **Age**, s. 194.

⁷ Umay, Türkeş- Günay; **Age**, s. 196-197.

⁸ Umay, Türkeş- Günay; **Age**, s. 197.

durum 839 yılına kadar devam etmiştir. 840 yılında Balasagun bütünüyle Kırgızların eline geçmiş ve 1.Uygur Kağanlığı yıkılmıştır.”⁹

“924 yılında kurulan Moğol- Hitay/Kıtan Devleti'nin kuruluşunda ve teşkilatlanmasında devlet tecrübesine ve bilgisine sahip Uygurlar önemli görevler üstlenmiştir. 907- 960 yılları arasında güçlü bir devletin bulunmayışı Uygurların buldukları bölgede güçlenmelerine imkân vermiştir.”¹⁰

“Kansu'da yaşayan Uygurlar, Kansu Uygurları veya Sarı Uygurlar adlarıyla anılmıştır. Kansu'da Uygurlar, Hotanlılar, Tibetliler, Tarduş, Tölös, Kümü/Kömül ve Tatarlarla birlikte yaşamışlardır. Önce Kitanların egemenliğinde yaşamışlardır. 1036'da Kansu'nun kuzey batısındaki şehirler Tangutların eline geçmiştir. Türk- Moğol İmparatorluğunun kurulmasından sonra 1209 yılında Cengiz hâkimiyetine giren Kansu Uygurları, o zamandan beri Sarı Uygurlar adıyla tanınmakta ve hala Çin'in kuzeybatı tarafında yaşamaktadır.”¹¹

“Uygur Kağanlığı'nın taht kavgalarıyla zayıfladığı dönemde Pan- tigin, Karşehir'de Batı Uygur Devleti'ni kurmuştur. Koçu/Turfan bölgesindeki Uygurlar da bu devlete bağlı olarak yaşamışlardır. 9. yüzyılın ikinci yarısından itibaren Batı Uygur Devleti'nin batı kısımlarında İslamiyet'le beraber gelen Arap- Fars Kültürünün etkileri Uygurlar üzerinde belirginleşmiştir.”¹²

“840'da etrafa dağılan Uygur boylarından bir kısmı da batıya giderek Beşbalık, Turfan, Hoço ve Kaşgar taraflarına yerleştiler. Bunlar, kaynaklarda değişik tarihlerde Koa-ch'ang, Turfan, Beşbalık Uygurları olarak kaydedilmiştir. Böğü Kağan 866'da Koçu/İdikut Uygur devletini kurmuştur. Böğü Kağan ülkenin batı sınırını Tanrı dağları üzerindeki Urumçi şehrine kadar genişletmiş ve Turfan'ı fethetmiştir. 1209'da bu devlet Karahıtaylara bağlanmıştır. Karahıtay toprakları 1211 yılında Cengiz-Moğol imparatorluğuna dâhil edilmiştir.”¹³

“Cengiz Han, ölümünden önce ülkeyi dört oğlu arasında paylaşmış ve Tanrı dağlarının orta kesimleri ve Doğu Türkistan'ın yönetimini oğlu Çağatay'a vermiştir.

⁹ Umay Türkeş- Günay; **Age**, s. 197-198.

¹⁰ Umay Türkeş- Günay; **Age**, s. 199- 200.

¹¹ Sarı Uygurlar ve Kan-chou Uygur Devleti hakkında geniş bilgi için bk. Umay Türkeş- Günay; **Age**, s. 200-201; Gülçin Çandarlıoğlu, **Sarı Uygurlar ve Kansu Bölgesi Kabileleri (9.-11. Asırlar)**, Türk Dünyası Araştırmaları Vakfı Yayınları, İstanbul 2004.

¹² Umay Türkeş- Günay; **Türklerin Tarihi- Geçmişten Geleceğe-**, Akçağ Yayınları, Ankara 2006, s. 201.

¹³ Adem Öger; **Uygur Efsaneleri Üzerinde Bir Araştırma(İnceleme ve Metinler)**, Doktora Tezi, Ege Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, 2008, s. 20.

Çağatay hanedanlığından Darmaşirin'in 1326 yılında İslamiyet'i kabul ederek "Alâaddin" adını almasından sonra Uygurlar arasında da Müslümanlık yayılmaya başlamıştır. 15. yüzyıl kaynaklarında, bu bölge "Uyguristan" olarak anılmıştır. Bu bölgedeki Uygurların bir bölümü Budizme ve Maniheizme inanmaya devam ederken bir bölümü de Müslümanlığı benimsemiştir.¹⁴

"1606 yılında Çağatay hanedanından Emir İsmail'in göreve gelmesinden sonra "Hocalar Dönemi" diye anılan huzursuz bir döneme girilmiştir. 1678 yılında Kaşgar, Moğol- Kalmuklar tarafından işgal edilmiştir. 17. yüzyılın sonlarında Doğu Türkistan'ın Kumul/Hami ve Koçu/Turfan bölgeleri Çinlilerin eline geçmiştir. Çinliler egemenliklerine 1759 yılında Kaşgar ve çevresini de dâhil etmişlerdir. Direnen Uygur Türklerinin bir bölümünü öldürürken diğerlerini toplu halde Çin'in içlerine sürmüşlerdir."¹⁵

"1826 yılında Kırgızların desteğiyle Uygurlar Kaşgar, Hotan ve Yarkent'i içine alan bir devlet kurmuşlarsa da 1847 yılında Çin bu devleti ortadan kaldırmıştır. Bu devletin kurucusu Cihangir Hoca'yı Pekin'e götürerek idam etmiştir."¹⁶

"1863-1864 yıllarında Kırgız beylerinden Sadık Aktar, Yenihisar ve Taşmalık bölgelerinden sağladığı ordusuyla Doğu Türkistan Türklerine yardım etmek üzere Kaşgar'a hareket etmiştir. Cihangir Hoca'nın oğlu Buzurg'un yardımıyla 1864 yılında Kaşgar'a girmişler ve Kaşgar Hanlığı kurulmuştur."¹⁷

"1860 yılında Çin, önce Şansi'yi, 1873 yılında Kansu bölgesini işgal etmiştir. 1877 yılında ise Kaşgar Hanlığı bütünüyle Çinliler tarafından işgal edilmiştir. 1877 yılındaki 2. Mançu-Çin istilasından sonra, Doğu Türkistan'ın adı 18.11.1884 tarihinde istilacı Mançu- Çin ordusunun komutanı Zuo- Zong- tang tarafından "istila edilen toprak" manasındaki "Şinciang" adı ile mecburi değiştirilmiştir."¹⁸

"1911 yılında Çin ihtilalından sonra Ruslar Urumçi'yi işgal etmişlerdir. 1931 yılında başlayan Uygur-Türk ayaklanması sonucunda Urumçi dışında bütün Doğu Türkistan hürriyetine kavuşmuştur. "Şarki Türkistan Türk-İslam Cumhuriyeti" kurulmuştur. Bu cumhuriyet; Rusya, Çin ve Dunganlarla mücadele etmek zorunda

¹⁴ Umay Türkeş- Günay; **Türklerin Tarihi- Geçmişten Geleceğe-**, Akçağ Yayınları, Ankara 2006, s. 204- 205.

¹⁵ Adem Öger; **Uygur Efsaneleri Üzerinde Bir Araştırma(İnceleme ve Metinler)**, Doktora Tezi, Ege Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, 2008, s. 21.

¹⁶ Adem Öger; **Age**, s. 22.

¹⁷ Umay Türkeş- Günay; **Türklerin Tarihi- Geçmişten Geleceğe-**, Akçağ Yayınları, Ankara 2006, s. 207.

¹⁸ Umay, Türkeş- Günay; **Age**, s. 207.

kalmıştır. 1938 yılında Çin Komünist Partisi'nin Çin'deki azınlık milletlerin de Çinlilerle eşit haklara sahip olduğunu ilan etmesinden sonra 7 Kasım 1944 yılında "Müstakil Şarki Türkistan Cumhuriyeti" kurulmuştur. 1949'da komünistler güçlenince Doğu Türkistan'ı yeniden işgal ederek binlerce Türk'ü öldürmüşler ve binlercesini de sürmüşlerdir. Ekim 1949 Çin Halk Cumhuriyeti'nin kurulduğu ilan edilmiştir. Cumhuriyetin ilanından sonra, Çin anayasasında belirlenen "Ulusal Azınlıkların Bölgesel Özerkliği" prensibine dayanarak, Doğu Türkistan'da önce otonom birimler kurulmaya başlamıştır. 1954 yılında ilk olarak İli Kazak Otonom Oblastı'nın kurulmasıyla birlikte, toplam 5 otonom oblast ve 6 otonom nahiye kurulmuştur. 1 Ekim 1955 yılında ise "Şinciang Uygur Özerk Bölgesi" kurulmuştur."¹⁹

B. ARAŞTIRMANIN KONUSU, AMACI VE YÖNTEMİ HAKKINDA

"Halk bilgisi ürünlerinin çoğu sözlü olarak yaratılmış, yaratılmakta ve kullanılmaktadır. Halk bilgisi ürünlerinin türlerine ve bu türler içinde yaratılan eserlere genel olarak baktığımızda, büyük bir kısmında sözlü olmanın adeta aslî bir unsur gibi durduğu görülür. Ancak, bunların pek çoğu daha önceki devirlerde ve ağırlıklı olarak 20. yüzyıldan itibaren yazıya geçirilmiş ve geçirilmektedir."²⁰

"Uygur Bilmeceleri Üzerine Bir Değerlendirme" adlı bu çalışmanın konusunu, Doğu Türkistan'da yaşayan Uygur Türklerinin sözlü gelenekten derlenip yazıya geçirilmiş bilmeceleri oluşturmaktadır. Bu konuda, ülkemizde hazırlanmış tez ya da kitap bulunmazken Ayşegül Sertkaya'nın 1999 yılında yayımladığı "*Tarançi Tapişmaklari - Tarançi Bilmece ve Bulmacaları*"²¹ adlı makalesi ülkemizde Uygur bilmeceleri üzerine yayımlanan ilk ve tek makaledir. Sertkaya'nın Puntusov'dan çevirdiği bu makalede Doğu Türkistan'ın Tarançi bölgesinden derlenen Uygur bilmecelerine örnekler verilmiş ve mini bir sözlük eklenmiş ancak herhangi bir bilgiye yer verilmemiştir. Doğu Türkistan'da Uygur bilmeceleri üzerine müstakil bir kitap bulunmazken *Uygur Xelq Êgiz Edibiyati Qamusi Cilt 11, Têpişmaqlar (Uygur Sözlü Halk Edebiyatı Kamusu, Bilmeceler)*²² adlı kitapta Uygur bilmeceleri toplanmıştır. Bu

¹⁹ Adem Öger; **Uygur Efsaneleri Üzerinde Bir Araştırma(İnceleme ve Metinler)**, Doktora Tezi, Ege Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, 2008, s. 23.

²⁰ Metin Ekici; **Halk Bilgisi(Folklor) Derleme ve İnceleme Yöntemleri**, Geleneksel Yayınları, Ankara 2004, s. 11.

²¹ Ayşegül Sertkaya; "Tarançi Tapişmaklari - Tarançi Bilmece ve Bulmacaları ", **Türk Dili Araştırmaları Yıllığı Belleten**, Cilt 1-2, Sayı 42, 1999, s. 239-279.(<http://turkoloji.cu.edu.tr/>).

²² **Uygur Xelq Êgiz Edibiyati Qamusi Cilt 11/**, Têpişmaqlar, Şincañ Xelq Neşriyatı, Ürümçi, 2005.

çalışmanın malzemesini de bu çalışmada yer alan bilmeceler oluşturmuştur. Ayrıca, Mehmet Zunun ve Abdükerim Rahman'ın hazırladığı “*Uygur Xelq Ègiz Edebiyatiniñ Asasliri (Uygur Sözlü Halk Edebiyatının Temelleri)*”²³, Mehmetcan Sadık'ın hazırladığı “*Uygur Xelq Ègiz Edebiyatı Heqqide(Uygur Sözlü Halk Edebiyatı Üzerine)*”²⁴ adlı kitabı, Osman İsmayil'in “*Uygur Xelq Ègiz Edebiyatidiki Janirlar (Uygur Sözlü Halk Edebiyatındaki Türler)*”²⁵ adlı kitabı ve Ablimit Muhemmet'in “*Xelq Ègiz Edebiyatidin Soal ve Cavaplar (Sözlü Halk Edebiyatından Soru ve Cevaplar)*”²⁶ adlı çalışmasındaki bilmece ile ilgili bölümlerden yararlanılmıştır. Ayrıca Ayşegül Sertkaya'nın Puntusov'dan çevirdiği “*Tarançi Tapişmaklari- Tarançi Bilmece ve Bulmacalari*”²⁷ adlı makalede yer alan bilmece metinlerinden de yararlanılmıştır.

Çalışmanın ilk amacı, aynı kültürel köklerden beslenen; ancak zamanla farklı coğrafyalara taşınan, zaman ve zemine bağlı olarak değişim ve gelişim gösteren Türk boylarından biri olan Uygur Türklerinin sözlü edebiyat ürünlerinden bilmeceleri şekil, içerik, işlev, yaratım ve aktarım bakımından incelemektir. Çalışmanın bir diğer amacı ise, Türk kültür tarihi ve Türk dünyası kültür ürünleri üzerine ileride yapılacak daha kapsamlı çalışmalara, Türkiye Türklerine en uzak coğrafyada bulunan Türk boylarından biri olan Uygur Türklerinin bilmecelerini Türkiye Türkçesine aktarıp inceleyerek katkıda bulunmaktır.

“Sözlü kültür ürünlerinin araştırılması ve incelenmesi yönündeki çalışmaların başlangıç noktası, kaynaklara, dolayısıyla yaratma ve anlatmalara ulaşmaktır. Folklor araştırmalarının ilk basamağı olarak görülen saha araştırma uygulamaları bugüne kadar çeşitli yöntemler kullanılarak yapılmış ve derlenen metinler arşivlenmiştir. Metin merkezli inceleme metodu ise kayıt altına alınmış çeşitli sözlü kültür ürünlerinin farklı açılardan incelenmesini içerir. Bu tarz çalışmalarda ele alınan tür; yapı, içerik ve işlev yönünden değerlendirilir.”²⁸ Bu çalışmada metin merkezli inceleme metodu kullanılmıştır. Bir başka ifadeyle Doğu Türkistan'da yayımlanmış çeşitli halk edebiyatı kitaplarından tespit ve temin edilmiş 578 bilmece üzerinde metin merkezli bir çalışma gerçekleştirilmiştir.

²³Mehmet Zunun; Abdükerim Rahman; **Uygur Xelq Ègiz Edibiyatniñ Asasliri**, Şıncañ Xelq Neşriyatı, Ürümqi 1982.

²⁴Mehmetcan Sadık; **Uygur Xelq Ègiz Edibiyati Heqqida**, Şıncañ Xelq Neşriyatı, Ürümqi 1995.

²⁵Osman İsmayil; **Uygur Xelq Ègiz Edibiyatidiki Janirlar**, Şıncañ Yaşlar- Ösmürler Neşriyatı, Ürümqi,

²⁶Ablimit Muhemmet; **Xelq Ègiz Edibiyatidin Soal – Cavablar**, Qeşqer Uygur Neşriyatı, Qeşqer 2001.

²⁷Ayşegül Sertkaya; “Tarançi Tapişmaklari-Tarançi Bilmece ve Bulmacalari ”, **Türk Dili Araştırmaları Yıllığı Belleten**, Cilt 1-2, Sayı 42, 1999, s. 239-279.(<http://turkoloji.cu.edu.tr/>).

²⁸Adem Öger; **Age**, s. 42.

Çalışmamız, dört aşama halinde ortaya çıkmıştır. Birinci aşama, Uygur alfabesinin ve Uygur Türkçesi gramer özelliklerinin öğrenilmesi aşamasıdır ki bu aşamada Rıdvan Öztürk'ün *Yeni Uygur Türkçesi Grameri*²⁹ ile "*Uygur ve Özbek Türkçelerinde Fiil*"³⁰ adlı kitaplarından faydalanılmıştır. İkinci aşama, Uygur bilmecelerinin transkribe edilmesi ve Türkiye Türkçesine aktarılmasıdır. Kelimelerin anlamlarının bulunması ve aktarımında, Rusçadan dilimize çevrilen "*Yeni Uygur Türkçesi Sözlüğü*"³¹ ve "*Uygur Tiliniñ İzahlıq Luğiti*"³² adlı Uygurcadan Uygurcaya sözlükten yararlanılmıştır. Ayrıca Özgür Ay'ın "*Abdurrahim Ötkür'ün 'İz' Romani*"³³ adlı doktora çalışmasının 3. cildinde vermiş olduğu sözlük bölümünden ve E.Denios Ross'un "*Kuş İsimlerinin Doğu Türkçesi, Mançuca ve Çince Sözlüğü*"³⁴nden de bu aşamada faydalanılmıştır. Üçüncü aşama ise, bilmece üzerine hazırlanan kitapların, makalelerin ve tezlerin incelenmesi aşamasıdır. Tez için kaynaklık edebilecek makaleler araştırılırken Milli Folklor Dergisi, Turkish Studies, Türkiyat Araştırmaları Dergisi, Türk Dünyası İncelemeleri Dergisi içinde yer alan makaleler taranmıştır. Bilmece konusuyla ilgili tezler araştırılırken de Yök Ulusal Tez Merkezi arşivinden yararlanılmıştır. Dördüncü aşama, traskribe edilerek Türkiye Türkçesine aktarılan bilmecelerin, bugüne kadar yapılan inceleme ve araştırmalardan da yararlanarak şekil, içerik, işlev, yaratım ve aktarım bakımından incelenmesi aşamasıdır. Bu aşamada ise; gerekli incelemeler yapılarak ulaşılan sonuçlar hem ilgili bölümlerde hem de çalışmamızın sonuç kısmında vermiştir. Ayrıca çalışmamızın sonuna Uygur bilmecelerinin cevaplarının Uygurcaları esas alınarak alfabetik bir dizin de eklenmiştir.

²⁹ Rıdvan Öztürk; *Yeni Uygur Türkçesi Grameri*, TDK Yayınları, Ankara 1994.

³⁰ Rıdvan Öztürk; *Uygur ve Özbek Türkçelerinde Fiil*, TDK Yayınları, Ankara 1997.

³¹ Necip Necipoviç, *Yeni Uygur Türkçesi Sözlüğü*, TDK Yayınları, Ankara 1995.

³² "*Uygur Tiliniñ İzahlıq Luğiti*", Şincañ Xelq Neşriyati, Urumçi 1999.

³³ Özgür Ay; *Abdurrahim Ötkür'ün 'İz' Romani*, Yayımlanmamış Doktora Tezi, Ege Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, İzmir 2007.

³⁴ E.Denios Ross; *Kuş İsimlerinin Doğu Türkçesi, Mançuca ve Çince Sözlüğü*, (Çev.: Emine Gürsoy-Naskali, TDK Yayınları, Ankara 1994.

1. BÖLÜM: BİLMECELER ÜZERİNE YAPILAN ÇALIŞMALAR

Bilmeceler üzerine yapılan çalışmaları incelediğimizde, tümüyle bilmeceleri ele alan çok fazla kitap olmadığı görülmektedir. Bilmeceler, genellikle halk edebiyatının özelliklerinden ve anonim türlerinden bahseden halk edebiyatı kitaplarının içinde bir bölüm olarak yer almaktadır. Bilmeceler hakkındaki müstakil çalışmalar genellikle makalelerdir. Bilmece ile ilgili yapılan çalışmalarda bilmeceler biçim, içerik, işlev ve yaratım bakımından ele alınmıştır. Bu bölümde bilmecelere yer veren ya da bilmeceler üzerine bilimsel çalışmalar içeren kitaplar, makaleler ve tezler tanıtılıp değerlendirilmiştir.

1.1.Kitaplar

Bilmece türüne yer veren çalışmaların başında “*Divanü Lügat’it Türk*” gelmektedir. Bu eserde her ne kadar bilmece örneklerine rastlanmasa da bilmece sormak için “tapuz, tabız-, tabuz-” fiillerinin kullanıldığı; bilmece teriminin “tabuzgu, tabuzgu nen, tabuzguk” sözcükleriyle karşılandığı konusunda bilgi verilmektedir. Ayrıca “tapzuk, tapzuguk” ifadelerinin halkın birbirini sınamaya çektikleri bilmece kavramının karşılığı olarak kullanıldığı belirtilmektedir.³⁵

Bilmeceyle ilgili bir diğer önemli kaynak ise Kıpçaklara ait olan ve 1303 yılında yazılan Kumanca sözlük “*Codex Cumanicus*”tur.³⁶ Bu eserde 46 bilmece bulunmaktadır.³⁷

Türk folkloru üzerine ilk ve önemli çalışmaları yapan Pertev Naili Boratav’ın, halk edebiyatı konusunda sıkça başvurulan çalışmalarından “*100 Soruda Türk Halk Edebiyatı*” adlı eseri 1969’da ilk kez yayınlamıştır. Bu eserin altıncı bölümünde bilmecelere yer verilmiştir. Eserde bilmecenin hangi yönden halk edebiyatı türü değeri taşıdığı, bilmecenin biçim ve içerik yönünden tasnifi, işlevleri ve oluşumu konusunda

³⁵Suat Batur; **Açıklamalı- Örnekli Türk Halk Edebiyatı**, Altın Kitaplar, Birinci Baskı, İstanbul 1998, s.141; Esmâ Şimşek; **Türk Dünyası Ortak Edebiyatı- Türk Dünyası Edebiyat Tarihi 3. Cilt**, Atatürk Kültür Merkezi Başkanlığı Yayınları, Ankara 2003, s. 228; Ersin Teres, “**Divanü Lügat-İt-Türk ve Budist Uygur Metinlerinin Sözcükleri Bakımından Karşılaştırılması**”, Yüksek Lisans Tezi, Yıldız Teknik Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, İstanbul 2006, s. 389, 403, 410, 457.

³⁶Esmâ Şimşek; **Türk Dünyası Ortak Edebiyatı- Türk Dünyası Edebiyat Tarihi 3. Cilt**, Atatürk Kültür Merkezi Başkanlığı Yayınları, Ankara 2003, s.228.

³⁷Doğan Kaya; **Ansiklopedik Türk Halk Edebiyatı Terimleri Sözlüğü**, Akçağ Yayınları, Birinci Baskı, Ankara 2007, s.161.

bilgi verilmiştir. Bu eser ülkemizdeki ilk folklor çalışmalarından biri olması bakımından da ayrı bir öneme sahiptir.³⁸

Bilmeceler üzerine yapılan müstakil çalışmalardan biri de Şükrü Elçin'e aittir. 1970 yılında Milli Eğitim Bakanlığı yayınları arasında neşredilen “*Türk Bilmeceleri*” adlı bu çalışmada, bilmecelerin çeşitli özelliklerine ilişkin bilgiler verilmiş ve bilmeceler konu bakımından tasnif edilmiştir. Sonraki yıllarda da çeşitli baskıları yapılan 90 sayfadan oluşan bu çalışma, bilmece ile ilgili yapılacak çalışmalarda temel başvuru kaynaklarından biridir.³⁹

Türk bilmeceleri üzerine en kapsamlı çalışmalardan birini İlhan Başgöz ile Tietze'in birlikte hazırlamış olduğu ve 1973 yılında California'da yayımladıkları 1060 sayfalık “*Türk Halkının Bilmeceleri*” adlı eser oluşturmaktadır. Bu çalışmada, Türk lehçelerinde ve Osmanlı imparatorluğunun hüküm sürdüğü topraklarda yaşayan etnik grupların arasından derlenmiş bilmecelere yer verilmiştir.⁴⁰

Türk bilmeceleri üzerine yapılan müstakil çalışmalardan biri Amil Çelebioğlu ve Yusuf Ziya Öksüz tarafından 1979 yılında hazırlanmıştır. “*Türk Bilmeceler Hazinesi*” adlı bu çalışmada, bilmeceler tasnif edilmiş ve birtakım değerlendirmeler yapılmıştır. Ferdî bilmeceler olan mu'amma ve lügazlar hakkında örnekler verilerek geniş bilgi verilmiştir. Ayrıca bilmecelerin, cevaplarına göre alfabetik indeks oluşturulan bu çalışmada 4882 bilmeceye yer verilmiştir.⁴¹

Şükrü Elçin'in bilmecelere yer veren bir diğer çalışması “*Halk Edebiyatına Giriş*” adlı çalışmasıdır. 1981 yılında yayımlanan bu eserde, bilmeceler “Nesir” bölümünde incelenmiştir. Bölümün sonunda, tasnifi yapılmış ve konu bakımından sınıflandırılmış bilmece örneklerine yer verilmiştir.⁴²

Şükrü Elçin'in “Halk Edebiyatı Araştırmaları 2” adlı eserinde de bilmecelere yer verilmiştir. Bu eserde Eşme'nin Yeleğen Köyü bilmeceleri, Mecitözü bilmeceleri, Gölpazarı bilmeceleri, Tuzakçı Köyü bilmeceleri, Kalecik Hacıköyü bilmeceleri başlıkları altında çeşitli yörelerden derlenen bilmece metinleri yer almaktadır. Bilmece

³⁸ P. Naili Boratav; **100 Soruda Türk Halk Edebiyatı**, Gerçek Yayınevi, Onuncu Baskı, İstanbul 2000.

³⁹ Şükrü Elçin; **Türk Bilmeceleri**, Devlet Kitapları, Millî Eğitim Basımevi, İstanbul, 1970.

⁴⁰ İlhan Başgöz; Andreas Tietze; **Türk Halkının Bilmeceleri**, Kültür Bakanlığı Yayınları/ 2269, Ankara 1999.

⁴¹ Amil Çelebioğlu; Yusuf Ziya Öksüz; **Türk Bilmeceleri Hazinesi**, Kitabevi Yayınları, İstanbul 1995.

⁴² Şükrü Elçin; “**Halk Edebiyatına Giriş**”, İkinci Baskı, Kültür ve Turizm Bakanlığı Yayınları: 365, Ankara, 1986.

metinleri konu bakımından sınıflandırılarak verilen bu çalışmada, bilmecenin özelliklerine ilişkin bilgiler bulunmamaktadır.⁴³

Suat Batur'un, 1998 yılında yayımladığı "*Açıklamalı-Örneklî Türk Halk Edebiyatı*" adlı eser, bilmecelere yer veren bir başka çalışmadır. Bu eserin "Anonim Halk Şiiri" başlığı altında türkü, tekerleme, mani gibi türlerin yanı sıra bilmece de incelenmiştir. Eserde bilmecenin tanımı yapılmış ve tarihsel gelişiminden kısaca bahsetmiştir. "Bilmece Çeşitleri" başlığı altında bilmeceler, biçim, içerik ve cevap yönünden sınıflandırılmıştır. "Bilmecelerin Sorulması" başlığı altında da bilmece sorma geleneği ve bu geleneğe bağlı konuşmalar hakkında bilgi verilmiştir. Çalışmanın sonunda konusuna göre bilmece örneklerine yer verilmiştir ve bu metinlerin içinde Codex Cumanicus'tan altı bilmece metni alınmıştır.⁴⁴

Bilmeceler üzerine müstakil çalışmalardan biri de Naki Tezel'in 2000 yılında yayımladığı "*Türk Bilmeceleri*" adlı eserdir. Bu eserde ilk olarak bilmece hakkında kısaca bilgi verilmiş daha sonra da çeşitli kaynaklardan derlenen 1730 bilmece metni konularına göre sınıflandırılmıştır.⁴⁵

Bilmeceler üzerine bir başka çalışma Mehmet Yardımcı'ya aittir. Araştırmacının, 2002 yılında yayımladığı "*Başlangıcından Günümüze Halk Şiiri Aşık Şiiri Tekke Şiiri*" adlı kitabında "Anonim Ürünler" başlığı altında bilmeceler incelenmiştir. Bu bölümde bilmecelerin genel özelliklerinden bahsedilmiş, şekil özellikleri esas alınarak bilmeceler manzum ve mensur bilmeceler olarak tasnif edilmiştir. Bölümün sonunda, Türkiye'de bilmeceler üzerine yapılan çalışmalara ve bilmecelerin çözümünde dikkat edilmesi gereken hususlara yer verilmiştir.⁴⁶

Son dönemde Türk dünyası bilmeceleri üzerine en kapsamlı çalışmalardan biri Esmâ Şimşek tarafından yapılmıştır. "*Türk Dünyası Ortak Edebiyatı 3*" adlı çalışmanın "Bilmeceler" bölümünü hazırlayan Şimşek, bu bölümde ilk olarak bilmece türü üzerine yapılan tanımları ve bilmecenin Türk lehçelerindeki karşılıklarını vermiştir. Daha sonra bilmecenin yaratım ve aktarımı başta olmak üzere diğer özelliklerine ve tasniflerine ilişkin çeşitli araştırmacıların görüşleri değerlendirilmiştir. Araştırmacı, bilmeceleri konu,

⁴³ Şükrü Elçin; **Halk Edebiyatı Araştırmaları Cilt 2**, İkinci Baskı, Akçağ Yayınları, Ankara 1997.

⁴⁴ Suat Batur; **Açıklamalı- Örneklî Türk Halk Edebiyatı**, Altın Kitaplar, İstanbul 1998.

⁴⁵ Naki Tezel; **Araştırma- İnceleme Dizisi Türk Halk Bilmeceleri**, Milli Eğitim Basımevi, İstanbul 2000.

⁴⁶ Mehmet Yardımcı; **Başlangıcından Günümüze Halk Şiiri Aşık Şiiri Tekke Şiiri**, Dördüncü Baskı, Ürün Yayınları, Ankara 2002.

şekil, söyleniş özellikleri ve bilmece yerine söylenen şiirler bakımından çeşitli başlıklar altında tasnif etmiştir.⁴⁷

Balkan Türklerinin sözlü kültür ürünleri üzerine bir çalışma yapan Hamdi Hasan'ın, 2005 yılında yayımlanan "*Makedonya Türklerince Söylenen Bilmeceler ve Tekerlemeler*" adlı eserinde bilmecelere de yer verilmiştir. Bu eserde, Türk bilmecelerinin genel özelliklerinden bahsedilmiş ve Makedonya bilmecelerinin şekil özellikleri, dil ve yapı özellikleri, konu özellikleri hakkında bilgi verilmiştir. Son olarak Makedonya Türklerinin bilmece metinleri konu bakımından sınıflandırılarak verilmiştir.⁴⁸

Abdurrahman Güzel ve Ali Torun'un birlikte hazırladıkları, "*Türk Halk Edebiyatı El Kitabı*" adlı eserde, bilmeceler, "Nesre Dayalı Türler" arasında ele alınmıştır. Bu eserde bilmecelerin Türk lehçelerindeki karşılıkları verilmiş ve bilmeceler iki ana başlık altında sınıflandırılmıştır.⁴⁹

Doğan Kaya tarafından hazırlanan ve 2007 yılında yayımlanan "*Ansiklopedik Türk Halk Edebiyatı Terimleri Sözlüğü*" adlı eser, bilmecelere yer veren son çalışmalardan biridir. Bu çalışmanın "Bilmece" maddesinde, bilmecenin tanımı yapılmış; doğuşu, konusu ve şekil özelliklerine göre bilmecelerin tasnifine yer verilmiştir.⁵⁰

1.2. Tezler

Akademik çalışmalar yapılırken başvuru temel kaynaklardan biri, o alanda yapılmış yüksek lisans ve doktora tezleridir. Bilmece konusunda hazırlanmış çok fazla doktora tezi bulunmamaktadır; ancak bu konuda yüksek lisans tezleri yapılmıştır. Doktora tezleri daha çok bilmecelerin şekil, içerik, yaratım özelliklerinin genel olarak değerlendirilmesini kapsarken, yüksek lisans tezlerinde bilmeceler daha çok eğitim bilimleri alanında ve işlevleri bakımından değerlendirilmiştir.

Bilmece ile ilgili hazırlanan doktora tezlerinden biri Hatice İçel'in 2005 yılında hazırlamış olduğu "*Batı Türklerinin Dörtlüklerden Kurulu Bilmeceleri Üzerinde Bir*

⁴⁷Esma Şimşek; **Türk Dünyası Ortak Edebiyatı- Türk Dünyası Edebiyat Tarihi 3. Cilt**, Atatürk Kültür Merkezi Başkanlığı Yayınları, Ankara 2003, s. 222- 250.

⁴⁸Hamdi Hasan; **Makedonya Türklerince Söylenen Bilmeceler ve Tekerlemeler**, Atatürk Kültür Merkezi Yayınları, Ankara 2005.

⁴⁹Abdurrahman Güzel; Ali Torun; **Türk Halk Edebiyatı El Kitabı**, Üçüncü Baskı, Akçağ Yayınları, Ankara 2005.

⁵⁰Doğan Kaya; **Ansiklopedik Türk Halk Edebiyatı Terimleri Sözlüğü, 1. Baskı**, Akçağ Yayınları, Ankara 2007, s.160- 169.

Araştırma” adlı doktora tezidir. Selçuk Üniversitesi’nde hazırlanan 840 sayfalık çalışma oldukça kapsamlıdır. Bu çalışmada bilmece tariflerine, bilmecenin diğer türlerle ilişkisine, bilmeceler üzerine yapılan çalışmalara, bilmecenin daha önce yapılmış tasniflerine yer verilmiştir. Diğer pek çok tasniften farkı Azerbaycan, Kerkük, Kıbrıs, Balkanlar ve Kırım’daki araştırmacıların tasniflerini vermiş olmasıdır. Asıl inceleme bölümünde ise; bilmeceler yapı özellikleri bakımından detaylı bir biçimde tasnif edilmiştir. Daha sonra bilmeceler muhteva yönünden tasnif edilmiştir. Ayrıca bilmeceler mitolojik motifler bakımından da incelenmiştir. Bu incelemeye dahil olan Türk coğrafyaları Hazar Denizi’nin batısı (Azerbaycan, Güney Azerbaycan, Musul-Kerkük, Türkiye, Kuzey Kıbrıs, Balkanlar) dır.⁵¹

Gökhan Güler’in 2006 yılında hazırladığı *“Ebe Sobe Çocuk Dergisinin Eğitim Açısından İncelenmesi”* adlı yüksek lisans tezinde, çocuk dergisi olan Ebe Sobe dergisindeki bilmece, bulmaca ve diğer edebi ürünlerin çocuk eğitimi açısından değerlendirmesi yapılmıştır. Onsekiz Mart Üniversitesi’nde hazırlanan çalışma 239 sayfadır.⁵²

2006 yılında hazırlanan bir diğer yüksek lisans tezi de Hicran Danışoğlu’na aittir. *“Eğlendirici Yazınsal Türlerin Türkçe Öğretiminde Kullanımı ve Bu Çerçevde 2004- 2005 Türkçe Öğretim Programının Değerlendirilmesi”* adlı bu çalışmada masal, tekerleme, bilmece gibi eğlendirici edebi ürünlerin eğitimdeki önemi incelenmiştir. Dokuz Eylül Üniversitesi’nde hazırlanan tez, 218 sayfadır.⁵³

Mehtap Keleş’in, 2007 yılında yaptığı *“Orta Öğretim Türk Dili ve Edebiyatı Derslerinde Bilmecelerin Öğretim Aracı Olarak Kullanılma Biçimi ve Düzeyleri”* adlı çalışmada bilmecelerin dilbilgisi çalışmalarında kullanım düzeyleri ve biçimleri incelenmiştir. Çanakkale Onsekiz Mart Üniversitesi’nde hazırlanan tez edebiyat öğretimi bakımından bir değerlendirmedir. Bu çalışma 116 sayfadır.⁵⁴

⁵¹ Hatice İçel; **Batı Türklerinin Dörtlüklerden Kurulu Bilmeceleri Üzerine Bir Araştırma 1.Cilt**, Doktora Tezi, Selçuk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, 2005.

⁵²Gökhan Güler; **Ebe Sobe Çocuk Dergisinin Eğitim Açısından İncelenmesi**, Yüksek Lisans Tezi, Çanakkale Onsekiz Mart Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, 2006.

⁵³Hicran Danışoğlu; **Eğlendirici Yazınsal Türlerin Türkçe Öğretiminde Kullanımı ve Bu Çerçevde 2004- 2005 Türkçe Öğretim Programının Değerlendirilmesi**, Yüksek Lisans Tezi, Dokuz Eylül Üniversitesi Eğitim Bilimleri Enstitüsü, 2006.

⁵⁴ Mehtap Keleş; **Orta Öğretim Türk Dili ve Edebiyatı Derslerinde Bilmecelerin Öğretim Aracı Olarak Kullanılma Biçimi ve Düzeyleri**, Yüksek Lisans Tezi, Çanakkale Onsekiz Mart Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, 2007.

Doğu Türkistan’da yaşayan Uygur Türklerinin dil ve sözlü kültür ürünleri üzerine Türkiye’de önemli çalışmalar yapan bilim insanlarından biri Alimcan İnayet’tir. Onun 1995 yılında hazırlamış olduğu “*Uygur Halk Hikâyeleri Üzerine İncelemeler*” adlı doktora tezinde “Uygur Halk Hikâyelerinde Şiirlerin Fonksiyonu” başlığı altında “Karşılıklı konuşma şeklindeki şiirler” olarak incelediği bölümde bilmeceli konuşmalara yer vermiş; halk şiirinde muamma geleneğine Uygur halk hikâyelerinden örnekler vermiştir.⁵⁵ Bunların dışında, Nilüfer Mıdık, “*Türk ve Alman Bilmecelerindeki İmajlar*” adlı yüksek lisans tezini 1989 yılında Anadolu Üniversitesi’de hazırlamıştır.

Orhan Ekineker, 1996 yılında Dicle Üniversitesi’nde “*Türklerde Hayvan Kültü ve Bilmecelere Yansıması*” adlı bir yüksek lisans tezi hazırlamıştır.

Çukurova Üniversitesi’nde bilmece konusunda 1999 yılında Gülhan Bada tarafından hazırlanan yüksek lisans tezinin adı “*Türkmen Matalları (Bilmeceleri) (Ses Bilgisi, Şekil Bilgisi İncelenmesi, Metin ve Çeviri)*” dir.

Naciye Parlan, 2004 yılında Ege Üniversitesi’nde, “*KKTC’de Derlenen Bilmeceler Üzerine Bir İnceleme*” adında bir yüksek lisans tezi hazırlamıştır.

Fevzi Karademir, “*Türk Halk Bilmecelerinin Yapı, Dil ve Üslup Özellikleri*”, adlı doktora tezini Dicle Üniversitesi’de 2007 yılında hazırlamıştır.

Dilek Türkyılmaz, “*Türk Dünyasında Bilmece*”, adlı doktora tezini Hacettepe Üniversitesinde 2007 yılında hazırlamıştır.

Gökçe Çiçek Kayhan, “*Hakkâri/Yüksekova 75.Yıl Yatılı İlköğretim Bölge Okulu İlköğretim 7.Sınıf Düzeyinde Öğrenim Gören Öğrencilerin Deyim, Atasözü ve Bilmece Dağarcıklarının Belirlenmesi ve Bunların Öğretilmesi*” adlı yüksek lisans tezini Selçuk Üniversitesi’nde 2009 yılında hazırlamıştır.

1.3.Makaleler

Makaleler, yeni yapılan araştırmaların ilim âlemiyle en önemli paylaşım araçlarından biridir. Halk edebiyatı sahasında bilimsel makalelerin yayımlandığı en önemli dergiler, *Milli Folklor Dergisi*, *Turkish Studies*, *Türkiyat Araştırmaları Dergisi*, *Folklorla Doğru*, *Türk Dünyası İncelemeleri Dergisi*, “*Türk Dünyası Dil ve Edebiyat Dergisi*”, “*Modern Türklük Araştırmaları Dergisi*”dir. Çalışmamızda yararlandığımız

⁵⁵ Alimcan İnayet; *Uygur Halk Hikâyeleri Üzerinde İncelemeler*, Doktora Tezi, Ege Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, 1995, s. 111-115; 185- 186.

makalelerin pek çoğu bu dergilerde yayımlanmış bilimsel makalelerdir. Bu dergilerin dışında, yöresel folklor araştırmalarına yer veren dergilerden de faydalanılmıştır.

Mahir Şaul, “*Dünyada Bilmece Araştırmaları*” adlı makalesini 1979’da Folklor Doğru dergisinde yayımlamıştır. Bu makalede, dünyada bilmece konusundaki araştırmalar ve bu araştırmaların içeriği hakkında bilgi verilmiştir.⁵⁶

Erman Artun, 1997 yılında sunduğu “*Adana’da Bilmece Sorma Geleneği*” adlı bildirisinde Adana bilmecelerine yer vermiş, bu bilmecelerin hangi ortamlarda ve hangi gelenekler çerçevesinde söylendiğini işlemiştir. Balıkesir Üniversitesi “*1. Halkbilimi Bilgi Şöleni*”nde bildiri olarak sunulan çalışma 19 sayfadır.⁵⁷

Erman Artun, 1998 yılında yayımladığı “*Tekirdağ ‘da Bilmece Sorma Geleneği*” adlı makalesinde, Tekirdağ yöresinde bilmecelerin hangi ortamlarda söylendiğinden bahsetmiş ve Tekirdağ’da söylenen bilmeceleri konusuna göre tasnif ederek bu bilmeceleri çalışmanın sonunda vermiştir. “*Tekirdağ Halk Kültürü Araştırmaları 1*” isimli eserde yayımlanan çalışma 22 sayfadır.⁵⁸

Mehmet Naci Önal’ın 1997 yılında yayımladığı “*Dobruca Türklerinin Bilmeceleri*” adlı makalesi 13 sayfadır. Önal, bu çalışmada Romanya’nın Dobruca bölgesinde yoğun olarak yaşayan Türkler üzerinde yaptığı alan araştırmaları sonucunda derlediği bilmecelelere yer vermiş, kendinden önce konu üzerinde çalışmış olan araştırmacıların derlediği bilmeceler üzerine de çeşitli değerlendirmeler yapmıştır. Ayrıca derlenen bilmeceleri tasnif ederek çalışmasına eklemiştir. Çalışmada, Anadolu’dan Balkanlar’a gitmiş olan Türklerin bilmeceleri ile Kırım’dan bölgeye göç etmiş olan Tatar Türklerinin tapmacaları bir bütün olarak ele alınmıştır.⁵⁹

Ayşegöl Sertkaya, “*Tarañçi Tapişmaklari- Tarañçi Bilmece ve Bulmacaları*” adlı makalesini 1999 yılında, Pantusov’un “*Tarañçi Tapişmaklari*” adlı derlemesinin Türkiye Türkçesine aktarımını şeklinde hazırlamıştır. Doğu Türkistan’ın Tarañçi bölgesinde yaşayan Uygur bilmecelerinden derlenmiş olan bilmecelelere yer veren bu makalenin aslı 1898 yılında Arap harfleriyle yazılmış ve Rusçaya tercüme edilmiştir. Sertkaya, bu çalışmanın Latin harfleriyle transkripsiyonunu yapmıştır. 177 tane bilmece

⁵⁶ Mahir Şaul; “**Dünyada Bilmece Araştırmaları**”, Folklor Doğru, Sayı. 37, Bilmece Sayısı, Aralık 1979, İstanbul. (<http://turkoloji.cu.edu.tr/>)

⁵⁷ Erman Artun; “Adana’da Bilmece Sorma Geleneği”, Balıkesir Üniversitesi **1. Halk Bilimi Bilgi Şöleni Bildirileri**, Ankara 1997, s. 159- 170

⁵⁸Erman Artun; “Tekirdağ’da Bilmece Sorma Geleneği”, **Tekirdağ Halk Kültürü Araştırmaları 1**, Tekirdağ 1998, s. 117- 139

⁵⁹ Mehmet Naci Önal; “Dobruca Türklerinin Bilmeceleri”, **Folklor/edebiyat**, Sayı 10, 1997, s. 33- 107 (<http://turkoloji.cu.edu.tr/>).

bulunan bu çalışmaya 207 kelimelik de bir sözlük Sertkaya tarafından eklenmiştir. Bu çalışma, Uygur bilmeceleri üzerine Türkiye’de yapılan ilk çalışmalardan biri olması bakımından önemlidir.⁶⁰

Elazığ yöresinden derlenmiş bilmece metinlerini içeren çalışmalardan biri İsmail Görkem tarafından yapılmıştır. Milli Folklor dergisinde 1999 yılında yayımlanan “*Sözlü Kültür Geleneği Açısından Elazığ Bilmeceleri*” adlı bu makalede, Elazığ bilmecelerinden örnekler verilerek, yöredeki bilmecelerin özellikleri incelenmiştir.⁶¹

Değişen sosyo-kültürel yaşamla birlikte sözlü kültür ürünlerinin elektronik ortamlara aktarıldığı ve farklı amaçlarla kullanıldığı görülmektedir. Bu konuda, bilmecelerin televizyon programlarında nasıl kullanıldığını gösteren bir makaleyi Şeref Boyraz, Milli Folklor dergisinde 2001 yılında yayımlamıştır. “*Halk Kültürü Unsurlarının Televizyon Reklamlarında Kullanılması*” adlı bu makalede, reklamlarda bilmecelerin kullanılmasıyla ilgili örnekler incelenmiştir.⁶²

Bilmecelerin Türk lehçelerindeki karşılaştırmasını yapan bir makale Abdullah Demirci tarafından 2001 yılında Milli Folklor’da yayımlanmıştır. “*Türkiye ve Azerbaycan Sahasında Bilmece Türü*” adlı bu makale 8 sayfadır. Bu incelemede, Azerbaycan ve Türkiye sahasındaki bilmece türü karşılaştırılarak iki sahada söylenen bilmecelerin benzerlik ve farklılıkları ortaya konulmuştur.⁶³

Nergis Biray, 2002 yılında Millî Folklor’da “*Türkiye’ye Yerleşen Afganistan Kazaklarından Derlenmiş Tekerleme, Bilmece ve Atasözleri*” adlı bir makale yayımlamıştır. Bu makalede, Afganistan Kazakları’ndan derlenmiş olan tekerleme, bilmece ve atasözleri hem Kazak Türkçesiyle hem de Türkiye Türkçesine aktarılmış şekilleriyle verilmiştir. Bu türlerin Kazak Türkçesindeki isimleri ve özellikleri üzerinde de durulmuştur.⁶⁴

⁶⁰Ayşegül Sertkaya; “Tarañçı Tapışmakları - Tarañçı Bilmece ve Bulmacaları”, **Türk Dili Araştırmaları Yıllığı Belleten**, Cilt 1-2, Sayı 42, 1999, s. 239-279.(<http://turkoloji.cu.edu.tr/>).

⁶¹İsmail Görkem; “Sözlü Kültür Geleneği Açısından Elazığ Bilmeceleri”, **Milli Folklor**, Cilt 6, Yıl 11, Sayı 43, Güz 1999. s. 13- 18.

⁶²Şeref Boyraz; “Halk Kültürü Unsurlarının Televizyon Reklamlarında Kullanılması”, **Milli Folklor**, Cilt 7, Yıl 13, Sayı 49, Bahar 2001, s. 93- 106.

⁶³Abdullah Demirci; “Türkiye ve Azerbaycan Sahasında Bilmece Türü”, **Milli Folklor**, Cilt 7, Yıl: 13 Sayı: 50, Yaz 2001, s. 78- 85.

⁶⁴Nergis Biray; “Türkiye’ye Yerleşen Afganistan Kazaklarından Derlenmiş Tekerleme, Bilmece ve Atasözleri”, **Milli Folklor**, Cilt 7, Yıl 14, Sayı 53, Kış 2002, s. 71- 78.

Murat Cankara, 2002 yılında Millî Folklor dergisinde yayımladığı “*Metafor Yaratma Eylemi Olarak Billeme*” adlı makalesi, bilmecelele metaforlar yani mecazlar arasındaki ilişki üzerine yazılmıştır.⁶⁵

Nergis Biray, 2003 yılında Milli Folklor’da yayımlanan “*Aytıs; Aytıs-Tartıs*” adlı makalesinde Kazakistan ve Karakalpak Türkleri arasında “aytıs” adıyla anılan atışma geleneğinden bahsetmiştir. Türkiye’deki atışma geleneğine benzeyen bu gelenekten bahsederken Kazaklar ve Karakalpaklar arasındaki kimi bilmeceli atışmaların da bulunduğundan bahsetmiştir.⁶⁶

Fevzi Ersoy’un 2003 yılında Türkiyat Araştırmaları Dergisi’nde yayımladığı “*Çuvaş Bilmeceleri*” adlı makalesinde Çuvaş bilmeceleri Türkiye Türkçesine aktarılmış ve konularına göre sınıflandırılmıştır. Çalışmanın giriş kısmında Çuvaş bilmeceleri ile ilgili bazı bilgiler de verilmiştir.⁶⁷

Çetin Pekacar’ın 2003 yılında Milli Folklor dergisinde yayımladığı “*Kumuk Türklerinin Bilmeceleri*” adlı makalesinde Kumuk Türklerine ait bilmeceler konularına göre gruplandırılarak verilmiştir. Bu makalede, Kumuk Türklerinin bilmeceleri çeşitli yönleriyle ele alınmıştır.⁶⁸

Aziz Kılınc’ın 2005 yılında Milli Folklor’da yayımladığı “*Sözlü Ürünlerin Geleceğe Taşınmasında Ortamların Rolü ve Bir Örnek*” adlı makalesinde anlatı türlerinin oluşturulduğu ve aktarıldığı halı tezgâhlarının yanları, kahvehaneler, değirmenler, harman yerleri gibi mekânlar, Isparta ilinin Aksu ilçesi Yakaafşar kasabası esas alınarak incelenmiştir.⁶⁹

Dilek Türkyılmaz’ın “*Ortak Sır Kalıplarımız: Türk Dünyası Bilmeceleri Üzerine*” adlı makalesi Milli Folklor dergisinde yayınlanmıştır. “Bu çalışmada bilmece türünün çeşitli araştırmacılar tarafından yapılan tanımlarından birkaçı, örneklerle

⁶⁵Murat Cankara; “Metafor Yaratma Eylemi Olarak Billeme” **Milli Folklor**, Cilt 7, Yıl: 14, Sayı: 55, Bahar 2002, s. 70- 76.

⁶⁶Nergis Biray; “Aytıs; Aytıs-Tartıs”, **Milli Folklor**, Cilt 8, Yıl 15, Sayı 57, Bahar 2003, s. 58- 76.

⁶⁷Fevzi Ersoy; “Çuvaş Bilmeceleri” Türkiyat Araştırmaları Dergisi, Ahmet Bican Ercilasun’a Armağan, Sayı 13, Bahar 2003, s. 367- 379.

⁶⁸ Çetin Pekacar; “Kumuk Türklerinin Bilmeceleri”, **Milli Folklor**, Cilt 8, Yıl 15, Sayı 60, Kış 2003, s. 211-218.

⁶⁹Aziz Kılınc; “Sözlü Ürünlerin Geleceğe Taşınmasında Ortamların Rolü ve Bir Örnek”, **Milli Folklor**, Cilt: 9, Yıl 17, Sayı 68, Kış 2005, s. 91-95.

birlikte verilip bilmece teriminin Türk dünyasındaki karşılıkları, bilmecelerin kökeni ve mitolojiyle olan bağı üzerinde durulmuştur.”⁷⁰

Rıza Ograş’ın Turkish Studies’de 2007 yılında yayımladığı, “*Türk Edebiyatında Kitap Yazımına ve Basımına Tarih Düşürme Geleneği*” adlı makalesinde tarih düşürme geleneği incelenmiş ve bu konuda çeşitli sınıflandırmalar yapılmıştır. Bu sınıflandırmalar, manen tarihler, lâfzen tarihler, lâfzen ve manen tarihler, karışık tarihler, muamma tarihler, bilmeceli tarihler şeklindedir. Muamma tarihler bölümü ve bilmeceli tarihler bölümünde önemli tarihlerin ebced hesabına göre gizlenerek bu türlerin içerisinde verildiğinden örnekler gösterilerek bahsedilmiştir.⁷¹

Bilmeceler üzerine hazırlanmış pek çok makalesi olan Fevzi Karademir’in 2007 yılında Elektronik Sosyal Bilimler Dergisi’nde yayımlanan “*Halk Bilmecelerinde Renklerin Kullanım Sıklığı ve İşlevselliği*” adlı makalesinde renklerin halk bilmecelerindeki kullanım sıklığı tespit edilmiş ve bu renklerin hangi işlevlerde kullanıldığına dikkat çekilmiştir.⁷² Karademir, “*Kalıp Kullanımları Bakımından Türk Halk Bilmeceleri*” adlı makalesini 2007 yılında yayımlamıştır. Türk Dünyası İncelemeleri Dergisi’nde yayımlanan bu makalede bilmecelerin üretilmesinde ve varlığını sürdürmesinde önemli bir yeri olan kalıplaşmış ifadeler tespit edilip adlandırılmıştır.⁷³ Yine Karademir’in 2008 yılında Millî Folklor’da yayımladığı “*Halk Bilmecelerindeki İmgesel Anlatım Üzerine*” adlı makalesinde bilmecelerdeki imgeler nitelik ve nicelik bakımından değerlendirilmiş ve üç gruba ayrılmıştır.⁷⁴ Aynı araştırmacının 2008 yılında Akademik Bakış adlı dergide yayımladığı başka bir makalesi de “*Halk Bilmecelerinin Oluşum ve Biçimlenmesindeki Etkenler Üzerine*” adlı makalesidir. Bu çalışmada bilmecelerin oluşumunu hazırlayan etkenler, bilmecelerin

⁷⁰Dilek Türkyılmaz; “Ortak Sır Kalıplarımız: Türk Dünyası Bilmeceleri Üzerine”, *Millî Folklor*, Cilt 10, Yıl 21, Sayı 81, Bahar 2008, s. 40.

⁷¹Rıza Ograş; “Türk Edebiyatında Kitap Yazımına ve Basımına Tarih Düşürme Geleneği”, *Turkish Studies International Periodical For the Languages, Literature and History of Turkish or Turkic* Volume 2/4 Fall 2007, s.647- 669

⁷²Fevzi Karademir; “Halk Bilmecelerinde Renklerin Kullanım Sıklığı ve İşlevselliği”, *Elektronik Sosyal Bilimler Dergisi* www.e-sosder.com ISSN: 1304-0278 Yaz-2007 C.6 S.21 (192-211), s. 192- 212.

⁷³Fevzi Karademir; “Kalıp Kullanımları Bakımından Türk Halk Bilmeceleri”, *Türk Dünyası İncelemeleri Dergisi / Journal of Turkish World Studies*, Cilt: VII, Sayı 2, İzmir 2007, s. 103-132.

⁷⁴Fevzi Karademir; “Halk Bilmecelerindeki İmgesel Anlatım Üzerine”, *Millî Folklor*, Cilt 10, Yıl 20, Sayı 78, Yaz 2008, s. 75- 87.

yapı dil ve üslup bakımından biçimlenmesini sağlayan etkenler, bilmecelerin sözlü olarak ortaya çıkmaları ve yayılmaları gibi konular işlenmiştir.⁷⁵

M. Mehdi Ergüzel, Turkish Studies'te 2008 yılında yayımladığı “*Mani ve Bilmecelerimizde Geçen Meyve Adlarının Türkçedeki Kullanımı Üzerinde Bazı Tespitler*” adlı makalesinde mani ve bilmecelerimizdeki meyve adlarını, Türkçedeki kullanımları bakımından incelemiştir. 450 kadar bilmecede geçen 40 civarında meyve adı kelime grupları açısından gruplandırılıp incelenmiştir.⁷⁶

Bilal Elbir, Turkish Studies'te 2009'da yayımladığı, “*Türk Edebiyatında Mu'amma ve Sururi'nin Bir Mu'amma Şerhi*” adlı makalesinde, muamma ile ilgili tanım yapmış ve tasniflere yer vermiştir. Mu'ammâ'nın Arap ve Fars Edebiyatları'ndaki seyri ve Türk Edebiyatı'ndaki görünümünden bahsetmiştir.⁷⁷

Hatice İçel'in 2007 yılında Milli Folklor'da yayımladığı “*Batı Türklerinin Bilmecelerinde Şekil Değişikliği ve Varyantlaşma*” adlı makalesinde, Batı Türklerinin bilmece metinleri ele alınarak bunlarda meydana gelen şekil değişiklikleri tespit edilmiş ve bu değişiklik üzerinde varyantlaşmanın etkili olduğu belirtilmiştir.⁷⁸

Harold Brunvand'ın 1968'de *The Study of American Folklore and Introduction*'da yayımladığı ve Kadriye Türkan tarafından Türkçeye çevrilen “*Bilmeceler ve Diğer Sözlü Bulmacalar*” adlı makale, batıda bilmecelerle ilgili yapılan çalışmalardan bahsetmesi açısından önemlidir. Brunvand, bilmecelerin Archer Toylor tarafından yapılan tasnifini vermiş, Batı'da ilk bilmece örneklerinin hangi metinlerde yer aldığından bahsetmiştir. Ayrıca bilmecelerin yapı özellikleri ve geçmişteki işlevi hakkında bilgi vermiştir. Batıdaki bilmece üzerine yapılan çalışmalar “Bibliyografik notlar” olarak verilmiştir.⁷⁹

⁷⁵ Fevzi Karademir; “Halk Bilmecelerinin Oluşum Ve Biçimlenmesindeki Etkenler Üzerine”, **Akademik Bakış**, Sayı 14, Nisan 2008, Uluslararası Hakemli Sosyal Bilimler E-Dergisi, ISSN:1694-528X, İktisat ve Girişimcilik Üniversitesi-Türk Dünyası Fakülteleri, Celalabat-Kırgızistan, s. 1- 18, (<http://turkoloji.cu.edu.tr/>)

⁷⁶M. Mehdi Ergüzel, “Mani ve Bilmecelerimizde Geçen Meyva Adlarının Türkçedeki Kullanımları Üzerine Bazı Tespitler”, **Turkish Studies International Periodical For the Languages, Literature and History of Turkish or Turkic** Volume 3/5 Fall 2008

⁷⁷ Bilal Elbir, “Türk Edebiyatında Mu'amma ve Sururi'nin Bir Mu'amma Şerhi”, **Turkish Studies International Periodical For the Languages, Literature and History of Turkish or Turkic** Volume 4/6 Fall 2009 s. 83-84

⁷⁸Hatice İçel; “**Batı Türklerinin Dörtlüklerden Kurulu Bilmeceleri Üzerine Bir Araştırma Cilt 1**”, Doktora Tezi, Selçuk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, 2005.

⁷⁹ J. Harold Brunvand; “Bilmeceler ve Diğer Sözlü Bulmacalar”, (Çev.: Kadriye Türkan, Redaksiyon: Sinem Bozkurt- Şenay Saraç), **Halk Biliminde Kuramlar ve Yaklaşımlar Cilt 3**, Geleneksel Yayıncılık, Ankara 2009, s. 290- 298.

Roger D. Abrahams ve Alan Dundes'in, 1972 yılında *Folklore and Folklife An Introduction*'da yayımladıkları “*Bilmeceler*” adlı makale Ezgi Metin Basat tarafından Türkçeye çevrilmiştir. Bu makalede, Archer Toylor'un tasnif ve terimlerinden sıkça bahsedilmiş, bilmecelerin Türk halk edebiyatında hiç yapılmamış kimi tasnifleri yapılmıştır. Bilmeceler, betimsel bilmeceler, şaka soruları, akıl soruları, bulmacalar, parodi bilmeceleri gibi sınıflara ayrılmıştır. Bu terimler ve tasnifler, modern ve elektronik ortamda da gelişimini sürdüren bilmeceleri inceleme açısından çığır açıcı niteliktedir. Makalenin sonuna bibliyografik notlar da ilave edilmiştir.⁸⁰

Roger Abrahams'ın, “*Halkbiliminin Retorikal Teorisi İçin Giriş Sözleri*” adlı makalesi Milli Folklor'un 63. sayısında yayımlanmıştır. Ayşe Yavuz, Nilgün Aytuzlar ve Emine Aydoğan tarafından çevrilen makale 2004 yılında yayımlanmış olup Abrahams, retorik yaklaşımın kullanımını örneklemek için, organize edici ve ikna edici teknikler açısından iki sözlü edebiyat türünü, atasözlerini ve bilmeceleri karşılaştırmıştır.⁸¹

Alan Dundes'in 1997 yılında yazdığı “*Mitte İkili Karşıtlık: Geçmişe Bakışta Propp/Lévi-Strauss Tartışması*” adlı makalesi 2006'da Selcan Gürçayır tarafından Türkçeye çevrilmiş ve Millî Folklor'da yayımlanmıştır. Propp ve Lévi-Strauss arasındaki tartışmalardan bahseden Dundes, yaşam-ölüm, kadın-erkek, gece-gündüz gibi karşıt kavramların halk bilimi ürünlerinde çok kullanıldığından bahsetmiştir.⁸²

Alan Dundes'in yazdığı ve Metin Ekici'nin çevirdiği “*Doku, Metin ve Konteks*” adlı makale 1998 yılında Milli Folklor'da yayımlanmıştır. Bu makalede, halk edebiyatı ürünleri yapı, sosyal durum ve aktarım açısından incelenmiştir. İngiliz bilmeceleri zıtlık yönünden incelenmiş ve bilmecelerin fonksiyonlarından bahsedilmiştir.⁸³

Dan Ben-Amos'un “*Halk Bilgisinin (Folklorun) Bağlamı: İmlar ve Beklentiler*” adlı makalesi ilk kez 1977 yılında yayımlanmış ve 2007 yılında Metin

⁸⁰Roger D. Abrahams; Alan Dundes; “Bilmeceler”, (Çev.: Ezgi Metin Basat) **Halk Biliminde Kuramlar ve Yaklaşımlar Cilt 3**, Geleneksel Yayıncılık, Ankara 2009, s. 299- 312.

⁸¹ Roger Abrahams, “Halkbiliminin Retorikal Teorisi İçin Giriş Sözleri”, (Çev.: Ayşe Yavuz, Nilgün Aytuzla, Emine Aydoğan), **Milli Folklor**, Cilt 8, Sayı 63, Yıl 16, Güz 2004, s. 45- 59.

⁸² Alan Dundes; “Mitte İkili Karşıtlık: Geçmişe Bakışta PROPP/LÉVI-STRAUSS Tartışması”, (Çev.: Selcan Gürçayır), **Milli Folklor**, Cilt: 9, Yıl 18, Sayı 69, Bahar 1997, s. 110- 117.

⁸³ Alan Dundes; “Doku, Metin ve Konteks”, (Çev. Metin Ekici), **Milli Folklor**, Cilt: 5, Yıl 10, Sayı 38, Bahar 1998, s. 106- 119.

Ekici tarafından Türkçeye çevrilmiştir. Millî Folklor'da yayımlanan bu makalede halk edebiyatı ürünleri dilbilimsel açıdan incelenmiştir. Çalışmanın çevirisi 11 sayfadır.⁸⁴

Bunların dışında ülkemizde bilmeceler üzerine yayımlanmış bazı makaleler şunlardır:

Altan Alperen, “*Folklor ve Edebiyatın Unutulan Unsuru: Bilmeceler*”, Milli Folklor, Sayı 31.

Mukim Sagır, “*Sözlü Kültür ve Okulöncesi Eğitimi, Gagauz Bilmeceler*”, Milli Folklor, Sayı 6.

Bayram Durbilmez, “*Taşpınar (Sorgun-Yozgat) Köyü Bilmeceleri*”, Milli Folklor, Sayı 11.

M. Âli Yabgu, “*Kayseri / Talas'ta Söylenen Bilmeceler*”, Milli Folklor, Sayı 15.

Ülkü Çelik, “*Altay Bilmecelerinden Örnekler*”, Milli Folklor, Sayı 21.

Mustafa Uslu, “*Manzum Şekillerine Göre Ömerli Köyü (Boğazlıyan-Yozgat) Bilmeceleri*”, Milli Folklor, Sayı 22.

Suzan Tokatlı, “*Tapmaca*”, Milli Folklor, Sayı 24.

Esmâ Şimşek, “*Azerbaycan Bilmecelerinde Kafiye Redif ve Bunlarla İlgili Bazı Problemler*” Milli Folklor, Sayı 29-30.

1.4. Uygur Bilmeceleri Üzerine Yapılan Çalışmalar

Uygur bilmeceleri üzerine Doğu Türkistan'da çok sayıda eser yayımlandığını biliyoruz.⁸⁵ Ancak tespit ettiğimiz eserlerin büyük bir kısmını temin edemediğimiz için sınırlı sayıda kaynaklardan yararlanmak durumunda kaldık. Doğu Türkistan'da halk kültürü ürünleri hakkındaki bilimsel çalışmalar 1960'lı yıllarda başlamış ve 1980 yılından sonra hız kazanmıştır. Doğu Türkistan'da yapılmış ve bilmecelere yer veren çalışmalardan bazıları şunlardır:

Mehemmet Zunun ve Abdükerim Rahman'ın “*Uygur Xelq Ègiz Edebiyatniñ Asasliri*” adlı çalışmasınının 9. bölümü “*Uygur Xelk Tèpişmaqliri (Uygur Halk Bilmeceleri)*” adını taşımaktadır. Bu bölümde, Uygur bilmeceleri konu bakımından

⁸⁴Dan Ben-Amos; “Halk Bilgisinin (Folklorun) Bağlamı: İmalar ve Beklentiler” (Çev.: Metin Ekici), **Milli Folklor**, Cilt 10, Yıl 19, Sayı 76, Kış 2007, s. 232- 243.

⁸⁵ Doğu Türkistan'da Uygur Türklerinin edebiyatı ve folkloru üzerine yayınlanan kitapların ve makalelerin bibliyografyası için bk. **Uygurçe Neşir Qilingan Eserler Katalogi**, Yayına Hazırlayan: Èziz Atavulla Sartekin, Şincañ Üniversitesi Neşriyatı, Ürümçi 2004, s. 734.

tasnif edilmiştir. Bilmecenin tanımı verilmiş ve bilmecelerin toplumsal işlevlerinden bahsedilmiştir. Bilmecelerin özellikleri zengin örneklerle desteklenmiştir.⁸⁶

Mehemmetcan Sadık, “*Uygur Xelq Ęgiz Edebiyatı Heqqida*” adlı çalışmasının 9. Bölüm’ünde “Uygur Xelq Tèpişmaqliri” başlığı altında Uygur bilmecelerini yapı, konu, şekil ve ifade biçimi bakımından tasnif etmiştir. Bilmecelerin konusunu, özelliklerini, toplumsal rolünü soru cümleleri şeklinde oluşturduğu başlıklar altında incelemiştir.⁸⁷

Osman İsmayil’in “*Uygur Xelq Ęgiz Edebiyatidiki Janirlar*” adlı çalışmasında “Tèpişmaqlar” başlığı altında incelenen bilmeceler; şekil, konu ve ifade ediş usulü bakımından tasnif edilerek incelenmiştir. Bilmecenin tanımının ve özelliklerinin verildiği çalışmada, bilmeceler özellik akımından atasözlerine benzetilmiştir.⁸⁸

Ablimit Mehemmet, “*Xelq Ęgiz Edebiyatindin Soal ve Cavaplar*” adlı çalışmasının 8. bölümü “*Maqal Temsil ve Tèpişmaqlar*” başlığını taşımaktadır. Bu bölümde Uygur bilmeceleri konu, şekil ve ifade ediş bakımından sınıflandırmıştır. Ayrıca bilmecelerin ortaya çıkışı, önemi ve özellikleri üzerinde de durulmuştur.⁸⁹

Cuñ Ciñvin’in “*Xelq Edebiyatı Heqqide Omumi Bayan*” isimli çalışmasının 9. Bölüm’ü “*Xelq Maqalliri ve Xelq Tèpişmaqliri*” ismini taşımaktadır. Bu bölümde Uygur bilmeceleri “Xelq Tèpişmaqliri” başlığı altında incelenmiştir.⁹⁰ Bu çalışmaların dışında Doğu Türkistan’da bilmece üzerine hazırlanmış çalışmaları şöyle sıralayabiliriz:

Yunus M. İslam, “*Tèpişmaqlar*” Şıncañ Xelq Neşriyatı, Tetkilat Xeverliri, S: 2, Ürümçi 1984.

Abdusattar Nasri, “*Uygur Xelq Tèpişmaqliri ve Balilar Qoşaqqliri Heqqida*”, “Eli Deryasi” Dergisi, 3. Sayı, 1983; “Miras” Dergisi, Sayı 1, 1983.

Abdurusul Ömer, “*Tèpişmaqlir ve Oniñ Balilar Arisidiki Roli Toğrisida*”, “Miras” Dergisi, Sayı 1, 1984.

Abdurusul Ömer Varisi, “*Tèpişmaqlir ve Oniñ Balilar Arisidiki Roli Toğrisida*” Qeşqer Vilayitlik Edebiyat- Sanetçiler Birleşmisi “Qeşqer Edebiyatı” Dergisi, Tehrir Bölümü Tüzgen “Xezine” Namlıq Kitabqa Kirgüzülgen.

⁸⁶Mehemmet Zunun; Abdukerim Rahman; **Uygur Xelq Ęgiz Edibiyatniñ Asasliri**, Şıncañ Xelq Neşriyatı, Ürümçi 1982.

⁸⁷ Mehemmetcan Sadık; **Uygur Xelq Ęgiz Edibiyatı Heqqida**, Şıncañ Xelq Neşriyatı, Ürümçi 1995.

⁸⁸ Osman İsmayil; **Uygur Xelq Ęgiz Edibiyatı Heqqida**, Şıncañ Xelq Neşriyatı, Ürümçi 1995.

⁸⁹ Ablimit Muhemmet; **Xelq Ęgiz Edibiyatidin Soal – Cavablar**, Qeşqer Uygur Neşriyatı, Qeşqer 2001.

⁹⁰ Cuñ Ciñvin; **Xelq Edebiyatı Heqqide Omumi Bayan**, Şıncañ Xelq Neşriyatı, Ürümçi, 1985

Muhammettoxti Ahmet, “*Edebiyatimizda Tèpishmaq Turi*”, “Xoten Pèdagugika Mektipi Dergisi”, Sayı 4, 1997.

2.BÖLÜM: BİR TÜR OLARAK BİLMECE VE UYGUR BİLMECELERİ

Halk edebiyatı ürünlerinin genel özelliklerinden birincisi sözlü kültür ortamında yaratılmalarıdır. Sözlü kültür ortamında oluşan türlerin birçoğu içerik, işlev, yaratım ve aktarım bakımından ortak özellikler göstermektedir. Bu ürünlerden bilmecenin pek çok tanımı yapılmıştır. Bu tanımlardan bazılarında bilmecelerin içerik özellikleri üzerinde durulurken bazılarında da bütün özelliklerini kapsayıcı bir tanımlamaya gidilmiştir. Bu bölümde ilk olarak bilmece teriminin Türk lehçelerindeki karşılıklarına yer verilecek daha sonra da çeşitli araştırmacılar tarafından yapılan bilmece tanımları şekil, içerik, işlev, yaratım ve aktarım bağlamları da göz önünde bulundurularak değerlendirilecektir.

Sözlü halk edebiyatının en kısa türlerinden biri olan bilmece kelimesinin karşılığı olarak “tabuzgu, tabuzguk, tabzuq, tabızmak, tabuzmak, tapuz, tapzuk, nen”⁹¹ kelimeleri Türk yazılı kaynaklarında ilk kez Divanü Lügat’it Türk’te geçmiştir. “Anadolu sahasında büyük bir kısmı *tap-* ve *bil-* köklerinden türetilmiş ve bilmece yerine kullanılan çeşitli isimlere rastlanır: “*atlı hekat, atlı mesel, bilmeli matal, bulmaca, dele, mesel, fıcık, gazelleme, hikâye, masal, tabmaca, tapbaca, tapaca vb.*”⁹² Bu isimlendirmelerin içinde diğer sözlü halk edebiyatı türlerinden masal, hikâye (halk hikâyesi), mesel (atasözü) gibi türlerin de yer yer bilmece yerine kullanılması dikkat çekici ve incelemeye değerdir.

Türk dünyasında, bilmece kelimesinin karşılığı olan kelimeler şöyledir:

“Abakan Tatarlarında : tabcan”⁹³

Altaylar : ‘tabıskak, tabışkak, tabkak, taptıruv, taptırgış, tabıska, tabısak, tapkış, tavısak, tavusak, tavuskak, tapkır, takpır’⁹⁴, ‘tabışkak’⁹⁵

Azerbaycan : ‘bilmaca, tapmaca’⁹⁶, ‘tapmacık’⁹⁷

⁹¹ Suat Batur; **Açıklamalı- Örnekli Türk Halk Edebiyatı, 1. Basım**, Altın Kitaplar, 1998, İstanbul, s.141 ve Ersin Teres; “**Divanü Lügat-İt-Türk ve Budist Uygur Metinlerinin Sözvarlığı Bakımından Karşılaştırılması**”, Yıldız Teknik Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, T. Dili ve Edebiyatı Anabilim dalı Yüksek Lisans Tezi, 2006, s. 389- 403-410-457.

⁹² Esma Şimşek; **Türk Dünyası Ortak Edebiyatı- Türk Dünyası Edebiyat Tarihi 3. Cilt**, Ankara 2004, s. 222.

⁹³ Abdurrahman Güzel; Ali Torun; **Türk Halk Edebiyatı El Kitabı**, Yayınları, Üçüncü Baskı, Ankara 2005, s.293.

⁹⁴ Esma Şimşek; **Türk Dünyası Ortak Edebiyatı- Türk Dünyası Edebiyat Tarihi 3. Cilt**, Ankara 2004, s. 222.

⁹⁵ Abdurrahman Güzel; Ali Torun, **Türk Halk Edebiyatı El Kitabı**, Yayınları, Üçüncü Baskı, Ankara 2005, s. 293.

⁹⁶ **Karşılaştırmalı Türk Lehçeleri Sözlüğü**, Kültür Bakanlığı Yayınları/1371 Kaynak Eserler Dizisi/54, Ankara 1992, s.70.

- Başkurt : ‘tabışmak, yomak’⁹⁸, ‘yomatgar’⁹⁹
Doğu Türkistan: tabzuğ
Hakas(Abakan): ‘tapçan nımah(tapçan umak, sespak nımak)
Karaçaylar : yumak
Karakalpaklar : jumbak
Karaylar : tapmaca’¹⁰⁰
Kazakistan : jumbak¹⁰¹
Kıbrıs : mesel
Kırgızistan : ‘tabışmak’¹⁰², ‘tabcang- nımah’¹⁰³
Nogaylar : tapmacak
Özbekistan : ‘tapişmak’¹⁰⁴, ‘cumak, çöpçak, matal, tapar, tapmaca’¹⁰⁵
Tataristan : ‘başvatkiç, sir, tabışmak’¹⁰⁶
Tuva : ‘tıvızık’¹⁰⁷
Türkmenistan : ‘matal, tapmaca’¹⁰⁸
Uygurlar : ‘tepişmak’¹⁰⁹
Yakutlar : taabırın’¹¹⁰

⁹⁷ Abdurrahman Güzel; Ali Torun, **Türk Halk Edebiyatı El Kitabı**, Yayınları, Üçüncü Baskı, Ankara 2005, s. 293.

⁹⁸ **Karşılaştırmalı Türk Lehçeleri Sözlüğü**, Kültür Bakanlığı Yayınları/1371 Kaynak Eserler Dizisi/54, Ankara 1992, s.70.

⁹⁹ Abdurrahman Güzel; Ali Torun, **Türk Halk Edebiyatı El Kitabı**, Yayınları, Üçüncü Baskı, Ankara 2005, s.293.

¹⁰⁰ Esmâ Şimşek; **Türk Dünyası Ortak Edebiyatı- Türk Dünyası Edebiyat Tarihi 3. Cilt**, Ankara 2004, s. 222.

¹⁰¹ **Karşılaştırmalı Türk Lehçeleri Sözlüğü**, Kültür Bakanlığı Yayınları/1371 Kaynak Eserler Dizisi/54, Ankara:1992, s.70.

¹⁰² **Karşılaştırmalı Türk Lehçeleri Sözlüğü**, Kültür Bakanlığı Yayınları/1371 Kaynak Eserler Dizisi/54, Ankara:1992, s.70.

¹⁰³ Abdurrahman Güzel; Ali Torun; **Türk Halk Edebiyatı El Kitabı**, s.293

¹⁰⁴ **Karşılaştırmalı Türk Lehçeleri Sözlüğü**, Kültür Bakanlığı Yayınları/1371 Kaynak Eserler Dizisi/54, Ankara:1992, s.70.

¹⁰⁵ Esmâ Şimşek; **Türk Dünyası Ortak Edebiyatı- Türk Dünyası Edebiyat Tarihi 3. Cilt**, Ankara 2004, s. 222.

¹⁰⁶ **Karşılaştırmalı Türk Lehçeleri Sözlüğü**, Kültür Bakanlığı Yayınları/1371 Kaynak Eserler Dizisi/54, Ankara:1992, s.70.

¹⁰⁷ Esmâ Şimşek; **Türk Dünyası Ortak Edebiyatı- Türk Dünyası Edebiyat Tarihi 3. Cilt**, Ankara 2004, s. 222.

¹⁰⁸ **Karşılaştırmalı Türk Lehçeleri Sözlüğü**, Kültür Bakanlığı Yayınları/1371 Kaynak Eserler Dizisi/54, Ankara:1992, s.70.

¹⁰⁹ **Karşılaştırmalı Türk Lehçeleri Sözlüğü**, Kültür Bakanlığı Yayınları/1371 Kaynak Eserler Dizisi/54, Ankara:1992, s.70.

¹¹⁰ Esmâ Şimşek; **Türk Dünyası Ortak Edebiyatı- Türk Dünyası Edebiyat Tarihi 3. Cilt**, Ankara 2004, s. 222.

“Almancada *rät(h)sel*, Fransızcada *enigma*, İngilizcede *riddle*, Amerikan İngilizcesinde *quiz question*, Yunancada ise *aininigma*, kelimeleriyle karşılanan bilmece tüm Türk dünyasında örneği olan bir üründür.”¹¹¹

Tüm edebî türlerin tanımlanması ya da tarif edilmesinde araştırmacılar değişik ifadelere başvurmuşlardır. Tanım yapmadaki bu çeşitlilik bilmece için de geçerlidir. TDK'nin Türkçe Sözlüğü bilmeceyi oyun olarak almış ve “*Bir şeyin adını anmadan niteliklerini üstü kapalı söyleyerek o şeyin ne olduğunu bulmayı dinleyene veya okuyana bırakan oyun, muamma.*” biçiminde tanımlamıştır.

Şükrü Elçin, bilmeceyi şöyle tanımlamıştır: “*Bilmeceler tabiat unsurlarıyla bu unsurlara bağlı hadiseleri; insan, hayvan ve bitki gibi canlıları; eşyayı; akıl, zekâ veya güzellik nevinden mücerret dinî konu ve motifleri vb. kapalı bir şekilde, yakın-uzak münasebetler ve çağrışımlarla düşünce, muhakeme ve dikkatimize aksettirerek bulmayı hedef tutan kalıplaşmış sözlerdir.*”¹¹² Bu tanım bilmeceleri içerik ve işlev özellikleri esas alınarak yapılmıştır. Bilmecelerin yaratım ve aktarım, şekil ve yapı özelliklerine ilişkin herhangi bir bilgi yer almamaktadır.

İlhan Başgöz ve Andreas Tietze, bilmece ile ilgili pek çok tanımı inceleyip bunların yetersiz olduğunu söylerler. Başgöz ve Tietze, bilmeceyi tanımlamak yerine bilmeceyi tanıttıkları öğeler üzerinde durmayı tercih ettiklerini söylerler. Onların tanımı ise şu şekildedir: “*Bilmece geleneksel sorudur. Geleneksel olmak demek zaman ve söylenen yerler içinde bir derinliği ve yaygınlığı olmak demektir. Geleneksel demek belli bir gurup insan tarafından, bilmece olarak kabul edilmiş olmak demektir; gelenekçe kabul edilen biçimler içinde bulunmak demektir. Gösterim çevresi içinde sorulmak o kadar önemli değil ki, geleneksel olmanın öteki boyutları eksik de olsa, bu çevrede bilmece olarak kabullenilen bir soru bilmecedir.*”¹¹³

Amil Çelebioğlu ve Y. Ziya Öksüz, bilmece üzerine yapılan en uygun tanımın Şükrü Elçin tarafından yapıldığını söylerler. Bu araştırmacılar ise; bilmeceyi şöyle tarif ederler: “*Bunlar, mücerred, müşahhas hemen her mevzu’u, karakteristik bir veya birkaç*

¹¹¹Hatice İçel, “**Batı Türklerinin Dörtlüklerden Kurulu Bilmeceleri Üzerine Bir Araştırma**”, Selçuk Üniv. Sosyal Bilimler Enstitüsü, T.Dili ve Edebiyatı Anabilim dalı, Türk Halk Edebiyatı Bilim dalı, Doktora tezi, cilt 1, 2005, s.1

¹¹²Şükrü Elçin, **Halk Edebiyatına Giriş**, 2.Baskı, Kültür ve Turizm Bakanlığı Yayınları:365, Ankara, 1986, s. 607.

¹¹³İlhan Başgöz; Andreas Tietze; **Türk Halkının Bilmeceleri**, Kültür Bakanlığı, İkinci Baskı, Ankara 1999, s. 3.

yönüyle içine alan daha çok manzum ve sual mahiyetinde, söyleyeni meçhul, tarihimizin karanlık devirlerinden günümüze kadar süregelen halk mahsulleridir.”¹¹⁴

Suat Batur, bilmeceyi işlev ve içerik özelliklerinden yola çıkarak tanımlamıştır. Batur’un tanımı şöyledir: “Bireylerin bir eğitim, öğretim, eğlence, oyun ve zekâ gelişim aracı olarak, doğa öğeleri ile bu öğelere bağlı olayları, insan, hayvan ve bitki gibi canlıları; eşyayı, soyut kavramlarla, dinsel konu ve motifleri vb. kapalı bir biçimde uzak- yakın ilgiler ve çağrışımlarla birbirlerine sorarak yanıt istedikleri kalıplaşmış sözlere bilmece denir.”¹¹⁵ Bu tanımda da bilmecelerin yaratım özelliklerinden bahsedilmeyen şekil özelliklerine ilişkin olarak “kalıplaşmış sözler” bilgisine yer verilir.

Mehmet Yardımcı, bilmeceyi kuruluş özelliğini esas alarak şöyle tanımlar: “Bilmece bir şeyin adını anmadan, özelliklerini üstü kapalı söyleyerek o şeyin ne olduğunu bulmayı karşısındakine bırakan eğlenceli, sözlü halk edebiyatı ürünüdür.”¹¹⁶

“Herhangi bir şeyin, ad vermeden, üstü kapalı vasıflarını anlatarak o şeyin ne olduğunu bilmeyi karşısındakinden isteyen sözlü oyun.” şeklinde tanımlanarak Copyright 1991 Edebiyat Ansiklopedisinde bilmece bir oyun olarak alınmıştır.¹¹⁷

Esmâ Şimşek, bilmeceyi “Sözlü halk kültürünün önemli mahsullerinden olan bilmeceler, en az iki kişi arasında sorulan, bazen mensur, fakat çoğunlukla manzum halde olan kalıplaşmış ifadelerdir.”¹¹⁸ şeklinde tanımlamıştır. Bu tanımda bilmecelerin şekil özelliğinin esas alındığı görülmektedir.

Abdurrahman Güzel ve Ali Torun düz yazıya dayalı türler arasında değerlendirdikleri bilmeceyi şöyle tanımlamışlardır: “Bilmeceler, tabiat unsurlarıyla bu unsurlara bağlı hadiseleri; insan, hayvan ve bitki gibi canlıları; eşyayı, akıl, zeka veya güzellik nevinden mücerret kavramlarla dini konu ve motifleri vb. kapalı bir şekilde yakın-uzak münasebetler ve çağrışımlarla düşünce, muhakeme ve dikkatimize aksettirerek bulmayı hedef tutan kalıplaşmış sözlerdir.”¹¹⁹ Bu tanımda bilmecenin

¹¹⁴ Amil Çelebioğlu; Yusuf Ziya Öksüz; **Türk Bilmeceleri Hazinesi**, Kitabevi Yayınları, İstanbul 1995, s. 7.

¹¹⁵ Suat Batur, **Açıklamalı- Örnekli Türk Halk Edebiyatı**, 1. basım, Altın Kitaplar, 1998, İstanbul, s. 141

¹¹⁶ Mehmet Yardımcı, **Başlangıcından Günümüze Halk Şiiri Aşık Şiiri Tekke Şiiri**, 4. Baskı, Ürün Y. , Ankara, 2002, 82

¹¹⁷ “Bilmece”, **Edebiyat Ansiklopedisi**, Copyright 1991, Milliyet,

¹¹⁸ Esmâ Şimşek; **Türk Dünyası Ortak Edebiyatı- Türk Dünyası Edebiyat Tarihi 3. Cilt**, Atatürk Kültür Başkanlığı Yayınları, Ankara 2004, s. 222

¹¹⁹ Abdurrahman Güzel; Ali Torun; **Türk Halk Edebiyatı El Kitabı**, Yayınları, Üçüncü Baskı, Ankara 2005, s.421.

yaratım ve aktarım özelliklerine ilişkin bilgi verilmemiş ve şekil özelliklerine ilişkin “kalıplaşmış sözler” ifadesiyle yetinilmiştir.

Doğan Kaya, bilmeceyi şu şekilde tanımlamıştır: “*Gelenekten süregelen ve hemen her konudaki bir takım somut- soyut kavramların uzak- yakın ilişkiler yoluyla zihinde çağrışımını sağlayan, bir nevi oyuna dayalı zihni melekelerin gelişmesinde önemli bir rol oynayan ve daha ziyade manzum yapıda söz kalıplarıdır.*”¹²⁰

Önceki araştırmacıların bilmece türüne ilişkin tanımlarından da yararlanarak Hatice İçel’in yaptığı bilmece tanımı şöyledir: “*Somut-soyut varlıkları, kavramları, durumları, duyguları, insanları, kısacası günlük hayatta karşılaşılabileceğimiz hemen hemen her şeyi konu alan, bunları birtakım ipuçları vererek ve uzak-yakın çağrışımlar kurarak tarif eden, böylece cevabın bilinmesine zemin hazırlayan, soru ve cevap olmak üzere iki ana unsuru bulunan, sorulması ve cevaplandırılması belirli bir geleneğe bağlanan, karşılıklı olarak iki kişinin veya grupların birbirine sorduğu, genellikle manzum olan, örneği az olsa da mensur şekilleri de bulunan anonim halk edebiyatı türüdür.*”¹²¹ Bu tanım bilmece türünün genel özelliklerini kapsayıcı bir niteliğe sahiptir. Özellikle bilmecelerin içeriği, kuruluşu, şekil özelliği ve yaratımına ilişkin açıklayıcı bilgilere yer vermesi bakımından dikkate değerdir.

Dilek Türkyılmaz ’ın tanımı oldukça kapsamlı bir tanımdır. Çünkü Türkyılmaz, bilmeceyi içerik, şekil, işlev ve yaratım yönleriyle tanımlamıştır. “*Bilmece, her tür nesne, kavram ve konu ile ilgili bir soruyu, geleneğin gereği olan zaman ve mekânlarda, çeşitli fonksiyonlar üstlenerek; sorulan nesne, kavram ve konuya ilişkin özellikleri az çok bünyesinde barındırıp, manzum veya mensur bir yapı içerisine yerleşerek; muhatabın muhakeme ve dikkatini harekete geçirmek suretiyle karşılığını buldurmaya hedefleyerek soran; cevabı ise ‘çoğu kez’ tek kelime ve ait olduğu toplumun beklentilerine uygun, o toplumda önceden tartışılmadan kabul edilmiş; ‘pek çoğu şiirsel bir ifadeye sahip ve ‘çoğu’ kalıplaşmış ifadelerden oluşan, soru cümlesi olmadığı halde, geleneği bilenler tarafından öyle olduğu anlaşılan geleneksel sorulardır.*”¹²²

Mehdi Ergüzel, bilmecelerin yaratım özelliğini ön plana çıkararak “*Bilmeceler, nesnelerin gerçek anlamını vererek değil, üstü kapalı, gizli taraflarını ipuçlarıyla*

¹²⁰Doğan Kaya; **Ansiklopedik Türk Halk Edebiyatı Terimleri Sözlüğü**, Akçağ Yayınları, Birinci Baskı, Ankara 2007, s.160.

¹²¹Hatice İçel; “**Batı Türklerinin Dörtlülüklerden Kurulu Bilmeceleri Üzerine Bir Araştırma Cilt 1**”, Doktora Tezi, Selçuk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, 2005, s.XVII-s.XVIII.

¹²² Dilek Türkyılmaz; “Ortak Sır Kalıplarımız: Türk Dünyası Bilmeceleri Üzerine”, **Milli Folklor**, Cilt 10, Yıl 21, Sayı 81, Bahar 2008, s. 41-42.

düşündürücü, buldurmaya çalışan, eğlenceli, manzum kelime oyunlarıdır.” şeklinde bir tanım yapmıştır.¹²³

Türk dünyasında olduğu gibi Batı dünyasında da araştırmacıların bilmecenin tanımı noktasında fikir birliği içerisinde olduklarını söylemek pek mümkün değildir. Bilmecce türüne ilişkin Batı dünyasında yapılan tanımları incelediğimizde, bilmecenin içerik, işlev, kuruluş, yaratım ve aktarım özelliklerinden bir veya birkaçının dikkate alınarak tanımlar yapıldığını görmekteyiz. Örneğin; Amerikalı halkbilimci J. Harold Brunvand *“Bilmeceler ve Diğer Sözlü Bulmacalar”* adlı makalesinde, bilmecceyi cevabından yola çıkarak şöyle tanımlar : *“Halk bilmeceleri, beklenmedik cevapları olan geleneksel sorulardır.”*¹²⁴

Batı dünyasındaki araştırmacılardan Roger D. Abrahams ve Alan Dundes’in yaptığı tanımda, bilmecelerin işlevi esas alınmıştır. *“Bilmeceler kafa karışıklığı yaratmak veya cevabı bilinmeyen kişilerin nüktedanlığını denemek amacıyla oluşturulmuş sorulardır.”*¹²⁵

Michael D. Lieber ise bilmecceyi semantik bir oyun olarak kabul eder ve gerçek bilmecenin nesnel özelliklerini, kategorilerini ve sınıflarını kullanan semantik bir oyun olduğunu ileri sürer.¹²⁶

Sokolov ise Uygur araştırmacıların bilmecce ile ilgili çok kullandığı metafor kelimesi üzerinde yoğunlaşarak, *“Bilmecce, genellikle mecaz (metaphor) biçiminde olan ustalıklı bir soru olarak tanımlanabilir.”*¹²⁷ der.

Çalışmamızın asıl konusunu oluşturan Uygur bilmeceleri üzerine Doğu Türkistan’daki araştırmacılar farklı tanımlar yapmışlardır. Bu tanımlara geçmeden önce, bilmecce sözcüğünün Uygur Türkçesindeki karşılığı ve sözlüklerdeki anlamlarını değerlendirmek yerinde olacaktır.

¹²³M. Mehdi Ergüzel; “Mani ve Bilmecelerimizde Geçen Meyve Adlarının Türkçedeki Kullanımları Üzerine Bazı Tespitler” **Turkish Studies International Periodical For the Languages, Literature and History of Turkish or Turkic** Volume 3/5 Fall 2008, s.166

¹²⁴J. Harold Brunvand; “Bilmeceler ve Diğer Sözlü Bulmacalar”, (Çev.: Kadriye Türkan, Redaksiyon: Sinem Bozkurt- Şenay Saraç), **Halk Biliminde Kuramlar ve Yaklaşımlar Cilt 3**, Geleneksel Yayıncılık, Ankara 2009, s. 290.

¹²⁵Roger D. Abrahams; Alan Dundes; “Bilmeceler”, (Çev.: Ezgi Metin Basat) **Halk Biliminde Kuramlar ve Yaklaşımlar Cilt 3**, Geleneksel Yayıncılık, Ankara 2009, s. 300.

¹²⁶Bu konuda geniş bilgi için bkz. Hatice İçel; **“Batı Türklerinin Dörtlüklerden Kurulu Bilmeceleri Üzerine Bir Araştırma Cilt 1”**, Doktora Tezi, Selçuk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, 2005, s. 1.

¹²⁷Hatice İçel; **“Batı Türklerinin Dörtlüklerden Kurulu Bilmeceleri Üzerine Bir Araştırma Cilt 1”**, Doktora Tezi, Selçuk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, 2005, s. 2.

Bilmece teriminin Uygur Türkçesindeki karşılığı “tépişmaq” sözcüğüdür. Bu sözcük hem isim hem de fiil olarak kullanılır. “*Uygur Tiliniñ İzahliq Luğiti*” isimli sözlükte bilmece teriminin karşılığı ve isim olarak kullanılan “tépişmaq” sözcüğünün anlamı şu şekilde açıklanmıştır. 1.Cevaplanması gereken nesne veya olaylar hakkında ipuçları verilerek tasvir edilen nesneyi bulmaya yönelik soru. 2. Gizemli nesne ya da olay. Aynı sözlükte, fiil olarak kullanılan “tépişmaq” sözcüğünün anlamı ise “1. Bulmak, 2. Karşılaşmak, 3. Uygun düşmek” şeklinde tanımlanmıştır.¹²⁸ “Tépişmaq” kelimesi “tap” emir kelimesine “iş- maq” eklerinin eklenmesi vasıtasıyla oluşmuş bir kelimedir.¹²⁹

Uygur araştırmacı Ablimit Mehemmet, bilmeceyi şöyle tanımlar: “*Her türlü araç yardımıyla bir nesneyi ya da olayı başka bir nesne ve olayın şekil ve özellikleri vasıtasıyla gizleyerek veren edebi şekle bilmece denir.*”¹³⁰ Bu tanımda bilmecenin içerik ve kuruluş özelliği dikkat çekmektedir.

Mehemmetcan Sadik, bilmecelelerin içerik ve yaratım özelliğini dikkate alarak “*Canlı ya da cansız nesnelere, maddi ya da manevi nesnelere içsel veya dışsal özelliklerini söyleyip onun ne olduğunun bulunmasını isteyen sözlü halk edebiyatı türü bilmece diye adlandırılır.*”¹³¹ şeklinde bir tanımlamaya gider.

Osman İsmayil, bilmeceyi yaratım ve işlev özellikleri temelinde şöyle tanımlar: “*Bilmece, mecaz, ima ve işaretler aracılığıyla bir nesneyi ya da olayı başka bir olay ya da nesnenin özellikleriyle gizleyerek onu yanıtlamaya zorlayarak hem insanların zekâsını ölçen hem de onu güçlendiren özel bir tür söz sanatıdır.*”¹³²

Uygur araştırmacılar Mehemmet Zunun ve Abdükerim Rahman ise bilmeceleleri atasözlerine benzeter. Onlara göre, “*‘tépişmaq’ sözcüğünün taşıdığı anlamlar ‘bulma, düşünme, arama’dır. Anlam bakımından benzemese de şekil bakımından atasözlerine benzer. Çünkü bilmeceleler de kısa ve öz bir yapıda vücuda getirilir.*”¹³³

¹²⁸ *Uygur Tiliniñ İzahliq Luğiti*, Şincañ Xelq Neşriyatı, Ürümçi: 1999, s. 352.

¹²⁹ Osman İsmayil; *Uygur Xelq Égiz Edibiyatidiki Janirlar*, Şincañ Yaşlar- Ösmürler Neşriyatı, Ürümçi, s. 362.

¹³⁰ Ablimit Mehemmet, *Xelq Égiz Edibiyatidin Soal – Cavablar*, Qeşqer Uygur Neşriyatı, Qeşqer 2001, s. 166.

¹³¹ Mehemmetcan Sadik; *Uygur Xelq Égiz Edibiyati Heqqida*, Şincañ Xelq Neşriyatı, Ürümçi 1995, s. 362.

¹³² Osman İsmayil; *Uygur Xelq Égiz Edibiyatidiki Janirlar*, Şincañ Yaşlar- Ösmürler Neşriyatı, Ürümçi, s.362.

¹³³ Mehemmet Zunun; Abdükerim Rahman; *Uygur Xelq Égiz Edibiyatniñ Asasliri*, Şincañ Xelq Neşriyatı, Ürümçi 1982, s. 420.

Batı'da, Tükiye'de ve Doğu Türkistan'da bilmeceler üzerine yapılan tanımlar ve onların özelliklerine ilişkin görüşlerden hareketle bilmecelerin özelliklerini şu şekilde sıralamak mümkündür:

1.İçerik özellikleri: Her türlü somut ve soyut konuları içine alır. Doğa, doğal olaylar, bitkiler, hayvanlar, insan ve insan uzuvları, kişilik, karakter, hastalık vb.

2.Şekil ve yapı özellikleri:

- a. Cevaplanması gereken nesneyi kapalı bir şekilde ifade eder.
- b. Uzak-yakın ilişkisi kurarak çağrışım yaptırır.
- c. Düşünce bilgi birikimi ve dikkate hitabeder.
- d. Şiir veya nesir şeklinde olabilen kalıplaşmış söz ve sorulardır.
- e. Bir iki kelimelik veya cümle şeklinde olabilir. Birbirini izleyen iki cümle, beyit, dörtlük veya daha fazla mısra'dan oluşabilir.
- f. Cümle yapısı soru şeklinde olumlu veya olumsuz soru şeklinde kurgulanır.

3. İşlev Özellikleri:

- a. Daha çok eğlence amaçlı sorulur.
- b. Bilgiyi ölçme ve bilgilendirme amaçlı sorulur.
- c. Yarışma amaçlı sorulabilir.
- d. Eğitim ve öğretim amaçlı sorulabilir.
- e. Şaka ve alay amaçlı söylenebilir.
- f. Grup kimliği kazandırma veya kazanma amaçlı söylenebilir.

4. Kuruluş özellikleri.

- a. Tek bir kavram üzerine kurulabilir.
- b. Birden çok kavram üzerine kurulabilir.
- c. Söz oyunu veya söz sanatı üzerine kurulabilir.
- d. Taklit veya benzetme şeklinde kurulabilir.

Tüm bu tanımlar ışığında bilmeceyi şu şekilde tanımlamak mümkündür: “Bilmeceler, insanın gözlemleyebildiği, zihninin algılayabildiği ve dilinin tarif edebildiği her konu ya da olay hakkında; çeşitli tasvirlerle karşısındakine sakladığı cevabı buldurmaya çalışarak onun zihin jimnastiği yapmasını sağlayan; yaratım sürecinde çeşitli sosyal ya da siyasal işlevler de üstlenmiş; geleneksel bazı zaman ve ortamlarda bu geleneği bilen kişilerce karşılıklı söylenen; çoğunda kalıplaşmış ifadeler bulunan cümle, şiir ya da hikâye şeklinde söylenebilen sözlü halk edebiyatı ürünlerinden biridir.”

2.1. Uygur bilmecelerinin içerik özellikleri

Bilmecelerin içerik özelliklerini ilişkin bilgiler, araştırmacılar tarafından yapılan çeşitli tanımların içerisinde yer almaktadır. Bilmecelerin içeriğini, insanın yaşamında karşılaşılabileceği her türlü somut ya da soyut konu teşkil edebilir. Kırsal kesimden şehre göçlerin artması ve teknolojik araç-gereçlerin sosyal hayata hızlı bir şekilde girmesi nedeniyle bilmecelerin konuları da her geçen gün zenginleşmektedir. Boratav, bilmecelerin içerik özelliklerini şöyle sıralar: “Bilmeceler, insan, hayvan, bitki, cansız maddeler, tabiat olayları ve öğeleri gibi somut nesnelere tutun da akıl, uyku, rüya vb. soyut kavramlara kadar çok çeşitli özellikleri kapsar. Ayrıca örneğin; bir nesnenin değişik halleri, insanın çeşitli uzuvları, alfabenin ayrı harfleri vb. ayrıntıların bilinmesini isteyerek çözümleri güçleştirmeyi ararlar. Kimi kez de bir tek bilmece içinde birkaç soru vardır.”¹³⁴

Brunvand, bilmece cevaplarından çıkarılacak ilginç bir gözlem şudur der: “Gerçek bilmecelerin konuları mutfak penceresinden dışarıya bakan bir çiftçi kadının dünyasını yönetmektir. Bu yüzden, çok tipik bilmece cevapları: taneli meyveler, bahçe sebzeleri, yıldızlar ve ay, kuyu, iğne iplik, yemek kapları, elbiseler ve benzeri şeylerdir.”¹³⁵ Brunvand’ın ifadesinde de görüldüğü gibi bilmecelerin içeriğini genellikle insanların günlük yaşamları oluşturur. Gün boyunca karşılaştıkları olaylar, kullandıkları eşyalar, hayal ettikleri şeyler, tabiata, gökyüzüne ve hayvanlara dair yorumları tüm anonim türler gibi bilmecelerin de içeriğini oluşturmaktadır.

Sözlü halk edebiyatı ürünlerinden olan bilmecelerde, diğer halk edebiyatı ürünlerinde de olduğu gibi halkın yaşam tarzını, geçim kaynaklarını, giyim kuşamını, inançlarını; dünyayı, tabiatı, gökyüzünü algılayışını, bilgi ve kültür seviyesindeki olgunluğu, mizah anlayışını, zekâsını ve hayal gücünü görmek mümkündür. Bir başka ifadeyle, “Bilmeceleri incelediğimizde ele aldığı konuların (maddi-manevi) o toplumun günlük hayatından kesitler yansıttığını, aynı zamanda dini vecibelerden, teknolojiye

¹³⁴ P. Naili Boratav; **100 Soruda Türk Halk Edebiyatı**, Gerçek Yayınevi, 10.Baskı, İstanbul 2000. s. 112.

¹³⁵ J. Harold Brunvand; “Bilmeceler ve Diğer Sözlü Bulmacalar”, (Çev.: Kadriye Türkan, Redaksiyon: Sinem Bozkurt- Şenay Saraç), **Halk Biliminde Kuramlar ve Yaklaşımlar Cilt 3**, Geleneksel Yayıncılık, Ankara 2009, s. 297.

kadar algılayış biçimini görmekteyiz.”¹³⁶ Bilmecelerin üretildikleri toplumun yaşamının aynası olduğunu söylemek mümkündür.

Uygur bilmecelerini içerik olarak incelediğimizde, toplum hayatının tamamına ilişkin unsurların bilmecelere yansıdığını görmekteyiz.

“Uygur bilmeceleri, sosyal olaylardan tabiat dünyasındaki maddi nesnelere kadar gökyüzünden yeryüzüne kadar, deniz ve okyanustan su kanallarına kadar, hayvanlardan böceklere gündelik eşyalardan yeme içme malzemelerine kadar maddi ve manevi tüm varlıklardan onların vasıflarına kadar olan konuları genel olarak içine alır.”¹³⁷

Bilmeceler, insan zihninin alabildiği, dilinin tasvir edebildiği her konuyu içine aldığı için, işlenen konuları sınıflandırmak oldukça güçtür. Ancak bilimsel çalışmaların tanım ve tasnif şeklinde iki önemli unsurunun olduğunu göz önünde bulundurursak, Uygur bilmecelerini de ana hatlarıyla tasnif ederek incelemenin daha doğru olacağı kanaatindeyiz. Çalışmamızda, Uygur bilmecelerini içerik özelliklerine göre şu şekilde sınıflandırarak incelemeye çalıştık.

2.1.1. İnsanla ilgili bilmeceler

Bilmeceler, insanın kendini ve çevresini algılayışının bir ürünü olduğu için, tüm bilmeceler aslında insanla ilgilidir. Bu başlık altında insanı ve onun çeşitli özelliklerini konu alan bilmeceler incelenecektir. İnsan ve onun özelliklerine ilişkin olarak insan organları, insan hayatının çeşitli dönemleri ve giyim-kuşam bu kısımda ele alınan başlıca konulardır.

Cevabı insan organları olan Uygur bilmecelerinde bahsi geçen insan organ ya da uzuvları daha çok kulak, göz, burun, ağız, ve dil gibi duyu organlarıyla; el, kol, bacak, ayak, parmak, tırnak ve baş gibi uzuvlarıdır. Bu bilmecelerde seçilen organlar dışarıdan görülebilen ve görünüşü tasvir edilebilen organlardır. Örnek:

Kıçikkine hucram bar,

Küçücük odam var,

İçide liq sellilik axun?

İçi sarıklı molla dolu?

(Ėgiz ve çiş)

(Ağız ve diş)

¹³⁶ Abdullah Demirci; “Türkiye ve Azerbaycan Sahasında Bilmeceler Türü”, **Milli Folklor**, Cilt 7, Yıl: 13 Sayı: 50, Yaz 2001, s. 78- 85.

¹³⁷ Ablimit Muhemmet, **Xelq Ėgiz Edibiyatidin Soal – Cavablar**, Qeşqer Uygur Neşriyatı, Qeşqer 200, s. 130.

Öñkürde qatar yatar otuz ikki böre,

On yiğit u böriniñ xizmetkari.

Sèlingan mexmel kövrük otturisiğa,

Mañidu şu köriktin yemniñ beri?

(Çiş, barmak, til)

Harvidin aq selle çüşti?

(Tükürük)

Qoş eynek, çine emes, tömür emes,

Buzulsa uni tüzeş mumkin emes,

Özlükidin èçilip hem yèpilidu,

Göherdin qimmet nerse, erzan emes?

(Köz)

Kel-kel dèsem kelmeydu,

Kelme dèsem kèlidu?

(Kalpuk)

Bir parçisi sol yaqta

Bir parçisi oñ yaqta.

Bir-birsini körelmey,

Ötüp kèter şundaqla?

(Qulaq)

Ègiz tağniñ üstide

Yumran çöpler dövisi.

Uruvetseñ ularni,

Ayda ösüp çiqqusi?

(Çaç)

Mağarada dizilmiş yatar otuz iki kurt,

On yiğit o kurtların hizmetkârı.

Kurulmuş kadife köprü ortasına,

Gider o köprüden yemeklerin hepsi?

(Diş, parmak, dil)

Arabadan ak sarık düştü?

(Tükürük)

Çifte cam, çini değil, demir değil.

Bozalsa onu tamir mümkün değil.

Kendiliğinden açılıp kapanır,

Cevherden kıymetli şey, ucuz değil?

(Göz)

Gel gel desem gelmez,

Gelme desem gelir?

(Dudak)

Bir parçası sol yanda,

Bir parçası sağ yanda.

Birbirini göremez,

Yaşar gider bu halde?

(Kulak)

Yüksek dağın üstünde

Yumuşak otlar yığını.

Biçiversen onları,

Her ay büyüyüp çıkar?

(Saç)

Béşi birge bériptu,	<i>Beşi birlikte gitmişler</i>
İkkisi su içiptu	<i>İkisi su içmiş</i>
Üçi qarap turuptu	<i>Üçü bakakalmış</i>
Kéyin bile yéniptu	<i>Tekrar birlikte dönmüşler</i>
(Mişqiriş)	(Sümküirme)
Qir bəşida qizil xoraz olturar?	<i>Kır başında kırmızı horoz oturur?</i>
(Tirnaqtiki xène)	(Tirnaktaki kına)
Bir tèrekniñ bəşida beş şax,	<i>Bir kavağın başında beş dal,</i>
Her şaxniñ içide birdin tuxum?	<i>Her dalın içinde birer yumurta?</i>
(Barmaq ve tirnaq)	(Parmak ve tirnak)
Dümbisi aldida, qorsiqi keynide?	<i>Sırtı önünde, karnı arkasında?</i>
(Paçaq)	(Bacak)

İnsan organlarıyla ilgili bilmecelerde, cevap tek bir organ olabildiği gibi birden çok organ da konu olabilmektedir. Örneğin; aşağıda verilen bilmecede insan vücudu aşağıdan başlanarak yukarı doğru tasvir edilmiştir. Örnek:

Aça, açaniñ üstide qaça	<i>Çatal, çatalın üstünde kase,</i>
Qaçiniñ üstide çapça	<i>Kasenin üstünde kepçe,</i>
Çapçiniñ üstide ham- ham,	<i>Kepçenin üstünde ham- ham,</i>
Ham- hamniñ üstide miş- miş,	<i>Ham hamın üstünde miş miş</i>
Miş- mişniñ üstide lip- lip,	<i>Miş mişin üstünde lip lip</i>
Lip- lipniñ üstide şıvaq,	<i>Lip lipin üstünde şıvak¹³⁸</i>
Şıvaqniñ üstide qıyaq,	<i>Şıvakın üstünde yassı ot</i>

¹³⁸ Şıvak: İlkbaharda yetişen bir tür bitki.

Qiyaqniñ üstide çöçek, *Yassı otun üstünde ahşap çanak*
 Eytinlarçu u néme? *Söyler misin bu nedir?*
 (Put, qorsağ, gal, égiz, burun, *(Ayak, karın, boğaz, ağız, burun, göz,*
 göz, qaş, çaç, bök) *kaş, saç, kalpak)*

Uygur bilmecelerinde insanla ilgili bilmecelerin bir kısmı, insan hayatının çeşitli dönemlerini konu edinmektedir. Bu dönemler bebeklik, gençlik ve ihtiyarlık dönemleridir. İnsan hayatının belirli dönemleri, pek çok toplumun bilmecelerinde de yer almaktadır. Örneğin; pek çok araştırmacının bahsettiği Yunan mitolojisindeki Sphinks (Sfenks) hikâyesinde geçen aşağıdaki bilmecedan J.Horold Brunvand da “Bilmeceler ve Diğer Sözlü Bulmacalar”¹³⁹ adlı makalesinde bahseder. Bilmecenin Yunan mitolojisindeki şekli şöyledir:

“O nedir ki, seher dörd *O nedir ki, seher vakti dört*
 Gön orta iki *Günün ortasında iki*
 Akşam üç ayaklı olur”¹⁴⁰ *Akşamleyin üç ayaklı olur?*

Yukarıdaki bilmecenin cevabı insanın bebeklik, gençlik ve ihtiyarlık dönemleridir. İnsan, bebekken emekler ve dört ayaklı gibi olur. Büyüdüğünde iki ayağının üzerinde, güçlü ve kuvvetlidir. Yaşlandığında ise bastonuyla ayakta durur, dolayısıyla desteğe ihtiyacı vardır. Onun üçüncü ayağı da bastonu olmuştur. Aynı bilmeceye, Uygur bilmeceleri arasında da rastlarız:

Etigende töt putluq *Sabahleyin dört ayaklı,*
 Çüşte ikki putluq. *Öğlen iki ayaklı,*
 Keçte üç putluq? *Geceleyin üç ayaklı?*
 (İnsanniñ ömiligen mañgan *(İnsanın emekleme, yürüme ve*
 ve qeriganda hasığa çüşken vaqti) *yaşlandığında bitkin düşme zamanı)*

“Halk bilmeceleri estetik kuruluş bakımından nesnelere özel ya da genel oluşuna dayanır. Özellik ile genellik arasındaki diyalektik ilişki şekil bakımından bilmeceleri şekillendirir. Bu bilmecede, insanın bebeklik dönemi, büyüdüğü dönem ve

¹³⁹Jan Harold Brunvand; “Bilmeceler ve Diğer Sözlü Bulmacalar”, (Çev.: Kadriye Türkan, Redaksiyon: Sinem Bozkurt- Şenay Saraç), **Halk Biliminde Kuramlar ve Yaklaşımlar Cilt 3**, Geleneksel Yayıncılık, Ankara 2009, s. 291.

¹⁴⁰Esmâ Şimşek, **Türk Dünyası Ortak Edebiyatı- Türk Dünyası Edebiyat Tarihi 3. Cilt**, Ankara 2004, s. 45.

yaşlandığı dönem olan üç dönemine has özelliği “ayak” kelimesinin genellenmesi vasıtasıyla ifade edilmiştir.”¹⁴¹ Yani yalnızca yürüme organı olan “ayak” insan hayatının üç dönemindeki görünüşünü temsil etmiş; bebeklik, gençlik ve ihtiyarlık gibi soyut kavramların somutlaştırıcısı olmuştur. Bu bilmecede insan hayatının bebeklik, gençlik ve ihtiyarlık dönemleri günün sabah, öğlen ve akşam vakitlerine benzetilmiştir. Burada insan ömrüne dair felsefi bir değerlendirme de söz konusudur. İnsan ömrü bir gün kadar kısa ve çabuk tükenen bir süreç olarak ifade edilmiştir. Aynı bilmecenin Uygur sözlü halk edebiyatındaki bir başka varyantı da şöyledir:

Kiçik çègida töt putluq,	<i>Küçükken dört ayaklı,</i>
Çoñ bolğanda ikki putluq,	<i>Büyüyünce iki ayaklı,</i>
Qèriğanda uç putluq,	<i>Yaşlanınca üç ayaklı,</i>
U nime?	<i>Bu nedir?</i>

(İnsan)

(İnsan)

Bilmecenin bu varyantı daha açık ve cevabına ilişkin ipuçları daha fazladır. Ancak sabah, öğlen ve gece imgelerinin yer aldığı birinci varyant kadar duygusal çağrışımı ve betimlemesi güçlü değildir.

Uygur bilmecelerinde, bebeklik dönemiyle ilgili bilmecelerde genellikle yansıma sözlere yer verilmektedir. Bu yansıma kelimeler ya bebeklerin beşiklerinin- ki beşiklerin elle yapıldığı ve tahta olduğu düşünülürse- sallanırken çıkardığı gıcırtilar ya da yeni yürüme zamanlarındaki düşüp kalkarak yürümeye çalışmalarının ses çağrışımlarıdır. Örnek:

Lap- lap mañgan, lap mañgan,	<i>Tıpış tıpış yürüyen</i>
Kempüt berse kap salğan?	<i>Şeker versen hemen kapan?</i>

(Kiçik bala)

(Bebek)

Qomuş uçi qiltiriq, uni tèpiñ dilbirim,	<i>Kamuş ucu kılçıklı, bunu bul dilberim,</i>
Yiñne uçi yaltiraq, uni tèpiñ dilbirim,	<i>İğne ucu cilalı, bunu bul dilberim,</i>
Sèsiq kölde it yürer, uni tèpiñ dilbirim,	<i>Kokmuş gölde it yürür, bunu bul dilberim,</i>

¹⁴¹Mehemmet Zunun; Abdukerim Rahman; “Uygur Xelq Tèpişmaqliri” Uygur Xelq Égiz Edibiyatniñ Asasliri”, 9. Bölüm, Şıncañ Xelq Neşriyatı, s.429.

Taqur tuqur textirevan, uni t pi  dilbirim, *Takır tukur tahtirevan, bunu bul dilberim,*
 İçidiki m hriban, uni t pi  dilbirim? *İçindeki sevimli, bunu bil dilberim?*
 Cavab: *Cevap:*
 Qomuş u i qiltiriq- şamal emes mu, *Kamuş ucu kılçıklı, yel değil mi?*
 Yi ne u i yaltıraq – ot d geni emes mu, *İğne ucu cilalı, ateş değil mi?*
 S siq k lde it yürer- supaqisi emes mu, *Kokmuş gölde it yürür, kurbağa değil mi?*
 İçidiki m riban- bovaq bala emes mu. *İçindeki sevimli, bebek değil mi?*

Taqur-tuqur, taquçaq *Takır tukur taku aq,*
 İçidiki paqir aq. *İçindeki bakraç.*
 İkki tulum ozuqi, *İki tulum azığı,*
 Kötidiki qozuqi? *Arkasında kazığı?*
 (B ş k, bala, em ek, ş mek) *(Beşik, bebek, meme, ş mek¹⁴²)*

Gençlikle ilgili bilmeceleler, genellikle yaşlılık dönemiyle kıyaslanarak verilmektedir. Bu bilmecelelerde gençliğe  zlem kendini hissettirmektedir.  unku gençlik g lle, ihtiyarlık iŖe yaramazlıkla simgelenmiŖtir. Örneğin;

Burun idim g l- g n e, *Evvel g l- gonca idim,*
 K yin boldum bikar e? *Sonra iŖe yaramaz oldum?*

(Yaşlıq ve q riliq)

(Gençlik ve yaşlılık)

Yaşlılıkla ilgili bilmecelelerde ise bebeklik dönemiyle ilgili bilmecelelerde olduğu gibi yansıma kelimelere yer verilmektedir:

Kündüzi mak-mak, *Gündüz şap şap*
 K cisi torok-torok? *Gece tırık trak?*
 (Q ri adem) *(Yaşlı adam)*

İnsanın  l m haliyle ilgili bilmecelede ise insanın hayatta aslında yalnız ve çaresiz olduğuna dair felsefi bir ifade vardır. Örneğin;

T t puti bar, c ni yoq, *Dört ayağı var, canı yok;*

¹⁴² Ş mek: Bebeklerin beşikte yatarken iŖemeleri için kullanılan ağaç ya da kemikten yapılmıŖ kap.

Kirmeydiġan öyi yoq?

(Cinaza)

Girmediġi ev yok?

(Cenaze)

Uygur bilmecelerinde insanla ilgili işlenen konulardan biri de giyim kuşamdır. Bu konuda özellikle pantolon ve pantolonun bel kısmını tutan ip dikkat çekmektedir. Ayrıca Uygur Türklerinin “İştan” adını verdiği iç don ya da pantolon, bilmecelerde sıkça yer almaktadır ve genelde bacaġa geçmesi yönüyle tasvir edilir. “Tumaq” ve “ötük” de bilmecelerde adı en çok geçen diġer giyim kuşam malzemeleridir.

Tèpişmaqu tèpişmaq,

Kasisiġa yèpişmaq?

(İştan)

Aġzi bir, quyuquġi ikkidur,

Sekrep çüşsiñiz oxşaşla çoñqur?

(İştan)

U nèmidur cèni yoq,

Bèşi kesse qeni yoq.

Hacet çüşken kişige,

Emrini tutmay çare yoq?

(İştanbaġ)

Kündüzi ġaç- ġaç

Kèçisi qarni aç?

(Ötük)

Tapışmak tapışmak¹⁴³,

Kasıġına yapışmak?

(İç donu)

Aġzı bir kuyruġu ikidir,

İnseniz aynı derinliktedir.

(İç donu)

O nedir canı yok,

Başını kessen kanı yok.

Haceti düşen insana,

Emrini tutmamaya çare yok?

(Uçkur)

Gündüzleri ġaç ġaç¹⁴⁴,

Geceleyin karnı aç?

(Çizme)

Uygur Türklerinin giyim-kuşamla ilgili olarak ayrıntılara önemli yer verdiġini görmekteyiz. Örneġin; fermuarla ilgili aşıġıdaki bilmece bu durumu açıkça ortaya koymaktadır.

Tüpsüz ketken koçıda,

Öyler udul turidu.

Dümdüz giden caddede,

Evler karşı karşıya durur.

¹⁴³“Tapışmak tapışmak”: Türkiye Türkçesinde bazı bilmecelerde geçen “bilmece bildirmece” şeklindeki kalıp ifadenin Uygur Türkçesindeki karşılığıdır.

¹⁴⁴“ġaç ġaç”:İkileme bir kelimedir. Türkiye Türkçesindeki karşılığı “kart kurt”tur.

Bir maşna ötsila,

Bir araba geçse,

İkkisi bir ret bolidu?

İkisi bir düzen olur?

(Çapanniñ siyirtmisi)

(Ceketin fermuarı)

Toplumsal yaşamdaki değişimlere paralel olarak Uygur Türklerinin giyim kuşam tarzının da değiştiğini söylemek mümkündür. İş hayatının değişim ve gelişimine bağlı olarak giyim kuşamda da değişim söz konusudur. “Kravat”la ilgili aşağıdaki bilmece, bu duruma bir örnektir. Bu bilmece, aynı zamanda toplumsal bir eleştiri de söz konusudur. “*Bir merkezge çiqilgen, Elde nami bar uniñ*” yani resmi bir yerde, bir kurumda itibar sahibi olmak için giyim-kuşam önemlidir. Kişiyeye değil, onun giyim-kuşamına önem verilir, düşüncesi burada kendini göstermektedir. Uygur Türklerin Çin baskısına maruz kaldığı ve kamu dairelerinde büyük sıkıntılar çektiği dikkate alınır, bu tarz bilmeceler büyük anlam kazanmaktadır. Örnek:

Üç burcigi bar uniñ

Üç köşesi var onun

Reñgi otqaşqan uniñ

Rengi kırmızı onun

Bir merkezge çiqilgen

Bir merkeze bağlanan

Elde nami bar uniñ

Halk arasında adı var onun

Yekin dosti ösmürniñ

Yakın dostu gençlerin,

Aña işqim bar mēniñ

Ona sevgim var benim

(Galistok)

(Kravat)

2.1.2. Hayvanlarla ilgili bilmeceler

Türk sözlü kültür ürünlerinde insan yanı sıra hayvanlar da önemli bir yer tutmaktadır. Çeşitli özelliklerinden yararlanılan at, eşek, öküz gibi insanların iş hayatını kolaylaştıran hayvanlar; köpek ve kedi gibi evcil hayvanlar ve kümes hayvanları sözlü yaratmalarda sıkça karşılaştığımız hayvanlardır. Ayrıca çeşitli kuşlar (güvercin, kartal, turna vb.) anlatmalarda farklı özellikleriyle karşımıza çıkmaktadır. Uygur bilmecelerinde de, Doğu Türkistan coğrafyasında yaşayan hemen her türlü hayvan farklı özellikleriyle bilmecelerde yer almaktadır. Uygur bilmecelerinde, evcil hayvanlarla

özellekle de kümes hayvanlarıyla ve onların ürünleriyle ilgili bilmeceler öne çıkmaktadır. Örneğın:

Kıçıkkinne aq qazınım,

Küçücük ak kazanım,

Çıqar ikki xil tamiqim?

Çıkar iki çeşit yemeğim?

(Tuxum)

(Yumurta)

Suğa salsañ su bolur,

Suya bıraksan su olur,

Otqa salsañ muz bolur?

Ateşe bıraksan buz olur?

(Tuxum)

(Yumurta)

Düpdügilek bir quta,

Yusyuvırlak bir kutu,

Otqa salsam muz tutar?

Ateşe koysam buz tutar?

(Tuxum)

(Yumurta)

Tirik ölük tuğıdu,

Diri ölü doğurur,

Ölük tirik tuğıdu?

Ölü diri doğurur?

(Tuxum)

(Yumurta)

Pışurup yeseñ aş bolıdu,

Pışırıp yesen aş olur,

Pışurmisañ quş bolıdu?

Pışırmezsen kuş olur?

(Tuxum)

(Yumurta)

Puti uniñ açıdek

Ayağı çatal gibi,

Tumşuqidur qayçıdek

Burnu makas gibi,

Bèşıda bar çèçiki,

Başında var çiçeği,

Boynıda hem lipçiki?

Boynunda var şalı?

(Xoraz)

(Horoz)

Kiyimliri reñgareñ,

Elbisesi rengârenk,

Mèñşliri söletlik.

Yürüyüşü görkemli.

Soquşqanni körsiñiz,

Kavgasını görmeniz,

Deysiz: eceb yüreklik.

Dersiniz acayip yürekli.

Özini şah tek tutsımu,

Kendini şah gibi görse de

Yürgen yeri exletlik?

Yaşadığı yer çöplük?

(Xoraz)

(Horoz)

Sellilik mezin axunum,

Sarıklı müezzin efendi,

Ala-çipar quşnaçım,

Ala benekli hoca hanım,

Tapsa halal yeptu,

Bulursa helal yer,

Tapalmisa haram?

Bulamazsa haram?

(Xoraz bilen mèkiyan)

(Horoz ile tavuk)

“Eski Türk’e “at”, insan ruhunu okşayan iki beşeri imkân sağlamıştır. Biri, at üstünde insanın kendini başkalarından daha üstün hissetmesi, ikincisi atın sür’ati sebebi ile kısa zamanda istenilen yere ulaşabilme iştiağının tatmini. Bozkırlı Türkler tarihte bu hususları gerçekleştiren ilk topluluk olarak görünür. Birincisi, yâni üstünlük duygusu üniversal devlet anlayışının desteği ile eski Türk’te O. Menghin’in ifadesi ile “beylik gururu”nu uyandırıyor, ikincisi de geniş ufuklara hükmetme arzusunu kamçıliyordu.”¹⁴⁵

Uygur bilmecelerinde binek hayvanlarından “at” en fazla yer alan hayvanlardan biridir. “At, eski Uygurların yaşamında çok önemli bir yere sahiptir. Çünkü avcılık, hayvancılık hep ata dayanarak yapılırdı. Eskiden savaşların kazanılıp kazanılmayacağı ata bağlı idi. Bu yüzden Uygurların bazı boyları ata kutsal bir değer vermişlerdir. Baykal Gölü çevresindeki kayaya pek çok atın resmi oyulmuştur. Bunların içinde bir atın, hepsinin önünde gitmekte olduğu göze çarpar.”¹⁴⁶

Atın Uygur kültüründeki özel yeri bilmecelerde de kendini göstermektedir. Örnek:

Teptim terekke mindim

Teptim kavağa bindim,

U nème?

Bu nedir?

(At)

(At)

Töt ayaglıq,

Dört ayaklı,

Tömür tuyaqlıq.

Demir toynaklı?

(At)

(At)

“Sığır, Uygurlarda kutsal bir hayvandır. Oğuz Kağan Destanı'nın ikinci satırında bir sığırın resmi vardır. Bunun dışında yine boğa, at gibi hayvanların resmi vardır. Eski

¹⁴⁵ İbrahim Kafesoğlu; **Türk Milli Kültürü**, Ötüken Neşriyatı, Onbeşinci Baskı, İstanbul 1997, s. 347.

¹⁴⁶ Bumairimu Abudukelimi, **Uygur Türklerinin Dinî İnanışları**, Yüksek Lisans Tezi, Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, 2006, s. 31.

Uygur boyları arasında bazıları yine aslan, deve ve ejderha gibi hayvanlara saygı duymuşlardır.”¹⁴⁷

Bu durum bilmecelere de yansımıştır. Örnek:

Quruq şaxqa qurğuy qonmas? (Kaliniñ müñgüzi)	<i>Kuru dala ala doğan konmaz? (İneğin boynuzu)</i>
Qap çüştü, qaplap çüştü, Qapniñ ağızı boğulup çüştü? (Kala tüziki)	<i>Çuval düştü, kapanıp düştü, Kapağın ağızı büzülüp düştü? (İnek tezeği)</i>
İkki oçaqta bir kösey? (Kaliniñ tili)	<i>İki ocakta bir kanca? (İneğin dili)</i>
Töt qelender bir kölçekke siyidu? (Kaliniñ emçiki)	<i>Dört kalender, bir gölcüğe işer? (İneğin memesi)</i>
Her türlük, ottura boyluq, uzun qulaq, Öziniñ vezipisi yük toşumaq. Ayığı yèriq emes, pütün tuyaq? (Eşek)	<i>Her çeşit, orta boylu, uzun kulak, Onun vazifesi yük taşımak, Ayağı yarık değil, bütün toynak? (Eşek)</i>
Quyriqi eşiklik, Burni tüşiklik? (Töge)	<i>Kuyruğu örmeli Burnu delikli? (Deve)</i>
Xudayimniñ buyruqi, Dümbiside quyruqi. (Töge)	<i>Allah'ın buyruğu, Sirtında kuyruğu? (Deve)</i>
Töt lap-lap, egri saplap, İkki diñ-diñ, bir şip- şip? (Töge)	<i>Dört lap lap, eğri saplı İki tıpır tıpır, bir şip şip? (Deve)</i>
Aq kéme, apaq kéme, Suda üzer bu kéme,	<i>Beyaz gemi, bembeyaz gemi, Suda yüzer bu gemi.</i>

¹⁴⁷Bumairimu Abudukelimi, **Uygur Türklerinin Dinî İnanışları**, Yüksek Lisans Tezi, Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, 2006, s. 31.

Sériq tumsuq, kéñ tapan,
Éytiñlarçu bu néme?

(Ördek)

*Sarı gagalı, geniş tabanlı,
Söyler misin bu ne?*

(Ördek)

Hayvanlara ait araç ve gereçler, Uygur bilmecelerinde yer alan bir başka konudur. Örnek:

Töt ay, yigirme töt yultuz?
(Atniñ taqisi ve taqığa qaqqan mix)

Teptim, derekke çıqtım.

(Üzeñge)

Attin ègiz, ittin pes?

(Èger)

Dört ay, yirmi dört yıldız?

(Atın nalı ve naldaki çakılı mih)

Koştım, ağaca çıktım?

(Üzengi)

Attan yüksek, itten alçak?

(Eyer)

Kuşlar, gerek halk edebiyatının, gerek divan edebiyatının gerekse modern edebiyatın en çok kullanılan benzetme aracıdır. Sevgilinin sesi bülbüle, salınışı sunaya ve konuşması tûtiye benzetilir.

“Doğayla hep iç içe yaşamış ve bundan azami lezzet almış Türk insanı yeryüzünü paylaştığı hayvanlara onların türlerine, kabiliyetlerine, davranışlarına göre farklı anlamlar atfetmiştir. Arı gibi çalışkan, sülük gibi yapışkan vs. gibi benzetmeler yapılır. Yine kartalı saltanat simgesi, baykuşu ölüm habercisi, saksaganı müjde postacısı yapan insanların yorumları ve onlara yüklediği anlamlardır.”¹⁴⁸

Bülbül, “güzel görünüşlü, güzel ötüşlü, küçük vücutlu, ağaçlık yerlerde yaşayan bir kuştur. Gülleri sever, sığağa ve susuzluğa dayanamaz. Sevdiği mevsim gül zamanı olan bahardır. Avrupa folklorunda da bülbül bahar kuşudur.”¹⁴⁹

“Kırmızı gül, Uygurların geleneksel anlayışında daima sevgilinin, özgür aşkın ve gönül rahatlığının, bülbül ise sadık aşğın, irade ve cesaretin sembolü olmuştur. Eski rivayetlere göre, Tanrı insanı yaratırken, ona güzel, nağmeli ve hoş kokulu bir ortamda can vermiş. İşte bu güzel nağme, bülbülün sesiymiş. Hoş koku ise kırmızı gülün kokusuymuş. Bülbül iyi ruhlarla birlikte gökte yaşarmış. Kırmızı gül ise sıkıntılı gönüllere şifa veren bir ilaç olarak cennette yaşarmış.”¹⁵⁰

¹⁴⁸Esra Öner, “Gevheri Divanı’nda ‘Kuşlar’”, **Uluslararası Sosyal Araştırmalar Dergisi The Journal of International Social Research** Volume 1/5 Fall 2008, s. 557.

¹⁴⁹Esra Öner, “Gevheri Divanı’nda ‘Kuşlar’”, **Uluslararası Sosyal Araştırmalar Dergisi The Journal of International Social Research** Volume 1/5 Fall 2008, s. 563.

¹⁵⁰Bumairimu Abudukelimi, **Uygur Türklerinin Dinî İnanışları**, Yüksek Lisans Tezi, Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, 2006, s. 100.

Aşağıdaki bilmece de yine gül ve bülbül birlikte kullanılmıştır. Örnek:

Gül tège- köleñgide naxşıçi,	<i>Gül dibinde-gölgesinde şarkıcı,</i>
Seher tutup tiñşap körseñ,	<i>Seher vakti dinlesen,</i>
Xuş yaqıdu naxşisi?	<i>Çok etkiler nağmesi?</i>
(Bulbul)	(Bülbül)

“Kırlangıç, dostluğun ve şefkatin sembolüdür. Uygurların ilkel mitolojik inanışlarında kırlangıç, “insanları kazadan ve beladan kurtaran” olarak yüceltilir. Uygurlar kırlangıca olan inanışları dolayısıyla, bu kuşu günümüzde de yüceltirler. Kırlangıç için evlerinin çatılarına, kapılarının üzerlerine özel yuvalar yaparlar. “Kırlangıcın yuva yaptığı eve talih konar” diye düşünülür. “Kırlangıcı öldürürsen, başına bir musibet gelir”, “Kırlangıcı yakalarsan ellerin tutulur” diyerek ona asla zarar vermezler. Kırlangıcın kanadı sevgilinin kaşına benzetilir.”¹⁵¹

Aşağıdaki bilmece de onun yuva yapışı ve havada uçuş şekli tasvir edilmiştir. Onun uçuşu sema dönmeye benzetilmesinden de ona uğurlu ve kutsal bir anlam yüklendiği anlaşılmaktadır. Örnek:

Qoli yoq, keke tutmaydu,	<i>Eli yok, kazma tutamaz,</i>
Öy sèlişqa usta u?	<i>Ev yapmada ustadır o?</i>
(Qarlıgaç)	(Kırlangıç)
Sama salar samada,	<i>Sema döner semada,</i>
Öyi bolsa kamarda.	<i>Evi ise oyukta.</i>
Şepe bèrip yamğurdin,	<i>İşaret verip yağmurdan,</i>
Viçirlişar havada?	<i>Cıvıldaşır havada?</i>
(Qarlıgaç)	(Kırlangıç)

Baykuş, anlatmalarda genellikle uğursuz olarak yer alan bir kuştur. Muharrem Kaya, baykuş, serçe ve karga ile ilgili anlatılan bir efsaneden bahseder. Bu efsaneye göre; Hz. Süleyman, karısı için kuş tüyünden yatak yapmak ister ve tüm kuşlara tüylerini getirmeleri için haber gönderir. Sadece baykuş bu isteği ayıplar. Serçe ve karga

¹⁵¹ Bumairimu Abudukelimi, **Uygur Türklerinin Dinî İnanışları**, Yüksek Lisans Tezi, Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, 2006, s. 100.

ise davete geç kalırlar ve Hz. Süleyman bu üç kuşun ayağını bukağılar.¹⁵² Bu yüzden bu kuşlar sekerek yürürler. Ancak Uygur bilmecelelerinde baykuşun bu özelliği ön plana çıkarılmamıştır. Baykuşun yaşayış biçimi ve dış görünüşü tasvir edilmiştir. Örnek:

Tünge amraq, künge öç;

Geceyi sever, gündüze düşman;

Uçalmaydu kündüzi.

Uçamaz gündüzleri,

Eslitidu müşükni,

Hatırlatur kediyi.

Pal- pal qilğanda çoñ közi?

Parladığında iri gözleri?

(Müşükyapılaq)

(Baykuş)

“Eski Türk dini Şamanizm’in din liderleri olan kamlar, ayinler sırasında kuş veya hayvan şekillerini taklit yolu ile yapılmış elbiseler giyerler ve bu yolla o hayvanların da yardımını alarak ruh çağırırlardı. Yakutlar en yüksek ruhu taşıyan hayvanın kartal olduğuna inanıyorlardı. Eski Türk boylarının kutsal sembolleri hep doğan ve kartal nevinden yırtıcı kuşlardan oluşuyordu.”¹⁵³ “Eski Türklerde ‘kartal’ inancının mühim bir yer tuttuğu anlaşılıyor. Orta Asya’da, M.Ö. 2000 yılı başları olarak tarihlenen Kurat Kurganı içinde bir kartal pençesine rastlanmış, Kül-Tegin’in büstünde serpuşun ön tarafında kanatları açık bir kartal kabartması yapılmıştır. Bugünkü çeşitli Asya topluluklarında da kartalın mühim yeri dikkat çekicidir. Yuvasını yalçın kayalıklar üzerine yapan, çok yükseklerde uçan kartalın aynı zamanda avcı kuşlar türünde bulunması, ona bir kutsallık izafesine sebep teşkil etmiş olabilir. Belki bu sebepten, ilk ve orta çağlardan itibaren çok yaygın görünen(eski Doğu kavimlerinde, İslav devletlerinde, Bizans’ta, Batı devletlerinde) Doğu menşeli olduğu kabul edilen hakimiyet timsali(devlet arması) kartal tasvirinin Türk menşeden geldiği ileri sürülmüştür.¹⁵⁴

Aşağıdaki bilmece de kartalın efsanevi bir kuş olduğuna vurgu yapılmıştır.

Örnek:

Dañqi dastan bir kuş bar,

Dillere destan bir kuş var,

Baturluqi alamet.

Yiğitliqi alamet.

¹⁵² Baykuş, karga ve serçe hakkında daha geniş bilgi için bkz. Muharrem Kaya; **Mitolojiden Efsaneye Türk Mitolojisinin Türkiye’deki Efsanelerde İzleri**, Bağlam Yayıncılık, İstanbul 2007, s. 132.

¹⁵³ Esra Öner, “Gevheri Divanı’nda ‘Kuşlar’” **Uluslararası Sosyal Araştırmalar Dergisi The Journal of International Social Research** Volume 1/5 Fall 2008, s. 555.

¹⁵⁴ İbrahim Kafesoğlu; **Türk Milli Kültürü**, Ötüken Neşriyatı, Onbeşinci Baskı, İstanbul 1997, s. 299.

Böre, tülke qapalmas,

Kurt, tilki kurtulamaz

Çaňgilidin salamet?

Pençesinden selamet?

(Bürküt)

(Kartal)

Bu kuşların dışında diğerk kuşlarla ilgili bilmecelerden bazıları ise şunlardır:

Örnek:

Şamal çıqsa asmanga

Rüzgâr çıksa havada

Uyan- buyan uçidu.

O yana bu yana uçar.

Üçiyi turğaç tüşida,

Bağırsağı dışarıda olduğı için

Tartsa asta kèlidu.

Çekerse yavaş gelir.

Balilarniñ amriqi,

Yavrularının sevgilisi,

Baş etiyaz bayriqi?

İlkbaharın bayrağı?

(Leglek)

(Leylek)

Barçe quşlar içide,

Cümle kuşlar içinde,

İsmi bekmu qamlaşqan.

İsmi en çok yakışan.

Del- derexni davalap,

Ağaçların dalını delip,

Tinim tapmas hêç qaçan?

Rahat durmaz hiçbir zaman?

(Tömür qaçan)

(Ağaçkakan)

Uygur bilmecelerinde suda yaşayan hayvanlarla ilgili bilmeceler de yer almaktadır. Balık, kurbağa ve sedef gibi deniz canlıları bunların başında gelmektedir. Balık tasvir edilirken, onun besin maddesi olması ya da tadı yahut da geçim kapısı olması gibi yönlerden bahsedilmez. Tasvirinde bu hayvanların dış görünüşü ya da yaşama ortamı göz önünde bulundurulmuştur. Örnek:

Bir nersem bar, cèni baru, ègiz uçmas,

Bir nesnem var, kanadı var yüksek uçmaz,

Maňgan çağda putliri yerge tegmes,

Yürürken ayakları yere değmez,

Yer bilen asmangiçe ot yansimu, *Yerden göğe kadar ateş yansa da*
 Tirnaqçilik hêçbir yeri otta köymes? *Tırnak kadar bir yeri ateşte yanmaz?*

(Bêliq)

(Balık)

Bêşi baru, çêçi yoq, *Başı var, saçı yok*
 Közi baru, qêşi yoq, *Gözü var, kaşı yok.*
 Têz mañidu, puti yoq, *Tez yürür, ayağı yok;*
 Su bolsila qarni toq? *Su olursa karnı tok?*

(Bêliq)

(Balık)

Bağda bolayman, *Bağda öterim,*
 Suda sulayman, *Suda yüzerim,*
 Kölde kulayman? *Gölde kazarım?*

(Bulbul, bêliq ve qulule)

(Bülbül, balık ve sedef)

Quruqluqta hem suda, *Kuru yerde ve suda*
 Yaşiyalaydu ölmestin. *Yaşayabilir ölmeden.*
 Keç bolğanda sazliqta *Geceleyin sazlıkta*
 Naxşa èytar tinmastin? *Şarkı söyler durmadan.*

(Paqa)

(Kurbağa)

Çeşitli böcekler ve onlara ilişkin özellikler de Uygur bilmecelerinde işlenen konulardan biridir. Arı, karınca, sinek, kelebek, örümcek, çekirge ve solucan bu grupta toplanan bilmece cevaplarıdır. Arı, halk arasında çalışkanlığın, işbirliği yapmanın ve sabrın sembolüdür. Pek çok manzum türde arı teşbihi karşımıza çıkar. Aşık Veysel bir şiirinde arıyı sabır konusunda insana örnek gösterir.

*“Gülü yetiştirir dikenli çalı
 Arı her çiçekten yapıyor balı
 Kişi sabır ile bulur kemali
 Sabretmeyen maksudunu alamaz.”*

Kimi zaman da çiçekten çiçeğe konmasıyla kalender insanlara benzetilmiştir. Uygur bilmecelerinde ise arı, fiziksel yapısı, vızıltısı ve çalışkanlığı ile işlenmiştir.

Örnek:

Kiridu, çiqidu, toxtimaydu,
Oquydu gèzel, toquydu gèlvir?

(Here)

*Girer, çıkar, durmaz,
Okur gazel, dokur kalbur?*

(Arı)

Sèriq çapan kiygini,
Gül- giyahtur yèmiki.
Tenge dava poqi bar,
Lèkin öyi bekmu tar?

(Hesel herisi)

*Sarı elbise giyili,
Gül- goncadır yemeği.
Bedene deva gübresi var,
Ama evi pek de dar?*

(Bal arısı)

Karınca çalışkanlığı ile benzetmelerde kullanılan bir böcektir. Dünyaca ünlü “Cırcır Böceği ile Karınca” masalının kahramanlarından biridir. Uygur bilmecelerinde karıncanın bu yönü değil, görünüşü tasvir edilmiştir. Bu küçük canlıyla ilgili bilmecelerde, öyle tasvirler yapılır ki Uygur Türklerinin tabiatı gözlemleme ve tasvir etme noktasında ne kadar başarılı oldukları ortaya çıkmaktadır. Örnek:

Özi qara, yorga tay,
Lèkin zadi kişnimes.
Belliri nazuk qildek,
Bède- saman çişlimes?

(Çümüle)

*Kendi kara, yüğrük tay,
Fakat asla kişnemez.
Beli ince, kıl gibi,
Yonca saman dişlemez?*

(Karınca)

Bilim-bilim bilimat,
Bèli sunuq toruq at,
Tağka çiqsa tèyilmas,
Muzda mañsa oyulmas?

(Çümüle)

*Bilim- bilim bilimat,
Beli kırık doru at,
Tağa çiksa kaymaz,
Buzda gitse oyulmaz?*

(Karınca)

Buqa boyunluq, çivin qanatliq,
Tèpiñ u nème, tögè ayaqliq?

(Çümüle)

*Boğa boyunlu, sinek kanatlı;
Bulun bu ne, deve ayaklı?*

(Kara karınca)

Kelebek, güzel renkleriyle güzelliğin ve zarafetin simgesidir. Divan şiirinde ise, divane olmuş, aşk ateşinde kül olmuş aşığın sembolüdür. Sık sık “Şem ile Pervane” hikâyesine göndermeler yapılır. Uygur bilmecelerinde de yine bu yönüyle anlatılır.

Örnek:

Otni körse rohlınar,
Dili onda zuqlınar.
Nur işqıda sersane,
Qandaq can u merdane?

(Pervane)

Güldin gülge qunidu,
Özi bek mu turaqsız.
Gülge oxşaş çèhrisi,
Gül dey dèse paraqsız?

(Kèpinek)

*Ateşi görse canlanır,
Gönlü o zaman zevklenir.
Ateşte ışıқта şaşkın,
Nasıl can o merdane?*

(Pervane- kelebek)

*Gülden güle konar,
Kendi pek de duramaz.
Güle benzer çehresi,
Gül denilse kokusuz?*

(Kelebek)

Sinek ve sivrisinek, Uygur bilmecelerinde sıkça yer alan böceklerdendir. Uygur Türklerinin yaşadığı coğrafyada, tarım arazilerinde pirinç yetiştirildiği düşünülürse, sivrisineğin de birçok bilmecede yer alması, sosyo-kültürel hayata ilişkin unsurların edebi ürünlere ne şekilde yansıdığını göstermesi bakımından dikkate değerdir. Örnek:

Özi gül reñ, güren at,
Muzda yürse tøyilmas.
Tamda yürse yiqilmas?

(Çivin)

Kiçikkine canıvar, ğiñ ğiñ qilidu,
Axşimliri bedeni yègir qilidu?

(Paşa)

*Gül renklidir, güren at,
Buzda yürüse kaymaz.
Duvarı yürüse düşmez?*

(Sinek)

*Küçücük canlı, vız vız eder,
Akşamları vücudunu yaralar?*

(Sivrisinek)

Uygur bilmecelerinde çeşitli özellikleriyle yer alan hayvan çeşitlerinden biri de sürüngen hayvanlardır. Bu gruptaki hayvanlardan en çok tasvir edileni yılanıdır. Yılan, Uygur bilmecelerinde fiziki özellikleri bakımından işlenir. Örnek:

Uzun–uzun iz kèlidu,
Uzun boyluq qız kèlidu.
Qasraqlirini parqirip,
Mañlaylirini yaltirip?

(Yılan)

Bir qançam bar, tutqili bolmay?

(Yılan)

*Uzun uzun iz gelir,
Uzun boylu kız gelir.
Kabuklarını parlatıp,
Yolunu ışılatıp?*

(Yılan)

Bir kamçım var, tutalamaz?

(Yılan)

Kirpi, fare, kaplan, sincap ve kaplumbağa gibi diğər hayvanlar da Uygur bilmeceleri içinde yer almaktadır. Örneğın;

Bir qarısam müşüktek,	<i>Bir baksam kedi gibi,</i>
Sınçılısam muştımdek,	<i>İncelesem yumruk gibi,</i>
Tömür tiken tonni kiyip,	<i>Demir dikenli don giymiş,</i>
Ömilep yürgen kişidek?	<i>Emekleyen kişi gibi?</i>

(Kirpe)

(Kirpi)

Düpür- düpür at keldi,	<i>Güpür güpür at geldi,</i>
Çiqip qarañ beg keldi.	<i>Çıkıp bakın bey geldi.</i>
Keynidin üç- töt kişi,	<i>Ardından üç dört kişi,</i>
Qonaq tèrip ekeldi?	<i>Mısır toplayıp getirdi?</i>

(Çaşqan)

(Fare)

Gilemniñ reñgi oxşaş tonliri bar,	<i>Halının rengi gibi elbisesi var,</i>
Bekmu heyvet, qorqunçluq ünliri bar,	<i>Pek heybetli, korkunç sesi var.</i>
Uzun burut, nepis quyruq, qısqa qulaq,	<i>Uzun bıyık, güzel kuyruk, kısa kulak,</i>
Candarga xevp salidiğan bir yeri bar?	<i>Canlılara korku salan bir yeri var?</i>

(Yolvas)

(Kaplan)

Özi müşüktek, quyruqi noğuçtek?	<i>Kendi kedi gibi, kuyruğu merdane gibi?</i>
(Sègizhan yaki tiyin)	<i>(Saksağan ya da sincap)</i>

Acayip bir canivar,	<i>Acayip bir canlıdır.</i>
Taştin qattiq toni bar.	<i>Taştan sert donu var.</i>
Dessep ötse traktor,	<i>Çiğneyip geçse traktör,</i>
Pisent qılmay cim tutar?	<i>Ses çıkarmadan susar?</i>

(Taşpaqa)

(Kaplumbağa)

2.1.3. Bitkilerle ilgili bilmeceler

Ağaç, Türkler arasında zaman zaman kutsal görülmüş bir varlıktır. Bu durum, Türklerin tabiat kuvvetlerine inanmaları çerçevesinde düşünülebilir. “Çin kaynakları, Uygurların Gök Türkler gibi Hunların neslinden olduğu yolundaki haberlerde hemfikirdirler ve Gök Türkler gibi onların da kurttan türediklerini söylerler. Fakat bunun yanı sıra Uygurların ağaçtan türediklerine dair efsaneler de vardır.”¹⁵⁵ Abudukelimi’nin, Uygur araştırmacı Abdükerim Rahman’dan aktardığı bilgiye göre vasiyet üzerine bazı Uygur cenazelerinin ağaçların gövdesi oyularak içine defnedildiği de görülmektedir.

“Günümüzde Uygurlar arasında bazı ağaçlara özel önem vererek kutsal sayma inancı hala devam etmektedir. Uygurların inancında, elma kötü ruhlu olmayan sihirli ağaç sayılır. Onun için ‘cinlerin ruhuna değsin’ diye elma ağacı ve elma kurusunu kullanarak tütsü yaparlar. Bunun için sihir geleneği içerisinde, Bahşi’nin (dinî hekim) elinde de elma sopası olur.”¹⁵⁶

Uygur bilmecelerinde, ağacın kutsallığına ilişkin unsurlar yer almaz. Ancak yüzyıllarca tabiatla iç içe yaşamış Türk boylarının deneyim ve tecrübeleri bilmecelere yansımıştır. Örnek:

Yazniñ küni oltursiñiz,

Yazın gündüz oturursanız,

Teñge rehet salqini bar.

Bedene rahatlık sağlar.

Qışniñ küni cut- soğuqni,

Kış günü soğuğu buzu,

Qoğlaydığan yalquni bar?

Kovalayan alevi var.

(Dere)

(Ağaç)

Uygur bilmecelerinde ağaç tasvir edilirken genelde yaprakla birlikte tasvir edilir. Ağaç dalı ve yaprak, anne ve evladına benzetilir. Nasıl ki yaprağın varoluş vesilesi ağaç ise, bebeğin varoluş vasıtası da annedir. Böyle bir benzetmeye gitmek, insan gibi “kâinatın göz bebeği” olan bir varlığa ağacı benzetmek, aslında ağaca da değer yüklemek anlamına gelmektedir. Örnek:

Anisi töven, balisi üstün.

Anası alçak, yavrusu üstün.

(Dere qoli ve yopurmaq)

(Ağaç dalı ve yaprak)

¹⁵⁵ Bumairimu Abudukelimi, **Uygur Türklerinin Dinî İnanışları**, Yüksek Lisans Tezi, Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, 2006, s. 4.

¹⁵⁶ Bumairimu Abudukelimi, **Uygur Türklerinin Dinî İnanışları**, Yüksek Lisans Tezi, Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, 2006, s. 27.

Aşağıdaki bilmece de anlam bakımından incelemeye değerdir. Anaların fedakârlığı, yavruyu canında büyütmesi ve yavrunun karşılaştığı sıkıntılı dönemlerde en yakınındaki kişiyi, annesini yaralaması; ağaç ve yaprak tasviriyle çok güzel anlatılmıştır. Örnek:

Östüridu anisi,

Büyütür anası,

Öz tènide balini.

Bedeninde yavrusunu.

Şamal çıqsa balisi

Rüzgâr çıksa yavrusu,

Şapılaqlar anini?

Tokatlar anasını?

(Dere ve yopurmaq)

(Ağaç ve yaprak)

“Yaratılış konulu mitlerle kutsal kitapların aktardığı bilgilerden de anlaşılacağı üzere, meyve, yaratılışın gerçekleştiği andan itibaren insan hayatında önemli ve belirleyici bir yere sahip olmuştur. İlk insanların cennetten çıkarılıp dünya üzerine indirilmesine ve dişiye çocuk doğurma vasfının verilmesine neden olan “yasak meyve¹” (elma, incir, vs.) olgusu, dünya üzerinde yine benzer bir görevle çocuksuzluk ya da kısırlığın ortadan kaldırılabilmesinde; yani soyun devamlılığında, önemli bir araç olarak nitelendirilmiştir.”¹⁵⁷ Uygur bilmecelerinde meyveler de önemli bir yer tutmaktadır. Uygur Türklerinde “Gül Suruh Bayramı (Çiçek Bayramı)” denilen geleneksel bir bayram vardır. “Bu bayram yakın çağa kadar Uygur halkı arasında kutlana gelmiştir. Uygurlarda her yıl üç defa çiçek bayramı kutlanmaktadır.”¹⁵⁸

1. *Kırmızı gül bayramı*: İlbahar ekim döneminden sonra, dinlenmek amacıyla yapılır ve mayıs ayında kutlanır.

2. *Bahçe bayramı*: Meyvelerin olgunlaştığı ve buğdayın toplanmasına az kaldığı dönemde yapılır. Halk arasında “*Ücme Saylısı*” (Dut Bayramı), “*Öruk Saylısı*” (Erik Bayramı), “*Bağçe Saylısı*” gibi çeşitleri vardır.

3. *Kavun bayramı*: Güzün tarım ürünlerinin toplanmasının tamamlandığı, kavunun olduğu dönemde, yani sonbaharda kutlanır. Her bayramın süresi genellikle bir haftadan üç haftaya kadar değişmektedir.”¹⁵⁹ Bunlardan da anlaşılıyor ki Uygurlar tabiattaki değişimleri ve bitkilerin gelişimlerini çeşitli etkinliklerle kutlamaktadırlar.

¹⁵⁷ Mehmet Aça; “Türk İnanış ve Düşünüş Sistemlerinde Meyve”, Prof. Dr. Fikret Türkmen Armağanı, Kankılmaz Matbaası, İzmir 2005, s. 11-22.

¹⁵⁸ Bu konuda geniş bilgi için bk. Bumairimu Abudukelimi, Uygur Türklerinin Dinî İnanışları, Yüksek Lisans Tezi, Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, 2006, s. 110-115.

¹⁵⁹ Bumairimu Abudukelimi, Uygur Türklerinin Dinî İnanışları, Yüksek Lisans Tezi, Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, 2006, s. 113, 114.

Bahçe bayramında ayrı ayrı bayramları yapılan, *üçme(dut)*, *örük(erik)* ve *üzüm* Uygur bilmecelerinde de çokça tasvir edilen meyvelerdir. Yine, güzün yapılan üçüncü bayramın meyvesi olan *kavun* ve *karpuz* da Uygur bilmecelerinde çok sık geçen meyvelerdir. Örnek:

Tüvi bir tal, uçı miñ tal? (Üzüm barini)	<i>Kökü bir dal, ucu bin dal?</i> (Üzüm bağı)
Èçilmigan sanduqtin, Piçilmigan tavuz çiqti? (Tavuz uruqi)	<i>Açılmayan kutudan, Kesilmeyen karpuz çiqti?</i> (Karpuz çekirdeği)
Cèni yatsila tupraqta, Semriydu bargançe. Qeriganda yüzi tatuq, Tatliqliqta qenttin artuq? (Qoğun)	<i>Bedeni yatırılmış toprağa, Şişmanlar gittikçe. Yaşlandığında yüzü Şekerden fazlalaşır tadı?</i> (Kavun)

Meyveler tarif edilirken genellikle onların çiçek halinden olgunlaşma haline dönmeleri ana- yavru, baba- oğul ya da dede- torun benzetmesiyle verilir. Örnek:

Anisi şaldır-şap, Balisi şildir şeker (Üçme)	<i>Anası şaldır şap, Yavrusu şildir şeker.</i> (Dut)
Dadisi egri- donay, Balisi şerip şeker. Oğli haramzade, Qizi şerinzade? (Üzüm)	<i>Babası eğri- donay, Yavrusu şerif şeker, Oğlu haramzade, Kızı şirin zade?</i> (Üzüm)
Aq çèçek qisqan anisi, Balisini balğa orup olturidu qarisi? (Örük)	<i>Ak çiçeği kesen anası, Yavrusunu bala çevirip o oturur karısı.</i> (Kayısı)
Bir anidin çiq bala, Hemmisi kızıl ala? (Anar)	<i>Bir anadan çok yavru, Hepsi kızıl ala?</i> (Nar)

Meyvelerle ilgili kimi bilmecelerde ise onların kabuktan başlanıp çekirdeğine doğru katmanları ve bunların rengi, tadı ya da sertlik-yumuşaklık durumları temel alınarak tarif edilir.

Örnek:

Aş, aşniñ içide taş

Taşniñ içide yene aş?

(Örük)

Ali yeşil toni bar,

Qanğa tolğan qorsiqi

Qapqaradur baliliri,

Şunçe nurgun saniqi?

(Tavuz)

Èriq beşida, yotqini qeşida,

Köşi içide, söñiki teşida?

(Qoğun)

Şexi tömür,

Yopurmiqi kümüş,

Mèvisi altun?

(Cigde)

Seppe-sepeñ sèpi bar,

Burni puçuk tiliqliq,

Qorsiqida lipmuliq,

Qizil yaqut tizikliq?

(Anar)

Quta, quta içidu töge puti?

(Yañak)

Aş, aşın içinde taş,

Taşın içinde yine aş?

(Kayısı)

Al yeşilli donu var,

Kan dolmuş kursağı.

Kapkaradır yavruları,

Çok fazladır sayısı?

(Karpuz)

Kanal başında, yorganı yanında,

Eti içinde, kemiği dışında?

(Kavun)

Dalı demir,

Yaprağı gümüş,

Meyvesi altın.

(İğde)

Çeyiz saçan sapı var.

Burnu gedik, dilimli

Karnında tika basa,

Kızıl yakut dizili?

(Nar)

Kutu, kutu içinde deve ayağı?

(Ceviz)

Uygur bilmecelerinde en çok geçen meyve adlarından biri de “çılan” denilen bir meyvedir. Bunun ağaçtan toplanması ve rengi çokça tarif edilmektedir. Çılan, iğdegillerden koyu kahverengi bir meyvedir ki Kaşgar’ın çılanı ünlüdür.¹⁶⁰ Örnek:

Atsam çalma asmanğa,

Qizil möldür tökülidu?

(Çılan)

Atsam göğe kerpiç,

Kızıl damla dökülür?

(Çılan)

¹⁶⁰ Emir Necipoviç Necip; **Yeni Uygur Türkçesi Sözlüğü**, Rusçadan Çev.: İklil Kurban, TDK Yayınları, Ankara 1995.

Atsam çama asmanğa, qizil möldür töküldi.

(Çilan qıqış)

Havaya taş atsam, kızıl kan dökülür.

(Çilan silkeleme)

Meyvelerin yanı sıra Uygur bilmecelerinde işlenen konulardan biri de sebzelerdir. Bilmecelerde, sebzeler tarif edilirken onların şekilleri, yerin altında ya da üstünde olmaları, boyutları ya da fiziki görünüşlerine ilişkin ipuçları verilmiştir. Örnek:

Yer astida toruq at,

Tèrisidur yette qat.

Soymaq bolsañ sen uni,

Yıglaysen küni- tüni?

(Piyaz)

Pakar- pakar boyi bar,

Yette qevet toni bar?

(Piyaz)

Yer astida altun qozuq?

(Sevze)

Molliniñ başın késin, mamat bolğay

Qebre ara depne qiliñ, hayat bolğay.

(Sevze- çomğur)

Şaraqalaydu şamalda,

Bir- birige urulup.

Su içkende qaytidin,

Sep tüzidü tik bolup?

(Qonaq şèxi)

Sirliğan tek qıpqızıldur, burnı uçluq,

Aççıqi callatçe bardur, yüzi qoruq.

Qorsiqini yarığan çağda körisiz,

İçidiki balilirniñ sani yoq?

(Qizilmuç)

Bir öyge kirsem buluñda,

Aqvaş momay olturidu?

(Tüzlüq qapaq)

Yer altında doru at,

Derisi yedi kat.

Soyacak olsan sen onu,

Ağlarsın gece gündüz?

(Soğan)

Kısa kısa boyu var,

Yedi kat donu var.

(Soğan)

Yerin altında altın kazık?

(Havuç)

Mollanın başını kesseniz ölür

Kabre koysanız yaşar.

(Havuç- turp)

Hışırdar rüzgârda,

Birbirine vurup.

Su içerken tekrardan,

Çeyiz dizer düz olup?

(Mısır dalı)

Boyanmış gibi kıpkırmızıdır, burnu sivri;

Cellât gibidir acısı, yüzü kıvrımlı.

Karnını yardığımız zaman görürsünüz,

İçindeki sayısız yavrusunu?

(Kırmızıbiber)

Bir eve girsem köşesinde,

Aksaçlı nine oturur?

(Kabak)

Uygurların tahıllarla ilgili bilmecelerinde en çok adı geçen bitkiler, buğday, pirinç ve ayçiçeğidir. Bunlar, Doğu Türkistan halkının geçim kaynağını oluşturan

bitkilerdir. “Buğday üretimi konusunda Doğu Türkistan, Çin’in Ukrayna’sı diye ün salmıştır.”¹⁶¹ Örnek:

Özi kiçik, suğa toymas?

(Gürüç)

Özi sarıguç uzunçaq,

Burutliri diñgayğan.

Èçip körseñ içini,

Altun mixqa liq tolğan?

(Buğday başıqı)

Bir yiğaçta qiriq putaq,

Qiriq putaqta qiriq uva.

Qiriq uvada qiriq tuxum,

Bişqanda sèriq bolar?

(Buğday başıqı)

Altun müñgüzlük tékiçek

Ayda su içer.

Kümüş müñgüzlük tékiçek

Künde su içer.

(Buğday ve gürüç)

Kündüzi küne qarap,

Axşimi ayğa baqar.

Perviş qilip östürsek

Mayliri sudak aqar?

(Aptapperes)

Kendi küçük, suya doymaz?

(Pirinç)

Kendi sarımsı, uzunca,

Bıyıkları dimdik.

Açıp baksan içine,

Altun mih dolu?

(Buğday başağı)

Bir ağaçta kırk budak,

Kırk budakta kırk yuva,

Kırk yuvada kırk yumurta.

Olgunlaştığında sarı olur?

(Buğday başağı)

Altun boynuzlu tekecik

Ayda (bir) su içer.

Gümüş boynuzlu tekecik,

Her gün su içer.

(Buğday ve pirinç)

Gündüzleri güne bakıp,

Akşamları aya bakar.

Bakımını yapıp yetiştirsek,

Yağı su gibi akar?

(Ay çiçeği)

Doğu Türkistan’ın iklimi genel olarak karasal iklimdir ve bitki örtüsü de bozkırdır. Yalnız, bu coğrafyada yer alan Tarım nehri ve Cungarya havzası kamışlık arazilerin oluşmasında etkili olmuştur.¹⁶² Bu sebeple kamışla ilgili bilmecelere de sıkça rastlanır. Örnek:

Bèşida tülke tumaq?

(Qomuş)

Başında tilki kalpak?

(Kamış)

¹⁶¹Bkz. http://www.hurgokbayrak.com/yeni_sayfa_47.htm. <http://www.doguturkistan.org/ekonomi.asp> (07. 05.2010)

¹⁶² <http://turkistan.ihh.org.tr/genel/cografi/index.html> (07.05.2010)

Bu terek, zilva terek,
Adem aña çıqmaq kerek.
Bu terekke çıqışqa,
Çümülidek adem kerek?

(Qomuş)

Tuvi yigilgan,
Bèşi çèçilgan?

(Çig)

*Bu kavak, iyi kavak;
Adamın ona çıkması gerek.
Bu kavağa çıkmak için,
Karınca gibi adam gerek.*

(Kamış)

*Dibi yığılır,
Başı dağılır?*

(Çig)¹⁶³

2.1.4. Eşyalarla ve araç-gereçlerle ilgili bilmeceler

Gelişip çeşitli değişimlere uğrayan sosyal hayatın, ihtiyaçları da sürekli çeşitlenmektedir. Teknoloji alanındaki gelişmeler, teknolojinin yegâne hedefi olan insan yaşamını da etkilemekte ve değiştirmektedir. Bu değişimler her toplumun edebi ürünlerinde olduğu gibi Uygur bilmecelerinde de kendini gösterir. Elektronik araç-gereç ve iletişim araçlarıyla ilgili Uygur bilmecelerinin yaratımı yakın döneme aittir. Bu ürünler, elektriğin ve elektronik aletlerin günlük hayata girdiği zaman içerisinde üretilmiş araç ve eşyalardır. Elektrikli lambanın ya da telefonun çalışması, bilmecelerde değişik şekillerde tasvir edilir. Ayrıca, okuma yazmanın arttığı zamanlarda günlük hayatın vazgeçilmezlerinden olan matbaa ve gazete gibi araçlarla ilgili bilmeceler de daha yakın zamanda üretilmiştir. Örnek:

Yultuzmikin dèmeñlar,
Yıraq emes yultuz dek.
Yultuzlar dek nur çaçsa,
Kèçe bolar kündüz dek?

(Èlèktr çirağ)

İssiqi bar, oti yoq,
Köyüp turar, mèyi yoq.
Qoluñ tegse navada,
Rehim qilar yèri yoq?

(Tok)

Kèçe- kündüz tinmaydu,

*Yıldız mı ki demeyin,
Uzak değil yıldız gibi.
Yıldız kadar ışık saçsa,
Gece olur gündüz gibi?*

(Elektrikli lamba)

*Sıcağı var, ateşi yok.
Yanıp durur, yağı yok,
Elin değse kazara,
Acıyacak hali yok?*

(Elektrik)

Gece gündüz dinlenmez,

¹⁶³Çig: Bir kökten dal dal olup çıkan uzun ve ince bitki, süpürgelik.

Toxtimastin sayaydu.
Ömür boyi sanisa,
On ikkidin aşmaydu?

(Saet)

Acayip elçi bar,
Putsiz mēñip kēlidu.
Qulıqıǵa sözüñni-
Dēseñ èlip kētidu?

(Tèlèfon)

Kıçikkine somkıǵa,
Salsam muhim sözüñni.
Yıraq yurtqa tēgiptu,
Yumup açsam közüñni?

(Tèlègramma)

Bir quşum bar, bu öyni makan etken,
Qiz- oǵullar uniñ üçün xizmet etken.
Qolıǵa qelem almay xet yazıdu.
Kēlip turar türlük herp her bir çettin?

(Xet bēsiş maşınisi)

Aş içmeydu müşüküm,
Su içmeydu müşüküm.
Tavar-durdun üstide,
Yorgilaydu müşüküm.

(Dezmal)

*Durmadan sayar.
Ömür boyu saysa,
On ikkiyi aşmaz?*

(Saat)

*Acayip elçi var
Ayaksız yürür gelir.
Kulaǵına sözüñü
Söylersen alıp götürür?*

(Telefon)

*Küçücük çantaya,
Söylesem muhim sözüñü,
Uzak yere ulaştırır,
Kapatıp açsam gözüñü*

(Telgraf)

*Bir kuşum var, bu evi mekan tutan,
Kızlar erkekler onun için hizmet eder.
Eline kalem almadan yazı yazar,
Gelip durur çeşitli harf her bir yerden.*

(Matbaa makinesi)

*Aş yemez kedim
Su içmez kedim
İpek kumaş üstünde,
Koşturur kedim?*

(Ütü)

Günlük hayatımızda evde kullandığımız çeşitli araç gereçler, mutfak eşyaları, temizlik için kullanılan malzemeler ve yatmak için kullanılan eşyalar da Uygur bilmeceleri içinde yer almaktadır. Bu gruptaki bilmeceler oldukça fazladır ve en çok adı geçen eşyalar *kibrit, ibrik, yatak, iğne ve iplik, soba, kazan, süpürge, kilit, elek, semaver, ekmek tahtası ve oklavadır*. Bunlar, yalnız Uygur Türklerinin günlük hayatının değil, her toplumun günlük hayatının vazgeçilmezi sayılabilecek eşyalardır. Ancak değişen yaşam tarzıyla birlikte bazı eşyalarda bir takım yenilikler ve değişimler de yok değildir. Bu tarzdaki bilmecelerden bazıları şöyledir:

Atqa minmes,
Yayaq yürmes,
Burni bir,
Qulıqı kir.

(İvriq)

Töt paçaq, arisi baldaq?

(Karivat)

Kündüzi mähman, kęcisi ximan?

(Yatqan- körpe)

Ellik- atmış eskirim
Pen öyümge sulaqlıq
Èçip kirsem işikini
Bèşi qara boyaqlıq

(Sereñge)

Qara öküz yep toymaydu,
Quyruqı asmanğa qaraydu?

(Meş ve kanay)

Qara göcıkam attin çüştı,
Baliliri olaştı?

(Qazan ve qaça- quça)

Bèli daim bağlaqlıq,
Teyyar turar xizmetke.
Pakizliqni yaqturar,
Eceb mu öç exletke?

(Süpürge)

Bir muşuk bar, cèni yoq,
Bıraq öyni baqıdu.
Qaytıp kèlip igisi,
Tömür qozum qaqudu.
Qozuqımu xas uniñ,
Tapqın uni tèzlikte,
Roli çoñqur rost uniñ?

(Qulup)

Ata binmez,
Yaya yürümez.
Burnu bir,
Kulağı kir.

(İbrik)

Dört bacak, arası çatılı?

(Yatak)

Gündüz misafır, gece ev sahibi?

(Yorgan- döşek)

Elli altmış askerim,
Ahşap evimde kilitli
Açıp girsem kapısını
Başları kara boyalı

(Kibrit)

Kara öküz yer doymaz,
Kuyruğu havaya bakar?

(Soba ve borusu)

Kara beyim attan düştü,
Çocukları toplandı?

(Kazan ve kâse- tas)

Beli daim bağlıdır,
Hazır durur hizmete.
Temizliğini beğendirir
Pek de düşman çöplere.

(Süpürge)

Bir kedi var canı yok,
Ama evine bakar.
Dönüp gelince sahibi,
Demir kazığı çakar.
Kazığı kendine özel
Bul onu çabucak
İşlevi büyük gerçekten onun.

(Kilit)

Kiçikkine mozayçiqim yumılaq semriydu? *Küçüçük buzağım yuvarlanıp şişmanlar?*

(Yip ve naça)

(İp ve yumak)

Kördüm yoğan qorsaqlıq,

Gördüm koca göbekli

Acayip canıvar.

Acayip bir canlı.

Kindikiniñ sirtida,

Göbeğinin dışında

Çıraylıq bir taci bar.

Güzel bir taci var.

Sèriq kiyim kiyiptu,

Sarı elbise giymiş,

Yürikide ot yanar?

Yüreğinde ateş yanar?

(Samavar)

(Semaver)

Anisi uñda yatıdu,

Anası önde yatar,

Balisi piltiñlaydu?

Çocuğu onu çiğner?

(Aştaxta, noğuç)

(Ekmek tahtası, merdane)

Uygurlarda tarımsal faaliyetler ağırlıklı olarak buğday ve pamukla ilgilidir. Geçim kaynağı daha çok tarıma dayanan Uygur Türklerinde, tarımsal ürünler ve araçlarla ilgili bilmecele de oldukça fazladır. Özellikle tarım ürünlerinin hasat döneminde kullanılan araç-gereçler bilmecelede sıkça karşımıza çıkmaktadır. Örnek:

Yer astida ay yügürer?

Yer altında ay yürür?

(Sapan)

(Saban)

Yèni çıqqan ay kebi,

Yeni çıkan ay gibi,

Parqıraydu qoluñda.

Parıldar elinde

Èkinzarniñ çaçlıri

Ekinlerin saçlarını,

Çüşürüler uniñda?

Keserler onunla?

(Orğaq)

(Orak)

Tolum aydek yüzi bar,

Dolunay gibi yüzü var,

Bir tal yoğan közi bar,

Bir iri gözü var,

Qulıqi gep añlımas,

Kulağı söz dinlemez,

Emma işqa çarçımas?

Ama işten yorulmaz?

(Ketmen)

(Çapa)

Özi orup, özi tètèr,

Kendi biçip, kendi toplar,

Burap qoysañ mètèp kèter.

Çevirsen yürüyüp gider.

Bir demniñ içidila, Köz yetmes yerge yeter? (Kombayin)	<i>Bir anın içinde, Gözün göremeyeceği yere gider? (Biçerdöver)</i>
Qizil reñklik bir quta, İs çiqirar burnida. Arqisida qolliri, Kirer yerniñ bağriğa. (Traktor)	<i>Kırmızı renkli bir kutu, Duman çıkarır burnundan. Arkasında kolları, Girer yerin bağına? (Traktör)</i>
Aldi yamğur, keyni qar? (Çiğit ayriydığan çiqriq)	<i>Önü yağmur, ardı kar? (Çiğit ayıran çıkırık)</i>

Uygur bilmecelerinde işlenen konulardan biri de eğitim araç-gereçleridir. “Tun-Huang mağarasındaki buluntular, matbaayı Çinlilerden alan Uygurların 9. yüzyıldan itibaren baskı yaptığını göstermektedir.¹⁶⁴ Uygurlar kâğıt yapmasını ve baskı makinasını yapıp, kullanmasını bilen medenî bir Türk kavmiydiler.¹⁶⁵ Kağıt, matbaa ve kitap gibi araç-gereçleri tarihin en eski dönemlerinden beri kullanan Uygur Türklerinin sosyal hayatında, bu unsurların önemli bir yeri vardır. Buna bağlı olarak Uygur bilmeceleri içerisinde kitap, kağıt ve kalemle ilgili pek çok bilmece yer almaktadır. Kitapla ilgili bilmecelerde, nesnenin fiziki görünüşünden ziyade, faydasından ve yol göstericiliğinden bahsedilmektedir. Örnek:

Qeşi qara, yüzi aq, Saña yardur hemme vaq. Çaqnitidu diliñda, Öçmeydiğan nur çirağ? (Kitab)	<i>Kaşı kara, yüzü ak Sana dosttur her zaman. Parıldatır gönlünde, Sönmeyen parlak ışık? (Kitap)</i>
---	--

Buradan Uygurların bilgiye, kitaba ve eğitime ne denli değer veren bir Türk boyu olduğunu çıkarabiliriz. Örnek:

Égiz, burun, qulaqsız Gepi tola sanaqsız Körüp bakmay içini	<i>Ağızsız, burunsuz, kulaksız Sözü çoktur sayısız Bakmazsanız içini</i>
---	--

¹⁶⁴ <http://tr.wikipedia.org/wiki/Matbaac%C4%B1%C4%B1k> (08. 05. 2010)

¹⁶⁵ <http://www.turkansiklopedi.com/cografya-ve-tarih/238-devletler/15897-uygurlar.html> (08. 05. 2010)

Hem bilişke qulaysız
 Sözi şirin hem nurluq
 Dilğa şola çaçidu
 Quvvet élip insanlar
 Pervaz qilip çaçidu
 Bolsañ amraq uniña
 Saña quçaq açidu
 Sözlirige toymaysen
 Buni kim tez tapidu?

(Kitab)

Ağzi bar, ceni yoq,
 Quyriqi bar, yuñi yoq.
 Yügüridu aq yerde, qalduridu qara iz.
 Quş tilidin, tökülidu söz?

(Qelem)

Aq yerge qara pürçaq çèçiptu?

(Qegez, xat)

Somkida bar keptirim,
 Qanatlıri eceb köp.
 Reñgiroyi oxşasmas,
 Tomurliri qizil- kök?

(Depter)

İkki putida ikki xil ayağ,
 Birsıde bigiz, birsıde boyaq.
 Bir put cim tursa,
 Birsı tèyilğağ.
 Hüniri uniñ dügilek sizğağ.
 Oylap tèpiñ, bu qandaq tèpişmaq?

(Sèrkol)

*Bilgisiz kalırsınız
 Sözü şirin ve tatlı
 Gönle ışık saçar
 Kuvvet alıp insanlar
 Kanatlanıp uçar
 Olsan dost onunla
 Sana kucak açar
 Sözlerine doymazsın
 Bunu kim tez bulur?*

(Kitap)

*Ağzı var, canı yok.
 Kuyruğu var, yünü yok.
 Yürür ak yerde bırakır kara iz.
 Kuş dilinden, dökülür söz?*

(Kalem)

Ak yere kara saç saçar?

(Kâğıt, yazı)

*Çantamda var güvercinim,
 Kanatları çok fazla.
 Birbirine benzemez.
 Damarları kırmızı-yeşil?*

(Depter)

*İki bacağında iki çeşit ayak,
 Birinde işaret, birinde boya,
 Bir ayak sabit dursa,
 Birsı kayar.
 Hüneri onun daire çizmek.
 Düşünüp bulun, bu nasıl bilmece?*

(Pergel)

Spor malzemeleri, müzik aletleri ve oyun malzemeleriyle ilgili bilmeceler, işlenen diğer konulardır. Bu gruptaki bilmeceler, basketbol, tenis gibi spor dallarının topları ya da normal çocuk oyunlarında kullanılan toplarla ilgili bilmeceler ile geleneksel birtakım müzik aletleriyle ilgili bilmecelerdir. Örnek:

Yumılaq sox bëliqim, Yerde sekreer diñildap. Torga salsam şu haman, Tèşip qaçar piñildap?	<i>Yuvarlak yaramaz balığım, Yerde sekerek koşturur. Ağa bıraksam onu hemen, Delip geçer fırlayarak?</i>
(Vaskètbol)	(Basketbol)
Semrise sekrişi köp, Oruqlisa yètişi köp?	<i>Şişmanlasa sekişi çok, Zayıflasa yatışı çok?</i>
(Top)	(Top)
Tik- tak, tik- tak qilidu, Şapılaq yèse külidu. Tinim tapmay taxtida, Uyaq- buyaq yürüdü?	<i>Tik tak, tik tak eder, Tokat yese güler, Rahat durmaz yerinde, O yana bu yana yürür?</i>
(Tiktak top)	(Tenis topu)
Bir padişah bar iken töt közi bar, Her közige qarayıdğan töt veziri bar. Töt qamandan aşiq töt qızığa Otuz alte nökerliri ceñge teyyar?	<i>Bir padişah varmış dört gözü var, Her gözünü bakıp duran dört veziri var. Dört kumandan aşık dört kızına, Otuz altı neferi savaşa hazır.</i>
(Qarta)	(Oyun kartı)
Bèşi yoğan qapaqtek, Puti inçike sapaktek, Üçiyi qorsiqiniñ tèsida, Qulıqi pütiniñ uçıda?	<i>Başı büyük, kapak gibi, Ayağı incecik çöp gibi, Bağırsağı karnının dışında, Kulağı ayağının ucunda?</i>
(Dutar)	(Dutar) ¹⁶⁶
Bèşi sozunçaq belliri ulaq, Putiniñ uçıda samandek qulaq, Qançe oynatsañ yañritar qoşaq?	<i>Başı uzunca, belleri ulak, Ayağının ucunda saman gibi kulak; Ne zaman oynatsan söyler koşak?</i>
(Satar)	(Satar) ¹⁶⁷

¹⁶⁶ Dutar: Bir tür çalgı. Uygur çalgılarında daha kapsamlı bilgi için bkz. Mustafa Aslan ve Adem Öger, "Uygurlarda Bazı Çalgılar ve Çin Kültürüne Etkisi", **Türk Dünyası İncelemeleri Dergisi**, S. VIII/2, İzmir 2008, s. 9-16.

Ègizi köp dostumniñ,
Qorsiqi boş, qomuş ten
Yel mañdursa içige,
Naxşa èytar zep belen?

(Ney)

*Ağzı çok dostumun,
Karnı boş, kamış bedenli.
Yel girse içine,
Şarkı söyler yüksek sesle?*

(Ney)

2.1.5. Tabiat ve tabiat olaylarıyla ilgili bilmeceler

Tabiat ve tabiat olaylarına ilişkin bilmeceler, Uygur Türklerinin tabiata yükledikleri anlamı ortaya koymaktadır.

“Eski Türkler tabiatta bir takım gizli kuvvetlerin varlığına inanıyorlardı. Dağ, tepe, kaya, vadi, ırmak, su kaynağı, mağara, ağaçı orman, volkanik göl, deniz, demir, vb. Bunlar aynı zamanda birer ruh idiler. Ayrıca, güneş, ay, yıldız, yıldırım, gök gürültüsü, şimşek gibi ruh-tanrılar tasavvur edilmişti.”¹⁶⁸

“Mircea Eliade’ye göre, göğün yüksekliği, ulaşılamazlığı insanlar için kusallığı tanrısallığı da beraberinde getirmektedir. İnsanın ulaşamadığı yüksek bölgeler uzay kesimleri, aşkın olma, mutlak gerçeklik prestijini kazandırmaktadırlar; buralara ancak bazı ayrıcalıklı kişiler, bazı dinlerin kavrayışına göre, ölümlerin ruhları yükselmektedir. Böylelikle yaratıcı tanrı veya tanrıların mükemmel eseri olan evren, gökyüzü ile insanlarda aşkın bir güç etkisi bırakmıştır. Yaban toplumların tanrılarının büyük bir kısmı da yükseklik, gök kubbe ve meteorolojik olaylarla anılmakta veya bu tanrılar “gökyüzünün sahibi”, “gökyüzünün sakinleri” diye adlandırılmaktadır. Buradan animizme varmamak gerektiğini belirten Eliade, gök tanrısının gökyüzü ile özdeşleştirilmemesi gerektiğini vurgular. Eliade, evreni yaratan tanrının, göğü de yarattığını, gök tanrısının bir kişi olup gökyüzünde oturduğunu, kendisini gök gürültüsü, şimşek, fırtına, meteor gibi meteorolojik olaylarla belli ettiğini yazmıştır. Ayrıca gökle ilgili simgecilik, yükseliş, tırmanış, katılma, krallık ayinlerinde, kozmik ağaç, kozmik dağ, yeryüzünü gökyüzüne bağlayan ok, zincir gibi motiflerle efsanelerde, sihirli uçuş gibi konularla destanlarda kendini göstermektedir.”¹⁶⁹

“Uygurlar arasında yetişen din bilginleri de evrim görüşünün tesirinden kurtulamamış ve Uygurların bugün sahip oldukları Tek Tanrıcı görüşü, genelde ifade edilen “tek tanrıcılığın kaynağı çok tanrıcılıktır” felsefesinden hareketle

¹⁶⁷ Satar: Bir çalgı aleti.

¹⁶⁸ İbrahim Kafesoğlu; **Türk Milli Kültürü**, Ötüken Neşriyatı, Onbeşinci Baskı, İstanbul 1997, s. 302.

¹⁶⁹ Muharrem Kaya; **Mitolojiden Efsaneye Türk Mitolojisinin Türkiye’deki Efsanelerde İzleri**, Bağlam Yayıncılık, İstanbul 2007, s. 34-35.

benimsemişlerdir. Buna göre, Abdüşükür Muhammed Emin Uygurların dini tarihinde önceleri Animist unsurlara rastlandığını ve tabiatçılığın bulunduğunu ileri sürmüştür. Uygur araştırmacılarından Abdükerim Rahman ise İslâm öncesinde Uygurlar arasında yaygın olan Şamanist unsurların Animizm ve Totemizmden kaynaklandığını savunmuştur.¹⁷⁰

“Eski Türkler, Gök Tanrı inancının yanında tabiatı da kutsal kabul etmekte ve bu tabiat inancını "yer-su" (yer-sub) terimiyle ifade etmektedir. Aynı şekilde Çin kaynakları Hunlar'ın Gök Tanrı'ya, Yer-Su ruhlarına ve atalarına kurban sunduklarını haber vermektedir. Eski Türklerde yer ve sular, "ıduk", yani Tanrı tarafından gönderilen kutsal hediyeler sayılmıştır. Orhun Abideleri'nde Tek Tanrı inancına paralel olarak Yer-Su ruhlarının mukaddes olduğunu belirten ifadeler yer almıştır.”¹⁷¹

Su ile ilgili aşağıdaki bilmecelerde de Uygur Türkleri arasında suyun ne denli önemli bir yere sahip olduğu anlaşılmaktadır. Örnek:

Oq tegse töşük qalmas,	<i>Ok değse delik olmaz,</i>
Tiğ tegse izi qalmas.	<i>Kılıç değse izi kalmaz.</i>
Bolga bilen yançip bolmas,	<i>Çekiç ile yamulmaz,</i>
Candar aña zadi qanmas?	<i>Canlı ona asla doymaz?</i>
(Su)	(Su)
Bir mehsulat bar iken	<i>Bir mahsulât var imiş,</i>
Uniñ esli qar iken,	<i>Onun aslı kar imiş</i>
U bolmisa canlıqlar,	<i>O olmazsa canlıların</i>
Halak iken xar iken,	<i>Hali hep helak imiş</i>
Tizginlense uniñda	<i>Değerlendirilse o</i>
Nazu nimet bar iken?	<i>Onun varlığı nimet imiş?</i>
(Su)	(Su)

Yaşamımızın vazgeçilmez unsurlarından biri de ateştir. Ateşin keşfedilmesi insanlık tarihinde önemli bir noktayı teşkil etmiştir. Ateş, insanların yaşam şeklini, kullandıkları eşyaları, beslenme şekillerini değiştirmiştir. Yaşamımızda bu denli önemli bir yere sahip olan ateşle ilgili çeşitli inanışlar ortaya çıkmıştır.

¹⁷⁰ Bumairimu Abudukelimi, **Uygur Türklerinin Dinî İnanışları**, Yüksek Lisans Tezi, Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, 2006, s.22.

¹⁷¹ “Yer-sub” kültü hakkında daha geniş bilgi için bkz. İbrahim Kafesoğlu; **Türk Milli Kültürü**, Ötüken Neşriyatı, Onbeşinci Baskı, İstanbul 1997, s. 302-303 ve Ahmet Gökbek; **Kıpçak Türkleri**, Ötüken Neşriyatı, İstanbul 2000, s. 213-214.

“Türkler arasında ilk dönemlerden itibaren, ateş ile ilgili inanç ve uygulamalar görülmüştür. Onlar ateşin kutsal olduğuna ve temizleyici özelliği bulunduğuna inanmışlardır. Bu nedenle Türkler ateş ile hastaları tedavi etmeye çalışmış, ölüleri ve yaşadıkları evleri onunla tütsülemişlerdir. Bunlara ilave olarak ateş aynı zamanda bir kehanet aracı olarak da kullanılmıştır.”¹⁷²

“Türkler arasında ateşin gökten indiği inancı yaygındır. Bilhassa kötülüklerinden şüphe edilenler için ateş, Türklerde bir temizleme aracı olarak düşünülmekte idi. Örneğin bir kısım Türk topluluklarında ava çıkmadan önce, yakılan ateşin üzerinden atlamak suretiyle veya tütsüleme yoluyla elbiselerini ve silahlarını temizleme âdeti mevcuttu.”¹⁷³

Türk inanç ve düşünce sisteminde ayrı bir yere sahip olan ateşin, Uygur bilimcilerine de yansıdığını görmekteyiz. Örnek:

Qizil kala yetip qaptu,

Kızıl inek yatıp durur,

Qara kala kêtip qaptu?

Kara inek gidip durur?

(Ot bilen is)

(*Ateş ile duman*)

Qara atni qañturup qoydum,

Kara atın eyerini çektim,

Qara cuvini böktürüp qoydum?

Kara kürkünü sırtına yükledim?

(Qazan bilen otniñ isi)

(*Kazan ile ateşin dumanı*)

Gökyüzü, insanlığın en eski tarihinden beri insanlar için gizem teşkil etmiştir. Onunla ilgili fikirler yürütmüşler, değişik inançlar oluşturmuşlardır. Fırtınalar, depremler, su taşkınları, volkanik olaylar, yağışlar insanları korkutmuş ve onlar da bunlardan korunmak için tabiata sığınmışlar ve tabiat varlıklarından kendilerini korumalarını beklemişlerdir.

“Türkler arasındaki Gök Tanrı inancını Kafesoğlu şöyle açıklamaktadır: Gökyüzündeki tabii varlıkların büyük rol oynadığı eski halk dinlerinde, özellikle dikkati çeken nokta, bütün eski kavimlerin güneşi, ayı ve yıldızları 'tanrılar' olarak tanımlamaları, fakat bizzat 'gök' ile ilgilenmemeleridir. Hâlbuki bozkır Türk dininde, gökyüzü belirtileri (güneş, ay, yıldızlar) değil, yekpare gök'ün sembolleştirdiği tek 'Tanrı' inancı temel teşkil etmektedir. Bu suretledir ki, 'Gök Tanrı' dini Türklere mahsus bir inanç sistemi olarak ortaya çıkmaktadır.”¹⁷⁴

¹⁷²Yıldız Kocasavaş; “Gök Tanrı İnancı”, **Türkler 3. Cilt**, Yeni Türkiye Yayınları, Ankara 2002, s. 329.

¹⁷³ Ahmet Gökbel; **Kıpçak Türkleri**, Ötüken Neşriyat, İstanbul 2000, s. 225.

¹⁷⁴ Bumairimu Abudukelimi, **Uygur Türklerinin Dinî İnanışları**, Yüksek Lisans Tezi, Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, 2006, s.24.

Uygur bilmecelerinde de bu gök cisimleriyle ilgili tasvirler karşımıza çıkar. Kâinatın varoluşuyla ilgili Çin kaynaklarından çevrilmiş şu bölüm dikkat çekicidir.

“Başlangıçta, niteliği anlaşılamayan ‘ilk neden’ olarak ezeli Tao (yol, yöntem) bulunuyordu. Bundan adem(yokluk) ve ademden ilk monad(tek varlık) belirdi. T’ai-chi denen ilk monad’da şekil, nefes ve madde olanakları bulunmaktaydı. Bu ilkeler harekete geçince, *yin(kararig)* ve *yang(yaruk)* ilkeleri oluştu. T’ai-chi, yarısı siyah, yarısı beyaz bir daire olarak gösterilir. *Kararig* ve *yaruk* ilkelerinin ana ve ataya benzetilen nefesleri, sekiz yönden esen rüzgârlarla taşınarak birleşti ve şu unsurlar doğdu: su, ağaç, maden ve toprak.”¹⁷⁵

“Türk mitolojisinin en eski katmanlarından birini oluşturan Ay inancı eski dünyanın hemen hemen bütün halklarında mevcut olmuştur. Ay merkezli inanç sisteminin ezoterik öğretilerde önemli bir yer tutması bakımından da Tanrıçılık kültürünün ana kavramı olmuştur.”¹⁷⁶

Yin-yang ilkeleri olan *karanlık* ve *aydınlık* kavramlarının eşitliğinden doğan birlik ve *yaruk* ifadesinin cevabı *ay* olan aşağıdaki bilmecede de yer aldığı görülür.

Örnek:

On beş keçe körsetse yaruq yüzini,
On beş keçe körsetmes sizge özini?

(Ay)

*On beş gece gösterse parlak yüzünü,
On beş gece göstermes size kendini?*

(Ay)

Biriniñ bir oğli, bir qizi bar,
Bilidu ikkisini dünya yüzü.
Yoqlaydu oğli künni, qizi tünni,

*Birinin bir oğlu bir kızı var,
Bilir ikisini dünya yüzü.
Yoklar oğlu gündüzü, kızı geceyi,*

Yürgende bilinmeydu basqanda izi?

(Kün ve ay)

Yürüdüklerinde görülmez izi?

(Güneş ve ay)

Miñdin köptür çëçiki,
İkki talla yopurmiqi?

(Yultuz, kün, ay)

*Binden çoktur çiçeği,
İki tane yaprağı?*

(Yıldız, güneş ve ay)

Axşimi kèler eglikim,
Kündüzi kèter leglikim?

(Ay)

*Akşam gelir eleğim
Gündüz gider leyleğim?*

(Ay)

¹⁷⁵ Emel Esin; **Türk Mitolojisine Giriş**, Kabalcı Yayınevi, İstanbul 2001, s. 24.

¹⁷⁶ Fuzuli Bayat; **Türk Mitolojik Sistemi Cilt 1**, Ötüken Neşriyat, İstanbul 2007, s. 268.

Uygur bilmeceleri arasında da yıldızlarla ilgili pek çok bilmeceye rastlanır. Bu bilmecelerde yıldızlarla ilgili mitolojik göndermelerden ziyade onların gökyüzündeki görünüşlerinden bahsedilmiştir. Yıldızlarla ilgili olan bilmecelerin pek çoğu “ay, güneş ve gökyüzü” ile birlikte verilmiş ve yıldızların gün içindeki durumlar tasvir edilmiştir.

Örnek:

Ègiz kümbez, hemme uniñdin pes,

Yüksek kubbe, her şey ondan alçak,

İkki yopurmiqi, yüz miñ çëçiki?

İki yaprağı, yüz bin çiçeği var?

(Asman, ay, kün ve yultuz)

(Gökyüzü, ay, güneş ve yıldız)

Pil-pil qilar çëçikim,

İpil-ipil eder çiçeğim,

Cimirlaydu çëçikim,

Parıldar çiçeğim,

Kündüzi uxlivèlip,

Gündüzleri uyur,

Këçisi oynar çëçikim?

Geceleri oynar çiçeğim?

(Yultuz)

(Yıldız)

“Mitolojik sistemde en popüler olan, Ülker yıldızıyla ilgili mitlerdir... Altay ve Tarbakatay Kırgızları ki, bunlar bugün Hakas olarak bilinmektedir, Ülker yıldızına Urker derler ve onun altı yıldızdan oluştuğunu tahmin ederler. Türk ve Moğol tasavvurunda Ülker, altı yıldızdan oluşan takım yıldızdır. Oğuz Kağan Destanı’nda bu altı yıldız, kozmogonik ve menşe miti şeklinde Oğuz Kağan’ın altı oğluna çevrilmiştir.”¹⁷⁷ Ülker yıldızıyla ilgili bilmecelere Uygur bilmeceleri arasında da rastlamak mümkündür. Hakas Türkleri gibi Uygur Türkleri de Ülker yıldızının altı yıldızdan oluştuğu kanaatindedir. Bu düşüncüyü aşağıdaki bilmecedan çıkarmak mümkündür.

Asmanda uçup yürgen alte yorgay,

Gökyüzünde uçup duran altı at

Ömür vayet kökte qonar, yerge qonmay?

Ömür boyu gökte durur, yere konmaz

(Üker)

(Ülker Yıldızı)

Köz ècip körelmeysiz,

Göz açıp göremezsiz,

Qol sunup tutalmaysiz.

El uzatıp tutamazsınız.

¹⁷⁷ Fuzuli Bayat; *Age*, s. 284-285.

Siz uniñdin ayrılıp,
Bir minut yaşalmaysız?
(Hava)

*Siz ondan ayrı,
Bir dakika yaşayamazsınız?
(Hava)*

2.1.6. Ulaşım araçlarıyla ilgili bilmeceler

Uygur bilmecelerindeki ulaşım araçlarıyla ilgili bilmeceler günümüze yakın dönemlerde üretilmiştir. Birçoğu petrolle çalışan makinelerdir. Genellikle, tren, gemi, otomobil ve uçak bu grupta toplanan bilmecelerin tarif ettikleri ulaşım araçlarıdır.

Örnek:

Aceb yoğan bir öküz,
Mañliyida birla köz.
Puşuldaydu, möreydu
Men keldim dep tovlaydu.
Boğum boğum quyruqi
Neççe yerde uliqi.
Kèçe- kündüz, qış ve yaz

*Hayret verir bir öküz
Yürüyüşü bir gözledir
Pofurdar, meler,
Ben geldim diye bağıırır.
Boğum boğum kuyruğu
Nice yerde ulağı
Gece gündüz, kış ve yaz*

Mañidu u bekmu saz?
(Poyiz)

*Yürür gezer, pek güzel
(Tren)*

Mèniñ tömür tayçıqim,
Ot- çöp bilen kari toq,
İkki puti domilaq,
Aylinidu yumilap.
Toxtap qalsa mèñiştin,
Turalmaydu ornida.
Minivalsam üstige,
Çèpip çiqar koçığa?

*Benim demir taycığım,
Ota çöple işi yok.
İki ayağı yuvarlak,
Gezer yuvarlanarak.
Yürümesi dursa,
Duramaz yerinde.
Biniversem üstüne,
Fırlar gider sokağa?*

(Vèlisipit)

(Bisiklet)

On sekiz tal qovurğa, bir tal üçöge?
(Haviniñ çaqi)

*On sekiz tane kaburğa, bir tane çekirdek?
(Arabanın tekerleği)*

İs çiqidu quyruqidin,
Adem çüşmes dümbisidin.

*Duman çıkar kuyruğundan,
İnsan düşmez sırtından.*

Derexlerge tégelmeydu, Bu tağlarğa qonalmaydu? (Ayrupilan)	<i>Ağaçlara dokunmaz, Bu dağlara konamaz?</i> (Uçak)
Suyup deñiz bêtini Yèrip dolqun qetini Yèqin qılar vetenge Deñiz- okyan çetini Ègiz yaqtin qorqmaydu Oylap tèpiñ ètini? (Paraxot)	<i>Sevip deniz yüzünü Yarıp dalga katını Yakın eder vatana Denizokyanus tarafını Alçak taraftan korkmaz Düşünüp bulun adını?</i> (Gemi)

2.1.7. Soyut kavramlarla ilgili bilmeceler

Soyut konuları işleyen bilmecelerin başında “zaman” konusunu işleyen bilmeceler gelmektedir. Zaman dünyanın her yerinde ne denli kıymetli olduğu bilinen bir kavramdır. Zaman aslında insanın kendisi de demektir. Çünkü zaman tükendikçe insan da tükenir. Austinius Dobson ‘ın “Zaman geçer derler, fakat heyhat! Zaman durur, geçen biziz.” sözü ve Hz. Muhammet’in “ İnsanlar, babalarından çok zamanlarına benzerler.” sözü de bu doğrultuda söylenmiş sözlerdir. Uygur Türkleri arasında da yıl, ay ve gün gibi zaman dilimlerine ilişkin birçok bilmece yer almaktadır. Bu bilmecelerden, Uygur Türklerinin zamana ve onun önemine ilişkin duygu ve düşüncelerini tespit etmek mümkündür. Uygur Türkleri arasında “1 rena, 12 dena, 30 ana, bu ne? (yıl, ay, gün)” şeklindeki bilmecede, “rena”, “dena”, “ana” gibi para birimlerinin söylenmesinden zamanın halk için ne kadar kıymetli olduğunu görmek mümkündür. Örnek:

Aqqan sudak toxtimas, Kétivérer nişanğa. Tarazisi ömürniñ, Bek qimmetlik insanğa. Ger bilmiseñ qedrini, Qalisen coñ puşaymanğa? (Vaqit)	<i>Akan su gibidir, durmaz. Ulaşiverir hedefine. Terazisidir ömrün, Pek kıymetlidir insana, Eğer bilmezsen kadrini Olursun çok pişman?</i> (Vakit)
Çiñ tutsiñiz uziraydu, Tutmisiñiz qisqiraydu.	<i>Sıkı tutarsanız uzar, Tutmazsanız kısılır.</i>

Köz gimu körünmeydu.

Sètivalgili bolmaydu.

Utmisiñiz siz uni,

Bular israp intayin,

Çiñ tutsiñiz bolisiz,

Bu alemge xocayin.

(Vaqit)

Bir rena, on ikki dena, otuz ana,

Yigirme töt pana?

(Yil, ay, kün, saet)

Göz ilede görünmez,

Sativermek olmaz,

Kazanmazsanız siz onu,

Çok ziyan olur,

Sıkı tutarsanız olursunuz

Bu âlemin sahibi?

(Zaman)

Bir rana, on iki dâna, otuz ana

Yirmi dört pana?

(Yil, ay, gün, saat)

Zamanla ilgili Uygur bilmecelerinde “yıl, ay, gün, gece ve gündüz” kavramları toplu olarak verilmekte ve bir yıl genellikle ağaç, dalları ve yapraklarından yola çıkılarak tarif edilmektedir. Örnek:

Bir derexte on ikki sax,

Her şaxta otuz yopurmaq,

Yopurmaqlirniñ bir teripi qara,

Bir teripi aq?

(Bir yıl, 12 ay, 30 gün, kèçe ve kündüz)

Bir ağaçta on iki dal,

Her dalda otuz yaprak,

Yaprakların bir tarafı kara,

Bir tarafı ak?

(Bir yıl, 12 ay, 30 gün, gece ve gündüz)

Növetlišip yügüridu,

Bu cahanna yete at.

Bèsip öter toxtimay,

Bolsi mu tağ qat mu qat?

(Heptiniñ yette küni)

Nöbetleşe yürür,

Bu cihanda yedi at.

Basıp gider durmadan,

Olsa da dağ kat kat?

(Haftanın yedi günü)

“Ölüm, rüya, uyku, bilim, gönül” gibi soyut konular da Uygur bilmecelerinde yer almaktadır. Canın bedenden çıkmasıyla ilgili aşağıdaki bilmece çok zengin bir düş gücüyle oluşturulmuştur. Örnek:

Bağqa kirdim, çiqay dèsem şota yoq,

Gülñi üzdüm, üzgen yerniñ izi yoq?

(Gör ve canniñ çiqışı)

Közüm yumuluq,

Tènim heriketsiz.

Bağa girdim, çikayım desem merdiven yok,

Gülü kopardım, kopan yerin izi yok?

(Kabir ve canın çıkışı)

Gözüm kapalı,

Bedenim hareketsiz.

Lêkin körginim,

Her xil ve sansız?

(Çüş)

Ègiz ögzide gilem qaqsam,

Topisi turpanga yetti?

(Köñül)

Özi segek ve yügürük,

Bekmu asan sèzidu.

Közni yumup- açquçe,

Cahanni bir kèzidu.

Uni yaxşı işletseñ,

Köplep husul bèridu?

(Eqil)

Kömsem kömülmes,

Tepsem tevrilmes,

Mañsan mañidu,

Tursam turidu?

(Köleñge)

Ama gördüğüm,

Çok çeşitli ve sayısız?

(Düş, rüya)

Yüksek çatıda kilim çırpsam,

Tozu Turfan 'a ulaşır?

(Gönül)

Kendi uyanık ve hızlı,

Pek de kolay sezer.

Göz açıp kapayınca,

Cihanı bir gezer.

Onu iyi işletirsen,

Çoğunlukla sonuç verir?

(Akıl)

Gömsem gömülmez,

Tekmelesem devrilmez,

Yürüsen yürür,

Dursam durur?

(Gölge)

Aşağıdaki bilmeceler de dini ve ahlaki bakımdan öğretici niteliktedir. Bu bilmecelerde İslam tasavvufunun izleri çok açıktır.

Tört iş-ni qılsa, dövlet-lik bolur.

Qılmasa, elbette mixnet-lik bolur.

Cevâb

Birinci: himmet-lik bolmaq.

İkinci: sahâvet-lik bolmaq.

Üçünçü: 'adâlet-lik bolmaq.

Törtünçü: pâk-dil bolmaq.

Tört nimerse bilki bargan-dın kiyin

Qayturup bolmas, olarnı ay amin.

Cevab

Evvel: xudânın qazası barsa, yanmas.

İkinci; ağızdın çıqqan söz yanmas.

Dört işi yapsa, devletli olur.

Yapmasa, elbette mihnetli olur.

Cevap

Birinci: Himmetli olmak.

İkinci: Açık elli olmak.

Üçüncü: Adaletli olmak.

Dördüncü: Temiz gönüllü olmak.

Dört nesne bil ki, gittikten sonra

Onları döndürmek olmaz, Ey Emîn!

Cevap:

Önce: Hüdanın kazası gitse, dönmez.

İkinci: Ağızdan çıkan söz dönmez.

Üçünçü: yadın çıqqan oq yanmas.

Törtünçü: otken 'ömrdür.

Tört nimeresdür körüngey közge az.

Mu ñ a gâlib bola min dip qılma nâz.

Cevab:

Biri<-nçisi>: ot-dur.

İkincisi: düşmeniñ-dur.

Üçüncüsü: ağırıq-dur.

Törtünçüsü: dâniş ya'nî 'ilm-dur.

Bar mudur ayt! Âsmân-nıñ tübrüki.

Nimedin bolgay anıñ; peydâlıqı.

Cevab:

Tört nimerse âsmân-ğa

Tübrük orm-da bolup turğay,

Evvel: pâdşâhlarnıñ 'adâleti,

İkinçisi: bay-larnıñ saxâveti,

Üçünçü: 'âlim-lerniñ 'ibâdeti,

Törtünçü: fuqarâlarınñ qanâ'ati-dur.

Kışveri bolsa ki bar bir tâcdâr.

Tâcdârğa dört kişi bolğay ki kâr.

Cavab:

Âmmâ pâdşâhlarga dört t̂âyife

Kişi-ler lâzım-dur ki;

Evvel: 'ulemâ dânâlar<-dur>.

Pâdşâhnıñ bilmegeni-ni bildürür.

İkinci: bahâdır kişi-dur.

Pâdşâhnıñ düşmeni-ge cevâb birür.

Üçünçü: bay xalk-dur. Pâdşâhğa

Lâzım-lıq nimereseler bay-Iardın fütür,

Törtünçü: şâir xalqı-dur ki, nazm bilen

Pâdşâhlar yaxşı-lıqı-nı cihân-ğa yayurlar.

Üçüncü: Yaydan çıkan ok dönmez

Dördüncü: Geçen ömürdür.

Dört nesnedir, göze az görünür.

Buna galip olayım diye naz etme.

Cevap:

Birincisi: Ateştir.

İkincisi: Düşmanıdır.

Üçüncüsü: Hastalıktır.

Dördüncüsü: Daniş yani bilimdir

Gökyüzünün direği var mıdır? Söyle!

O hangi şeyden peyda olacak?

Cevap:

Dört nesne gökyüzünün

Direk yerlerinde vardır.

Önce: Padişahların adaleti.

İkincisi: Zenginlerin cömertliği.

Üçüncü: Alimlerin ibâdeti.

Dördüncü: Fakirlerin kanâatidir.

Bir hükümdarın ülkesi olduğunda,

Dört kişi hükümdara kâr olur.

Cevap:

Amma padişahlara dört

Hizmetkâr lâzımdır ki;

Önce: En büyük âlim kişilerdir.

Padişahın bilmediği şeyleri bildirir.

İkinci: Kahraman kişilerdir.

Padişahın düşmanına cevap verir.

Üçüncü: Zengin halktır. Padişaha

Gerekli nesnelere zenginlerden gelir.

Dördüncü: Şair halkıdır ki nazm ile

Padişahların iyiliğini cihana yayarlar.

Ol niçük nimersedür	<i>O nasıl nesnedir</i>
Özi körünmey varqırar.	<i>Kendi görünmez haykırır.</i>
Qahrı kilgen-de saçar ot,	<i>Kahrı geldiğinde ateş saçar</i>
Su içi-din farqırar.	<i>Su içinden parıldar.</i>
Havadaki qattıg âvâzlar qılıp,	<i>Havadaki yüksek sesleri edip</i>
Yaşın yaşnap, çıqın çaqa turğan	<i>Şimşek parlayıp, yıldırım çaktığında</i>
<i>Ru 'dehu berk digen feriştelerni aytur</i>	<i>"O yıldırımlar çaktırdı" diyen melekleri söyler.</i>

2.1.8. Harflerle ve sözcüklerle ilgili bilmeceler

Bu türdeki bilmeceler, kelime ve ses oyunlarına dayanan ve genellikle cevabı bilmecenin içerisinde gizlenmiş olan bilmecelerdir. Bu bilmecelerde kelimelerin yazılışıyla ilgili ayrıntılar yer alır. Örnek:

Meniñde bar, sende yoq,	<i>Ben de var sen de yok,</i>
Cènimde bar, tende yoq.	<i>Canımda var tende yok,</i>
Alemde bar, ayda yoq,	<i>Alemde var ayda yok,</i>
Asmanda bar, yerde yoq?	<i>Asumanda var, yerde yoq?</i>
(“M” tavuşı ve herpi)	(“ م , M” harfi veya sesi)
“Sen”de birla	<i>“Sen”de bir tane</i>
“Men”de birla	<i>“Ben”de bir tane</i>
<i>İstisem “alemde” yoq,</i>	<i>İstesem “âlem”de yok,</i>
“Şam”ğa bèrip uçni taptım,	<i>“Şam”a gidip üçünü buldum,</i>
“Mısır”ğa kelsem birimu yoq.	<i>“Mısır”a gelsem biri de yok.</i>
(Çèkit)	(Nokta : ش ن harflerindeki noktalar)
“Çiğir”da yoq, “yol”da bar.	<i>“Çiğir”da yok, “yol”da var.</i>
“Quduq”ta yoq, “köl”de bar.	<i>“Kuyu”da yok, “göl”de var.</i>
“Günçe”de yoq, “gül”de bar.	<i>“Gonca”da yok, “gül”de var.</i>
Tèpip kelgin “çöl”de bar?	<i>Bulup gelirsenez “çöl”de var?</i>
(“L” tavuşı ya ki herpi)	(“L” sesi ya da harfi)
“Bir” dèvidim, ikki tağ uruşti,	<i>“Bir” deyiverdim iki dağ bir birine vurdu,</i>
“İkki” dèvidim, yirak turuşti?	<i>“İki” deyiverdim uzaklaştılar.</i>
(Kalpuk)	(Dudak)

Bazı bilmeceler ise ebced hesabını bilmeyi gerektirmektedir. Örneğin; aşağıda yer alan bilmece harflerin karşılığı olan rakamları konu alan bir bilmecedir.

Ol nèmıdur adimige

Qış- yaz lazim imiş.

Bèşi birdur, bèli alte,

Quyruqi töt yüz imiş

(Bu “ ot” (اوت) bolup kona ebcet hèsabi boyıçe bir sani “ و “ herpige, töt yüz san “ ت “ herpige teñ bolidu. Şundaq qilip, bu tèpişmaqta işare qiliñğan sanlarini ebcet hèsabi boyıçe xetke aylandurganda Uygur tilindiki “ot “ sözi peyda bolidu.)

O nedir insana

Yaz kış lazim imiş.

Başı birdir, beli altı,

Kuyruğu dört yüz imiş.

(Bu “ ot” (اوت) kelimesi olup -yani ateş kelimesi-eski ebced hesabına göre bir sayısı “\” harfine, altı sayısı “ و “ harfine ve dört yüz sayısı “ ت “ harfine denk olur. Böylece bilmecede işaret edilen sayıları ebced hesabına göre çevirdiğimizde Uygur Türkçesindeki “ot” sözü ortaya çıkar.)

Bazı bilmecelerde ise söylenen bilmecenin sözlerini dikkat etmek ve kullanılan kelimelerden cevabı bulmak gerekir. Örnek:

Ay bilen künni,

Ay ile günü,

May bilen unni

Yağ ile unu

Néme ayriptu

Nedir ayıran

Téçihlar çu qeni?

Hadi bul bunu?

(“Bilen”)

(“İle”)

2.1.9. Sayılarla ilgili bilmeceler

Bu bilmeceler matematiksel bilgi gerektiren bilmecelerdir. Belli bir eğitimden geçmiş olmayı zorunlu kılan bilmeceler, dört işlemi bilmeyi ve mantık yürütmeyi isteyen bilmecelerdir. Bu bilmeceler, matematikteki problemlere benzer. Aynı zamanda gazetelerin bulmaca sayfalarında verilen zekâ bulmacalarına da benzeyen bu bilmecelerin farkı bazılarının şiirsel, oldukça ahenkli bir anlatıma sahip olmasıdır.

Örnek:

Kèlip çüşti on beş ördek kölçekke,

Zayit çıqip miltiq atti ördekke.

Bir pay oqta yiqiliptu altisi,

Hayat qaldi şu qölçekte qançisi?

(Kölçekte ölgen ördek qaldi.

Hayatliri uçup kètidu)

Toxu, toşqan on sekiz,

Put- qolliri qiriq sekiz.

Toxu bilen toşqanni,

Siz ayrip bèrelemsiz?

(Toxu on ikki, toşqan alte)

Gelip kondu on beş ördek bir gölcüğe,

Avcı çıkıp ateş etti ördeğe.

Bir el ateşle yıkıldı altısı,

Canlı kaldı gölcükte kaç tanesi?

(Gölcükte ölen ördekler kalır.

Canlıları uçup gider)

Tavuk, tavşan on sekiz,

Ayak ve elleri kırk sekiz.

Tavuk ile tavşanı,

Siz ayırır verir misiniz?

(Tavuk on iki, tavşan altı)

Uygur bilmecelerinin bir kısmı hikâyeli bir anlatıma dayanır. Olay örgüsü, yer, zaman ve mekan gibi unsurları bu bilmecelerde bulmak mümkündür.

Asmandiki bir top gazdin bir soraptu:

Esselamu eleyküm, yüz gaz, nege kètip barisilar? Mènimu èlip ketseñlar? Ğazlar şundaq cavab bèriptu:

Biz yüz emes, bizge bizdek qoşulsa, uniñağa yine bizniñ yèrimimiz qoşulsa, yine yèrimimizniñ yèrimi qoşulsa, andin sen qoşulsañ yüz bolimiz. Zadi biz qançe, tapqına? Anidin èlip kètimiz. Esliy gaz qançe?

(Ğaz otuz alte)

Gökyüzündeki bir küme kaza biri sormuş:

Selamün aleyküm, yüz kaz, nereye gidiyorsunuz? Beni de alıp gitseniz. Kazlar şöyle cevap vermiş:

Biz yüz kaz değiliz, bize biz kadar katılrsa, ona yine bizim yarımımız kadar eklense, yine yarımımızın yarımı eklense sonra da sen katılrsan yüz oluruz. Bizim tamamımız kaçtır, bul? Ondan sonra seni alıp gideriz. Asıl kaz kaç tanedir?

(Otuz altı kaz)

Örnek:

Yağçiniñ bir qapaqta on ciñ yèği bolup, uni ikki kişige teñ bölüp bermekçi boluptu, lèkin yağçiniñ ciñi yoq iken, peket üç ciñliq ve töt ciñliq ikki kemçini bar iken, emdi buni qandaq bölüş kèrek?

(Deslep töt ciñliq kemçende bir mayni üç ciñliq kemçenge quyup, bir ciñni ayrivèlip, andin töt ciñliq kemçen bilen birni qoysa bolidu)

Yağcının bir kapta on ölçek yağı olup, bunu iki kişiye eşit bölüp verecek olmuş, ama yağcının ölçeği yokmuş. Fakat üç ölçeklik ve dört ölçeklik iki kemçini¹⁷⁸ varmış. Şimdi bunu nasıl bölmek gerekir?

(Önce dört ölçeklik kemçenden yağı üç ölçeklik kemçene koyup, bir ölçeği ayırıp, daha sonra dört ölçeklik kemçen ile bir kere koyarsa ayrılır.)

2.1.10. Çeşitli konuları içeren diğer bilmeceler

Bilmecelerin konu bakımından zenginliği, onları sınıflandırmayı zorlaştırmaktadır. Bu grupta yukarıdaki tasnifte yer almayan ve çeşitli konuları içeren bilmece örnekleri yer almaktadır. Örnek:

Üstidin möldür yağar, astidin qar? (Tügmen)	Üstünden dolu yağar, altından kar? (Değirmen)
Güldürleydu, pakaqlaydu, Dan çoquydu, yemeydu? (Tuluq taş)	Gürülder çalkalanır, Buğdayı gagalar, yemez? (Değirmen taşı)
Kündüzi gicirleydu, Axşimi midirliyalmaydu? (İşik)	Gündüzleri gıcırdar, Akşamları kımıldayamaz? (Kapı)
Altun qoçqar müñgüzi, Boğa- maral tèrisi? (Qara kigiz öy)	Altın koç boynuzu, Boğa koç derisi? (Kara keçe çadır)
Bir tal argamçam bar, Yıgsam yıgsam tügimes? (Yol)	Bir tane urganım var, Toplasam toplusam bitmez? (Yol)

¹⁷⁸“Kemçin.” Buğday ölçme aleti.

2. 2. Uygur bilmecelerinin şekil ve yapı özellikleri

Bilmeceler, halk edebiyatının en kısa türlerinden biridir. Anonim olan bu ürünler kalıplaşmış bazı sözlerle başlar:

1. “Metel metel; mesel mesel; bilmece bildirmece; tap tapmaca” gibi türün adı anılarak başlayanlar,
2. “Benim bir oğlum var, benim bir kızım var” sözleriyle başlayanlar,
3. “Bir acayip nesne gördüm” diye başlayanlar,
4. “Ol nedir kim?” sorusu ile başlayanlar.¹⁷⁹ Bu ifadeler genellikle doldurmalı dizeler olup uyağa hazırlık amacıyla söylenmektedir.¹⁸⁰

“Bilmecelerin çoğunda, aynı kalıp sözlerin yer aldığı görülür. Bunun sebebi, bilmeceyi soran kişinin farklı objelere ait bilmecelerdeki sözleri birbirine karıştırmış olmasına yahut benzer nesnelere için benzer sözlere başvurulmasına bağlanabilir.”¹⁸¹ Benzer kalıplaşmış ifadeler Uygur bilmecelerinde de rastlarız: “Bir nersem bar (Bir nesnem var), Anisi..., balisi...(Anası..., yavrusu...), Biriniñ bir oğli, bir qizi bar (Birinin bir oğlu bir kızını var), Kündüzi... kemişisi...(Gündüzleri... geceleri...), Kiçikkine...(Küçücük...), Tèpişmaqu tèpişmaq (Bilmece bildirmece)”¹⁸² ifadeleri, Uygur bilmecelerinde sıkça geçen kalıplaşmış ifadelerdir.

Şekil itibariyle bilmeceler, manzum ve mensur bilmeceler olmak üzere ikiye ayrılır. Mensur bilmeceler bir cümle ya da birden çok cümleden oluşabilir. Bu tip bilmecelerde ahenk unsurları kısmen yer alır. Bazı bilmeceler karşılıklı konuşma biçiminde oluşur. Uygur bilmecelerinde mensur bilmeceler “héqayiliq ve hésabliq tèpişmaqlar (hikâyeli ve hesaba dayalı bilmeceler)” da bu gruba dâhil edilmektedir. Bu tip bilmecelerde belli bir olay örgüsü, kişi, yer, zaman ve mekân gibi unsurlar da bulunur.

Manzum bilmeceler ise; genelde üç ve dört dizeli bilmecelerdir. Ancak daha çok dizeden de oluşabilir. “Bilmecenin kelime sayısı arttıkça nesirli de olsa, şiir dilinin ölçü, baş ve uyak vb. öğeleri metinde yer almaya başlar. Tüm nazımlı bilmeceler çoğu kez 7 ve 8 heceli dizelerden meydana gelirler; uyak şemaları iki dizelilerde “a a”, üçlülerde “a a a” ya da “a a b”, dörtlüklerde mani biçimine uygun olarak “a a b a”, daha çok

¹⁷⁹ P. Naili Boratav, **100 Soruda Türk Halk Edebiyatı**, Gerçek Yayınevi, 10.Baskı, İstanbul 2000, s.110.

¹⁸⁰ Mehmet Yardımcı; **Başlangıcından Günümüze Halk Şiiri Aşık Şiiri Tekke Şiiri**, Ürün Yayınevi, Dördüncü Baskı, Ankara 2002.

¹⁸¹ Doğan Kaya; **Ansiklopedik Türk Halk Edebiyatı Terimleri Sözlüğü**, Akçağ Yayınları, Birinci Baskı, Ankara 2007, s. 169.

¹⁸² **Uygur Xelq Eğiz Edibiyati Qamusu**, Şincañ Xelq Neşriyatı, ISBN_228_09437-5, s. 362

dizelilerde ikişer ikişer uyaklı “a a b b c c...” biçiminde olur. Uyak düzeninde bu kurallara uymayan bilmecelere de rastlanır.”¹⁸³ Bilmecelerde genellikle yarım uyak ve redif kullanılır ve aliterasyonlara yer verilir. Az da olsa tam uyaklara da rastlanır.”¹⁸⁴

Pek çok araştırmacı bilmecelerin şekil bakımından atasözlerine benzemesi üzerinde hem fikirdir. Uygur araştırmacılar da aynı düşüncededir. Bilmeceler, diğer pek çok halk edebiyatı ürünleriyle ilişkili görülmektedir ancak Uygur araştırmacılar en fazla atasözüne benzetmektedirler. Çünkü atasözleri de kısa ve öz bir anlatıma yer verir. “Öçke cañgal çöşeydu, toxu dañgal” yani “Keçi orman ormanı düşler, tavuk toprak keseği.” Bu bir atasözüdür.

“ *Anisi şuk turidu, balilari çavak çalidu*” yani “Anası sabit durur, evlatları alkış çalar.” Bu ise bilmecedir. Yalnız anlam bakımından tümüyle de benzemezler. Atasözleri belli bir tecrübenin sonunda ortaya çıkan yargıları belirtirken; bilmeceler nesnelere çeşitli özelliklerini tarif edip bunları buldurmaya yönlendirerek insanların zekâsını ölçer.”¹⁸⁵

Bilmecelerin şekil özellikleri, onların manzum ya da mensur olması, cevaplarının tek bir nesneden ya da birden çok nesneden oluşması, kalıplaşmış ifadelerden faydalanıp faydalanmadığı gibi konuları içine alır. Uygur halk edebiyatı araştırmacılarından Ablimit Mehmet bilmeceleri şekil bakımından şöyle tasnif eder:

- “1. Cümle şeklindeki bilmeceler.
2. Şiir şeklindeki bilmeceler.
3. Hikâyeli bilmeceler.
4. Hesaplı bilmeceler.”¹⁸⁶

Uygur araştırmacılarından Mehmetcan Sadik ise, bilmeceleri şekil bakımından daha farklı tasnif etmiştir:

- “1. Geleneksel bilmeceler.(Bir ya da iki mısralık bilmecelerdir.)
2. Şiir şeklindeki bilmeceler.
3. Hikâyeli bilmeceler.(Hesap yapılan ve fikir yürütülen bilmeceler)”¹⁸⁷

¹⁸³ P. Naili Boratav; **100 Soruda Türk Halk Edebiyatı**, Gerçek Yayınevi, 10.Baskı, İstanbul 2000, s.110.

¹⁸⁴ Mehmet Yardımcı; **Başlangıcından Günümüze Halk Şiiri Aşık Şiiri Tekke Şiiri**, Ürün Yayınevi, Dördüncü Baskı, Ankara 2002, s. 89.

¹⁸⁵ Osman İsmayil; **Uygur Xelq Égiz Edibiyatidiki Janirlar**, Şincañ Yaşlar- Ösmürler Neşriyatı, Ürümçi, s. 362.

¹⁸⁶ Ablimit Muhemmet; **Xelq Égiz Edibiyatidin Soal – Cavablar**, Qeşqer Uygur Neşriyatı, Qeşqer 2001. s. 133.

İki dizeden oluşan bilmeceler, aynı zamanda şiir şeklindeki bilmeceler arasına girdiği için, Sadık'ın tasnifinde yanlışlık olduğu dikkat çekmektedir.

Bir başka Uygur araştırmacı Osman İsmayil, Uygur bilmecelerini şekil yönünden şu şekilde tasnif etmiştir:

- “1. Cümle şeklindeki bilmeceler.
2. Şiir şeklindeki bilmeceler.
3. Hesap yapılan bilmeceler.
- 4.Hikâyeli bilmeceler.”¹⁸⁸ şeklinde bir tasnif yapmıştır.

Gerek Uygur araştırmacıların tasnifleri gerekse diğer tasnifler göz önüne alındığında, Uygur bilmecelerini şekil yönünden şu şekilde sınıflandırmak mümkündür:

- 1.Manzum bilmeceler
 - a. İki dizeli bilmeceler
 - b. Üç dizeli bilmeceler
 - c. Dörtlük şeklindeki bilmeceler
 - d. Beş ve daha çok dizeden oluşan bilmeceler.
- 2.Mensur bilmeceler
 - a. Cümle şeklindeki bilmeceler
 - b. Hikâyeli bilmeceler

2.2.1.Manzum bilmeceler

Uygur bilmecelerinin bir bölümü cümle şeklinde, bir bölümü ise hikâye şeklindedir. Bununla birlikte büyük bir bölümü şiir şeklindedir. Şiir şeklindeki bu bilmecelerin bir bölümünün oldukça kusursuz şiirsel bir yapısı vardır.

“Uygur bilmecelerini oluştururken kalıplaşmış bir ölçüt yoktur. Ancak gelişim süreci dikkate alınca, bilmecelerin basitten karmaşıklığa kabalıktan güzelliğe doğru ilerlediği görülür. Bu doğrultuda pek çok bilmece şiirsel görünüme bürünmüştür. Günümüz Uygur bilmeceleri ritim olarak ve kafiyeleniş bakımından mükemmeldir.”¹⁸⁹

¹⁸⁷ Mehemmetcan Sadık; **Uygur Xelq Égiz Edibiyati Heqqida**, Şıncañ Xelq Neşriyati, Ürümqi 1995, s. 507, 508, 509.

¹⁸⁸ Osman İsmayil, **Uygur Xelq Égiz Edibiyatidiki Janirlar**, Şıncañ Yaşlar- Ösmürler Neşriyati, Ürümqi, s. 368, 369, 370,373, 379.

¹⁸⁹ Ablimit Muhemmet; **Xelq Égiz Edibiyatidin Soal – Cavablar**, Qeşqer Uygur Neşriyati, Qeşqer 2001. s. 131.

Örnek:

“Onbeş kège / körsetse// yaruq yüzini,	<i>On beş gece gösterse aydınlık yüzünü</i>
Onbeş kège / körsetmes// sizge özini.	<i>On beş gece göstermez size kendini.</i>
(Ay)	(Ay)

Yukarıdaki bilmece örneği, kusursuz bir şiirsel yapıdadır. Bilmece, 4+3+4 duraklı ve 11’li hece ölçüsüyle oluşturulmuştur. “Yüzini” ve “Özini” kelimeleri de redif ve yarım kafiyeden oluşmuştur. Tekrar edilen “Onbeş kège” kelimeleri ise dizede sağlam bir ahenk oluşturmuştur. Uygur bilmeceleri arasında bunun sayısız örneklerini bulmak mümkündür.

2.2.1.1. İki dizeden oluşan bilmeceler

Uygur Türklerine ait iki dizeden oluşan bilmecelerde kafiye örgüsü “a a” şeklindedir. Örnek:

Uzun quyuq, çoñqur quduq, Apaq yerde qara uruq?	<i>Uzun kuyruk, derin kuyu, Bembeyaz yerde kara tohum?</i>
(Köz)	(Göz)
“Bir” dèvidim, ikki tağ uruşti, “İkki” dèvidim, yirak turuştu?	<i>“Bir” dedim iki dağ birbirine vurdu, “İki” dedim uzak durdu.</i>
(Kalpuk)	(Dudak)
Burun idim gül- gūnçe, Kèyin boldum bikarçe?	<i>Evvel gül- gonca idim, Sonra işe yaramaz oldum?</i>
(Yaşliq ve qèriliq)	(Gençlik ve yaşlılık)
Kündüzi gaç- gaç Kèçisi qarni aç?	<i>Gündüzleri gaç gaç¹⁹⁰, Geceleyin karnı aç?</i>
(Ötük)	(Çizme)
Pişurup yèseñ aş bolidu, Pişurmisañ quş bolidu?	<i>Pişirip yesen aş olur, Pişirmezsен kuş olur?</i>
(Tuxum)	(Yumurta)

¹⁹⁰ İkilime bir kelimedir. Türkiye Türkçesindeki karşılığı “kart kurt”tur.

Künni körse ölidu,
Aynı körse külidu?

(Kèçe)

Ayiği yoq yürüdü
Siliq siliq külidu?

(Su)

Özi yerge möküklük,
Çèçi talada öyükülük?

(Çamğur)

Puti yoq qaçıdu,
Qaniti yoq uçıdu?

(İs- tütün)

Miñdin köptür çèçiki,
İkki talla yopurmiqi?

(Yultuz, kün, ay)

*Güneşi görse ölür,
Ayı görse güler?*

(Gece)

*Ayağı yok yürür,
Pırıl pırıl güler*

(Su)

*Kendi yere saklı,
Saçı bozkıra bağılı?*

(Çamur)

*Ayağı yok kaçar,
Kanadı yok uçar?*

(İs- duman)

*Binden çoktur çiçeği,
İki tane yaprağı?*

(Yıldız, güneş ve ay)

2.2.1.2. Üç dizeden oluşan bilmeceler

Uygur Türklerine ait üç dizeli bilmecelerde kafiye genellikle düz kafiye şeklindedir. Bu düzen “a a a” şeklinde olabildiği gibi “x a a” ya da “a a x” şeklinde de olabilmektedir. Örnek:

Bağda bolayman,
Suda sulayman,

Kölde kulayman?

(Bulbul, bèliq ve qulule)

Özi gül reñ, güren at,
Muzda yürse tèyilmas.

Tamda yürse yiqilmas?

(Çivin)

Yerdin çiqqan pil,
Tasma qilip til.
Eqliñ bolsa bil?

(Dere)

*Bağda öterim,
Suda yüzerim,*

Gölde kazarım?

(Bülbül, balık ve sedef)

*Gül renklidir, güren at,
Buzda yürüse kaymaz.*

Duvar da yürüse düşmez?

(Sinek)

*Yerden çıkan fil,
Kayış olarak kes,
Aklın varsa bil?*

(Ağaç)

Biri çèçip	<i>Biri saçıp</i>
Biri içse,	<i>Biri içse,</i>
Biri öser?	<i>Biri büyür?</i>
(Yamğur, yer, ösümlük)	(Yağmur, yer, bitki)
Bir öyge kirsem,	<i>Bir eve girsem,</i>
Qarsam mu qaraydu,	<i>Baksam da bakar,</i>
Qarimisam mu qaraydu?	<i>Bakmasam da bakar?</i>
(Tamniñ töşüki)	(Duvarın deliği)
Petnusi bar, nèmi yoq,	<i>Tepsisi var, namı yok,</i>
Naxşa eytur, cèni yoq.	<i>Şarkı söyler canı yoq.</i>
Siz uniñga xocayin?	<i>Siz ona sahiptiniz?</i>
(Patèfon)	(Gramafon)
Bèşi sozunçaq belliri ulaq,	<i>Başı uzunca, belleri ulak,</i>
Putiniñ uçida samandek qulaq,	<i>Ayağının ucunda saman gibi kulak;</i>
Qançe oynatsañ yañritar qoşaq?	<i>Ne zaman oynatsan söyler koşak?</i>
(Satar)	(Satar) ¹⁹¹
Tartsa bir puñ kelmeydu,	<i>Tartılsa bir pun¹⁹² gelmez,</i>
Satsa pulğa almaydu.	<i>Satılsa parayla alınmaz,</i>
Dunyada qimmet?	<i>Dünyada kıymetli?</i>
(Vaqit)	(Vakit)

2.2.1.3. Dört dizeden oluşan bilmeceler

Uygur Türklerine ait dört dizeden oluşan bilmecelerde kafiye örgüsü genellikle düz kafiye şeklindedir. Aşağıdaki örnekte bu örgü “a a b b” şeklindedir. Örnek:

Biz muşundaq köp iduq,	<i>Biz işte böyle çok idik,</i>
Otuz ikki dost iduq.	<i>Otuz iki dost idik,</i>
İkki tağqa tizilduq,	<i>İki dağa dizildik,</i>
Bir-birlep üzülduq?	<i>Birer birer döküldük?</i>
(Çiş)	(Diş)

Dört dizeden oluşan bilmecelerin bir kısmında maniye benzer bir yapı kendini gösterir. Aşağıdaki bilmecenin kafiye örgüsü mani “a a x a” şeklindedir.

¹⁹¹“ Satar”: Bir çalgı aleti.

¹⁹²“Pun”:En küçük para birimi.

Örnek:

Qoş eynek, çine emes, tömür emes,
Buzulsa uni tüzeş mumkin emes,
Özlükidin eçilip hem yèpilidu,
Göherdin qimmet nerse, erzan emes?

(Köz)

*Çifte cam, çini değil, demir değil.
Bozulsa onu tamir mümkün değil.
Kendiliğinden açılıp kapanır,
Cevherden kıymetli şey, ucuz değil?*

(Göz)

Dört dizeli bilmecelerden bir bölümü de “a a a a” şeklinde, tüm dizeler birbiriyle kafiyelidir. Örnek:

Cènimniñ cananisi,
Yürükimniñ sekparisi,
Bu ademniñ anisi,
Èniñ anamniñ qeynanisi?

(Dadisi)

*Canımın cananı
Yüreğimin bir tanesi,
Bu adamın anası,
Annemin kaynanası?*

(Baba)

Bèşi baru, çèçi yoq,
Közi baru, qèşi yoq,
Tèz mañidu, puti yoq,
Su bolsila qarni toq?

(Bèliq)

*Başı var, saçı yok
Gözü var, kaşu yok.
Tez yürür, ayağı yok;
Su olursa karnu tok?*

(Balık)

2.2.1.4. Dörtten fazla dizeden oluşan bilmeceler:

Bu gruptaki bilmeceler beş, altı, yedi, sekiz ya da daha fazla dizeden oluşan bilmecelerdir. Bu bilmecelerde, sabit bir kafiye örgüsü yoktur. Genellikle düz kafiyelidir; ancak araya kafiyesiz epeyce dize eklenmiştir. Bu bilmeceler, şekil ve yapı yönünden tekerlemelere benzer. Ahenk yönünden son derece güçlüdür. Örnek:

Ol acayip bir nèmudur,
Bardur uniñ töt puti.
Yarişidu uniñğa,
Sep-sep turgan buruti.
Erkiletsek biz uni,
Zèrikmestin oynaydu.
Kèçe-kündüz demestin,
Ozuq-tülük qoğdaydu?

(Müşük)

*O acayip bir nesnedir,
Vardır onun dört ayağı.
Yarışır onunla
Dizilmiş duran bıyığı,
Şımartırsak biz onu,
Usanmadan oynar.
Gece günüz demeden,
Yiyecekleri korur?*

(Kedi)

Suni körse tinimsiz,
Hayvan içide tilsiz.
Altun teñge şirnilik,
Mève içide gülsiz.
İkkisiniñ qedirini,
Yep baqşınız bilisiz?

(Bèliq bilen encür)

Aceb yoğan bir öküz,
Mañliyida birla köz.
Puşuldaydu, möreydu
Men keldim dep tovlaydu.
Boğum boğum quyuğu
Neççe yerde ulıqı.
Kèçe- kündüz, qış ve yaz
Mañidu u bekmu saz?

(Poyiz)

Yişil kimxap yepiğliq
Bir-birige çetiğliq
Lom-lom uniñ karviti
Yoluçılar yetiğliq
Şaman kebi çèçiğliq?

(Poyiz)

Bulbuldin yoğan

Tömür ustixan

İçide uçla,

Yüriki turğan

Burapla qoysañ

Şux sayrap turğan?

(Simsiz radio)

*Suyu görse duramaz,
Hayvan içinde dilsiz.
Altın kadar şireli,
Meyve içinde gülsüz.
İkisinin kadrini,
Yiyip bakarsanız bilirsiniz?*

(Balık ile incir)

*Hayret verir bir öküz
Yürüyüşü bir gözledir
Pofurdar, meler,
Ben geldim diye bağırır.
Boğum boğum kuyruğu
Nice yerde ulağı
Gece gündüz, kış ve yaz
Yürür gezer, pek güzel*

(Tren)

*Yeşil simli bedenli
Bir birine kenetli
Lıngırdar karyolası
Yolcuları yatılı
Şaman gibi çiçekli?*

(Tren)

Bülbülden büyük,

Demir kemikli,

İçinde sadece uç

Yüreği durur,

Bir çevirirsen,

Şen öter durur?

(Telsiz radyo)

Qisivalğan bəşiğa

Yağanına qızılgül

Üstidiki kiyimi

Körünüdü xil mu xil.

Taň seherde oyğınip

Naxşa èytip çilligan.

Baldur qopup kètişke

Kişilerni qıstığan?

(Xoraz)

Ördek emes, ğaz emes,

Bèliq emes sudiki.

Suda erkin üzidu,

Yeydu kömür hemde may,

Cavab beriñ sorimay?

(Paraxot)

Mèniñ tömür tayçıqım,

Ot- çöp bilen kari toq,

İkki puti domılmaq,

Aylinidu yumılmaq.

Toxtap qalsa mènıştin,

Turalmaydu ornida.

Minivalsam üstige,

Çèpip çiqar koçığa?

(Vèlisipit)

Sıkıştırılmış başına

İrice bir kırmızı gül.

Üstündeki elbisesi

Görünür çeşit çeşit.

Seher vakti uyanıp

Şarkı söyleyip öten.

Erken kalkmaya

İnsanları zorlayan?

(Horoz)

Ördek değil, kaz değil,

Balık değil sudaki.

Suda özgürce yüzer.

Hem kömür hem de yağ yer,

Cevap verin soruma?

(Gemi)

Benim demir taycığım,

Otla çöple işi yok.

İki ayağı yuvarlak,

Gezer yuvarlanarak.

Yürümesi dursa,

Duramaz yerinde.

Biniversem üstüne,

Fırlar gider sokağa?

(Bisiklet)

On iki dizeden oluşan aşağıdaki bilmece ise manzum bir hikâye şeklindedir.

Örnek:

Burunqi bir zamanda

Geçmiş bir zamanda

Yıraq çöl- bavayanda

Uzak bir sahra- çölde

Birlişip bir atqa	<i>Birlikte bir ata</i>
Bir er bir qız miniptu	<i>Bir kız ve bir erkek binmiş.</i>
Bu kim- dep sorisa	<i>Bu kim diye sorunca</i>
Şundaq cavap bəriptu:	<i>Şöyle cevap vermiş:</i>
Cinimniñ cananisi	<i>Canımın cananı</i>
Yürigimniñ sekparisi,	<i>Yüreğimin bir tanesi</i>
Bu ademniñ anisi,	<i>Bu adamın annesi</i>
Mèniñ anamniñ qınanesi.	<i>Benim annemin kaynanası.</i>
Qeni oylap bëkiñlar.	<i>Hadi düşünün bakalım</i>
Ular zade qandaq tuqqan?	<i>Onlar nasıl akraba?</i>
(Ata- bala)	(Baba- kız)

2.2.2.Mensur bilmeceler:

Mensur bilmeceler, cümle şeklindeki bilmeceler ve hikâyeli bilmeceler olmak üzere ikiye ayrılmaktadır.

2.2.2.1. Cümle şeklindeki bilmeceler

Bu türdeki bilmeceler, genellikle tek dizeden oluşan ve basit ya da birleşik yapılı bir cümleden oluşan bilmecelerdir. Bir cümleden oluşmasına rağmen bazılarında secili bir söyleyiş söz konusudur. Secili söyleyişe sahip olmayanlarda ise, “var-yok”, “ak-kara”, “gece-gündüz” gibi zıt kelimelerle veya kelime tekrarlarıyla bir ahenk oluşturulmuştur. Örnek:

Oçaq bəşida müşük olturidu?	<i>Ocak başında kedi oturur?</i>
(Çögün)	(İbrik)
Cəni yoq sözleydu?	<i>Canı yok, konuşur?</i>
(Radio)	(Radyo)
Elniñ otturisida iz atartmay siyidu?	<i>Elin ortasına iz bırakmadan işer?</i>
(İvrik)	(İbrik)

Mañidu, mañidu, qirdin aşmaydu?	<i>Yürür, yürür, yamacı aşamaz?</i>
(Böşük)	(Beşik)
Bir öyge kirsem béli bağlağlıq qız ulturuptu.	<i>Bir eve girsem beli bağlı kız oturur.</i>
(Süpürge)	(Süpürge)
Baqsam- baqsam müñgüz çıqmaydu?	<i>Beslesem beslesem boynuz çıkmaz?</i>
(Adem)	(İnsan)
Tuğulğanda yèpişar?	<i>Doğduğunda yapışır?</i>
(İsim)	(İsim)
Astmu tağ üstmu tağ otturisi mexmel idir.	<i>Altı da dağ, üstü de dağ ortasında kadife tepe.</i>
(Ègiz)	(Ağız)

2.2.2.2. Hikâye şeklindeki bilmeceler

Uygur Türklerine ait mensur bilmecelerden bir diğeri hikâyeli bilmecelerdir. Bu bilmecelerde bir hikâye anlatılır ve sonunda dinleyene bir bilmece sorulur. Karşısındakini şaşırtıp düşünmeye sevk eder. Bu bilmecelerde hikâye unsurları olan kişi, yer, zaman ve olay örgüsü bulunur. “Hikâyeli bilmeceler hem manzum hem mensur şekilde meydana gelip küçük bir hikâyenin anlatılmasıyla “gizli sır” ortaya konulur ve cevabın bulunması istenir. Bu tür bilmeceler biraz daha karışık olup bazıları hesap yapılarak bazıları da fikir yürütme yoluyla cevaplanır.”¹⁹³ Aşağıdaki bilmece hem hikâyesi olan hem de hesap yapmayı gerektiren hikayeli bir bilmecedir. Örnek:

Küz künliriniñ biride kölde üzüp yürgen bir gaz béşini kütürüp, cenupqa uçup kétivatqan bir top gazni körüptü, u asmandiki gazlarğa qarap:

“Hey yüz gaz, nege mañdiñlar” dep soraptu. Buni añlığan asmandiki gazlar uniñğa

“Biz yüz emes, bizçe bolsa, bizniñ yèrimizçe bolsa, yèrimimizniñ yèrimiçe bolsa, andin sen qoşulsañ yüz bolimiz” deptu. Qèni asmandiki gazniñ neççe ikenlikini tépiñ.

Güz günlerinin birinde gölde yüzüp duran bir kaz başını kaldırıp güneye uçup giden bir küme kaz görmüş. Gökyüzündeki kazlara bakıp:

¹⁹³ Mehemmetcan Sadik; *Uygur Xelq Ègiz Edibiyati Heqqida*, Şıncañ Xelq Neşriyatı, Ürümçi 1995, s. 509.

“ Hey, yüz kaz, nereye gidiyorsunuz?” diye sormuş. Bunu duyan havadaki kazlar ona “Biz değiliz, bizim kadar olsa, bizim yarımız kadar olsa, yarımızın yarısı kadar daha olsa, ondan sonra sen eklensen yüz oluruz.” demişler. Hadi havadaki kazın ne kadar olduğunu bulun?

Hesap isteyen mensur bilmecelerin bir bölümü ise matematikteki problem sorularına benzer zekâ bulmacalarıdır. Bu bilmeceler, belli bir matematik bilgisi gerektirir. Örneğin; aşağıdaki bilmeceler bir bilinmeyenli denklem kurmayı gerektirir.

Örnek:

Qırıq ikki qoşqaç uçup keldi- de qatar turgan alte terekke bölünüp qondi. İkinci terektiki qoşqaçlarnıñ sani birinçisige qariganda ikkisi oşuq, beşinçi terektikiniñ sani bolsa birinçisige qariganda beş hesse oşuq ve üçinçisige qariganda töti oşuq, altınçı terekte on ikki qoşqaç bar, törtinçi terektikiler bolsa buniñdin töti kem, her bir terekte qançidin qoşqaç bar?

(Birinçiside ikki, ikkinçiside töt, üçinçiside alte, tötinçiside sekiz, beşinçiside on, altınçiside on ikki qoşqaç bar.)

Kırk iki serçe uçup geldi ve toplanıp altı kavağa bölünüp kondu. İkinci kavaktaki serçelerin sayısı birinciye konandan iki fazla, beşinci kavağa konanların sayısı birinciye konandan beş kat fazla ve üçüncüye konanda dört fazla, altıncı kavakta on iki serçe var, dördüncü kavaktakiler bundan dört eksik, her kavakta kaç tane serçe vardır?

(Birincide iki, ikincide dört, üçüncüde altı, dördüncüde sekiz, beşincide on, altıncıda on iki serçe vardır.)

Örnek:

Er- ayal yüz kişiniñ bir künlük vezipisi yüz mètir östeñ çepiş, bir er küniğe üç mètir östeñ çapıdu, üç ayal küniğe bir mètir östeñ çapıdu. Er qançe, ayal qançe?

(Er yigirme beş, ayal yetmiş beş)

Kadın- erkek yüz kişinin bir günlük vazifesi yüz metrelik kanal kazıştır. Bir erkek günlük üç metre kanal kazar, üç kadın günlük bir metre kanal kazar. Erkek kaç tanedir, kadın kaç tanedir?

(Erkek yirmi beş, kadın yetmişbeş)

Örnek:

Qançe Yildin Kèyin?

Bir bovay bu yil yetmiş yaşqa kiriptu. Uniñ üç nevrisi bolup birinçisi yigirme yaşta, ikinçisi on beş yaşta, üçinçisi beş yaşta iken, qèni, tèpip bèqiñ, yene neççe yildin kèyin üç nevrisiniñ yèşini qoşqanda, salamet yaşavatqan bovisiniñ yèşiğa teñ bolidu?

(On beş yildin kèyin)

Kaç yıldan sonra?

Bir dede bu yıl yetmiş yaşına girmiş. Onun üç torunu olup birincisi yirmi yaşında, ikincisi on beş yaşında üçüncü beş yaşındaymış. Hadi dulun, kaç yıl sonra üç torununun yaşını toplarsak, esenlik yaşayan dedelerinin yaşına eşit olur.

(On beş yıl sonra)

Ablimit Muhammet, hikayeli bilmeceler için; “Uygur bilmecelerinin bazıları hikâye şeklindedir. Yani başı hikâyedir, sonuç kısmı bilmeceyle bitirilir. Böylece dinleyicilerin zihinleri harekete geçirilir. Uygur edebiyatında bu tür bilmecelerin iki çeşidi vardır. Birincisi özel bilmeceli hikâyedir; diğeri ise hikâyeli bilmecedir. Bilmeceli hikâyelerde bilmece esas alınmaz, yalnızca sonuç bölümünde bilmeceli olduğu ortaya çıkar. Hikâyeli bilmecede ise amaç bilmece söylemektir.”¹⁹⁴ der. Bu bilmeceler Uygur Türklerinin sosyal hayatı hakkında bilgi vermektedir. Örnek:

Künlerniñ biride bir top kişi étizdin qaytip kèlivatsa, ularniñ aldığa atqa miñgeşken bir cüp qiz-yigit uçraptu, topniñ içidiki bir kişi qizni tonuydiken, emma yigitni tonumaydiken. Şuña u qizdin:

“ Bu yigit némiñiz bolidu.” dep soraptu. Qiz derhal:

Cénimniñ cananisi

Yürikimniñ teñ parisi

Bu yigitniñ anisi

Mèniñ anamniñ qeyin anisi.

¹⁹⁴Ablimit Muhammet, **Xelq Égiz Edibiyatidin Soal – Cavablar**, Qeşqer Uygur Neşriyati, Qeşqer 200, s. 132.

Dep cavab bëriptu. Hëliqi kişiler bu cavabni añlap oyğa çöküptu, oylap tapalmaptu, kəcisi yatalmaptu, étisi qopalmaptu, qëni bu qizniñ gëpini kim yëşip bëriptu?

(Dadisi)

Günlerden bir gün, bir grup insan tarladan geri dönerken, ata birlikte binmiş bir kız ve erkekle karşılaşmışlar. Topluluğun içinden biri kızı tanıyormuş; ama erkeği tanıymıyormuş. Bundan dolayı kıza:

“Bu yiğit neyin olur.” diye sormuş. Kız hemen:

“Canımın cananı

Yüreğimin bir parçası

Bu yiğidin annesi

Benim annemin kaynanası.” diye cevap vermiş. Deminki kişiler, cevabı duyunca düşünceye dalmışlar, düşünüp bulamamışlar, geceleyin uyuyamamışlar, ertesi gün kalkamamışlar. Haydi, bu kızın söylediklerini kim çözebilir?

(Babası)

Örnek:

Yëşip Bëriñlar:

Bar ikenu, yoq ikenu, cüp iken, bir şherde bir xotun bar iken, özi geçiken, hüniri remçiken, uniñ qolidin töt yaşlıq bir oğul çüşmeydiken. Künlerniñ biride u xotun xalayıqniñ yënidin ötüp këtivatkada, bir kişi soraptu:

Aça, bu bala nëmiñiz?

Xotun toplanğan kişilerge qarap:

Qizimniñ balisi, ërimniñ inisi, mëniñ nevrem bolidu, deptu.

Soriğanlar oyğa çöküptu oylap tapalmaptu, kəcisi yatalmaptu etisi qopalmaptu. Qëni bu xotunniñ gëpini kim yëşiptu. Qëni bu xotunniñ gepini kim yëşip bëridu?

(Remçi xotunniñ bir qizi, yene bir kişiniñ bir oğli bar iken. Remçi xotun ötmüş cemiyetniñ qalaymiqançılıqidin paydilinip, hëliqi kişiğe qizini yatlıq qilip bërip, uniñ

oğlığa özi tégivaptu. Remçi xotun kötürüvalğan töt yaşlıq oğul heqiqeten qızınıñ balisi hem èriniñ inisi bolidu.)

Yanıt Veriniz:

Bir varmuş, bir yokmuş, bir çift varmuş. Bir şehirde bir kadın varmuş, kendi söz ustasıymış hüneri falcılıkmiş. Onun kucağından dört yaşında bir oğul inmezmiş. Günlerden bir gün o kadın halkın içinden geçip giderken bir kişi sormuş:

Abla, bu çocuk neyinizdir? Kadın toplananlara bakarak:

Kızımın çocuğu, kocamın kardeşi, benim de torunum olur, demiş.

Soranlar düşünceye dalmış, düşünüp bulamamışlar. Geceleyin yatamamışlar, ertesi gün kalkamamışlar. Hani bu kadının söylediklerini kim çözebilir?

(Falcı kadının bir kızı, yine bir kişinin bir oğlu varmış. Falcı kadın geçmişteki toplumsal karışıklıktan faydalanıp, o kişiye kızını vermiş, onun oğluna kendi varmış. Falcı kadının taşıdığı dört yaşındaki çocuk hakikaten kızının çocuğu hem de kocasının kardeşidir)

Aşağıdaki bilmece ise iki sevgili arasında haberleşmeyi sağlar. Bu bilmece de Uygur Türkleri arasında bilmecenin geçmişte ne gibi işlevler üstlendiği konusunda fikir vermektedir. Örnek:

Bir yigit meşuqini kütüp, kelmigendin kéyin kiçik siñlisini çağırıp, mundaq deptu:

— Ukam, aldinqi küni saña mégiz bergen kişini çağırıp kelgin, deptu.

Siñlisi xilidin kéyin mundaq cavap élip keptu:

Bérivédim qiçqargili

Yoq iken, kéley dédi.

Kelsimu kéler idi

Kélip qélip kélemidi

Bu cevabniñ menisini yigit çüşiniptu. Qéni silermu çöşediñlarmu? Qéni çöşengen bolsañlar éytip béqiñler, silermu şu cavaptek qoşaq qétip béqiñlar!

Cavab:

Yigitniñ siñlisi yigitniñ meşuqini qıçqarğili barganda, anisi öyde “yoq iken, kéley dédi” dégen, biraq yigitniñ söygini mañay dep turganda anisi “Kélip qélip” kélemigen...

Bir genç sevgilisini beklemiş, gelmeyince kız kardeşini çağırıp:

— Abim, önceki gün sana çekirdek veren kişiyi çağır, demiş.

Kız kardeşi şöyle bir cevapla geri gelmiş:

Gitmiştim çağırmaya

Yok imiş geleyim dedi.

Gelmesine gelirdi,

Gelince gelemedi.

Bu cevabın manasını genç anlamış. Sizler de anladınız mı? Anladıysanız sizler de bu cevap gibi bir şiir söyleyin.

Cevap:

Oğlanın kız kardeşi, oğlanın sevgilisinin yanına vardığında “Annem evde yok iken geleyim.” demiş. Gencin çağırdığı yere gidecekken annesi çıkagelmiş, kız gelememiş.

2.3. Uygur Bilmecelerinin Yaratım ve Aktarım Özellikleri

“Sözlü gelenekte yer alan tamamen söz ile, kısmen söz ile ve tamamen sözsüz yaratılan ama sözlü geçiş ve iletişimle fertler arasında dolaşan veya nesilden nesile geçen tüm unsurları, yapı, muhteva, biçim ve fonksiyonları ne olursa olsun, sözlü kültürün kapsamına girer. Bunların her biri oluştukları sözlü ortam toplumun “ortak” kabulleri olarak, kendilerine mahsus birer gelenek yaratmışlardır.”¹⁹⁵ Halk bilgisi ürünlerinin bir kısmı sözlü bir kısmı ise yazılı olarak yaratılmaktadır. Sözlü olarak üretilen bilmecelerin ilk kez nasıl ortaya çıktığı konusunda kesin bir bilgiye sahip değiliz. “Bilmeceler de, başka halk edebiyatı ürünleri gibi, kökenlerinde bireysel yaratmalardır; ama onların ilk yaratıcılarının kim olduğunu bulmak, bilmek mümkün değildir; çünkü bir bilmece söylenip halk içinde yayılmaya başlar başlamaz sahipsizlik onun bir niteliği olmuştur.”¹⁹⁶

Boratav, bir bilmecenin söyleyeni biliniyor olsa dahi onun halk edebiyatı ürünü yazgısını devam ettirip ettiremeyeceğinin bilinemeyeceğini söyler. Mehmet Yardımcı, “Bilmeceler, iki fikri mukayese edebilecek düzeydeki çocukların ya da halk kesiminin yaşayan dilleri arasında doğmuştur... Bilmecelerin asıl kaynağı halkın ruhu ve hayaline bağlı sözlü kaynaktır.”¹⁹⁷ der.

Doğan Kaya, bilmecenin kaynağının Doğu’ya dayandırıldığını söyler: “İlk yazılı örnekler kutsal kitaplarda karşımıza çıkar. Nitekim Brahmanizm’in temel eserlerinden olan Vedaların dördüncü kitabı olan Rig-Veda’da Sanskritçe bilmeceler bulunmaktadır. Diğer taraftan eski Ahit’te Saba Melikesi Belkıs ile Hz. Süleyman arasında cereyan eden bilmece yarışmasına ve daha birçok bilmeceye yer verilmiştir.”¹⁹⁸

Bilmecelerin ortaya çıkış tarihi çok eskilere, mitolojik dönemlere dayandırılmaktadır. Esmâ Şimşek, bilmecelerin yaratımıyla ilgili olarak; “Çok eski devirlerde yaşayan insanlar, tabiat hadiselerini olağanüstü olarak değerlendirmiş ve bunlarla ilgili inanışlar geliştirmişlerdir. Onlara göre, tabiatın da dili vardır ve onlar da olup bitenleri ya da konuşulanları anlar. Bu nedenle, o dönemde yaşayan insanlar, kendilerine zararlı gördükleri canlıların adını zikretmeden, onu başka kelimelerle tarif etmişlerdir. Ya da bir avcı, avının adını söylemeyerek onun haberdar olmasını

¹⁹⁵ Dursun Yıldırım; **Türk Bitiği**, Akçağ Yayınları, Ankara 1998, s. 39.

¹⁹⁶ P. Naili Boratav; **100 Soruda Türk Halk Edebiyatı**, Gerçek Yayınevi, 10.Baskı, İstanbul 2000, s. 115

¹⁹⁷ Mehmet Yardımcı; **Başlangıcından Günümüze Halk Şiiri Aşık Şiiri Tekke Şiiri**, Ürün Yayınevi, Dördüncü Baskı, Ankara 2002, s. 89.

¹⁹⁸ Doğan Kaya; **Ansiklopedik Türk Halk Edebiyatı Terimleri Sözlüğü**, Akçağ Yayınları, Birinci Baskı, Ankara 2007, s.160.

engelleyip kaçmadan yakalayacağına inanmıştır. Karaçay Türklerinin kurda, dik kulak, kızıl göz gibi ifadeler kullanması ya da Anadolu'da domuz için “dağdaki”, “sözüm ona”, “adı batasica” demeleri buradan gelmektedir.¹⁹⁹

“İlkel insana göre sihirli bilgi (bilgi yarışması) ile gerçekleşen törenler evrenin devamlılığını teyit etmektedir. Bilmecelerin ilk örneklerini Brahmanların kutsal kitabı Rig-Veda'daki dinsel ilahilerde bulmamızın nedeni de budur.”²⁰⁰

İnsanlar, eski dönemlerde mukaddes ruhların köyleri ve yerleşim yerlerini mesken tuttuklarına inanmışlardır. Hastalık, felaket ve ölüm gibi olayların gelişmesinde tabiatın etkisinin olduğuna ve çözümünün de yine onlardan geçtiğine inanmışlardır. Bunun için de tabiat kuvvetlerini kızdırmak istememişlerdir. “Burada önemli olan iptidai devir insanların kendilerinin yarattığı dil yardımıyla nasıl iş yaptıkları, başta büyü, oyun gibi hünerlerini dil ile birleştirerek tabiatı, dinî şarkı, masal, bilmece gibi sözlü yaratılar ile nasıl kontrol ettikleri ve bu şekilde folklor türlerini faaliyete geçirdikleridir.”²⁰¹

Şimşek, bazı araştırmacıların, bilmecelerin ortaya çıkışını geleneğe bağladığını söyler. “Örneğin, evlenen kadının, eşinin akrabalarının adını söylemesi; çocuğuna adıyla hitap etmesi hoş karşılanmaz. Bunun neticesinde bunları dolaylı bir şekilde söylemesi zorunlu olmuş ve nesnelere dolaylı olarak anlatan bilmeceler ortaya çıkmıştır.”²⁰² Folklor araştırmacısı Naki Tezel de bu fikri desteklemektedir. Ona göre, “Bilmece de, herhangi bir folklor maddesi gibi, halk zekâsının mahsulüdür. Bilinmeyen zamanlarda, bilinmeyen yerlerde, içimizden birçokları, bilmeceler uydurmuşlar; bunlar, herkes tarafından beğenilmiş; dilden dile ve nesilden nesle geçerek milletin malı haline gelmiştir.”²⁰³

Bilmecelerin dolaylı olarak nesne ya da olayları tarif etmeleri onların, insanların bazı şeyleri anlatmakta gizli bir dil kullanma ihtiyacından doğduğu düşüncesini doğurur. “Bilmecenin ortaya çıkması mitolojinin etkisiyle, çeşitli tabiat

¹⁹⁹ Esmâ Şimşek; **Türk Dünyası Ortak Edebiyatı- Türk Dünyası Edebiyat Tarihi 3. Cilt**, Ankara 2004, s. 224.

²⁰⁰ Dilek Türkyılmaz; “Ortak Sır Kalıplarımız: Türk Dünyası Bilmeceleri Üzerine”, **Millî Folklor**, Cilt 10, Yıl 21, Sayı 81, Bahar 2008, s. 43.

²⁰¹ Dilek Türkyılmaz; agm. s. 43.

²⁰² Esmâ Şimşek; **Türk Dünyası Ortak Edebiyatı- Türk Dünyası Edebiyat Tarihi 3. Cilt**, Ankara 2004, s. 225.

²⁰³ Naki Tezel, **Araştırma- İnceleme Dizisi Türk Halk Bilmeceleri**, Milli Eğitim Basımevi, Ankara 2000, s. VI.

hadiselerinden korunmak gayesiyle gizli konuşmalar şeklinde başlamış; gelenek ise bu konuşmaları kuvvetlendirmiştir.”²⁰⁴

“Bilmeceler bugünkü halini almadan önce, insanların içtimai hayatlarında gizlice konuşma, gizli dil, yani şartlı konuşma ihtiyacı duyulması noktasında meydana gelmiştir. Bu gizli dil, eski inanışlara, sihir, tabu ve mistik törenlere bağlı bir şekilde doğmuştur. İkel kabilelerin dünya görüşünün sınırlı oluşu, tabiat içinde cereyan eden her tür hadisenin onların gözünde kutsallaşıp, tanrısallaştırıldığı herkesçe malumdur.”²⁰⁵

Uygur bilmecelerinde, bilmecelerin gizlenen cevabına “yoşurun sir”²⁰⁶ yani “gizli sır” denmesini, Şimşek’in bahsettiği bu “gizli konuşmalarla” ya da Türkyılmaz’ın üzerinde durduğu “gizli dil” ifadesi ile açıklamak mümkündür.

Esmâ Şimşek, P.Naili Boratav’ın bahsettiği, Yunan mitolojisinde, Sphinks (Sfenks) hikâyesindeki bir bilmecenin, tüm Türk dünyasında yaygın bir biçimde bilindiğini söyler. Aynı bilmecedan Doğan Kaya ve Dilek Türkyılmaz da bahseder. Batı dünyasında çok bilinen ve neredeyse evrenselleşerek Türk dünyasında da söylenen bu bilmecedan J. Harold Brunvand da “Bilmeceler ve Diğer Sözlü Bulmacalar”²⁰⁷ adlı makalesinde bahseder. Hikâyenin çeşitli varyantları olmakla birlikte ana hatlarıyla şöyledir: Yüksek bir dağın başında bulunan bir kuş, bir bilmece sorar. Cevap veremeyenleri öldürür. Kuşun sorduğu bilmece şöyledir:

O nedir ki, seher dört

Gün orta iki

Akşam üç ayaklı olur

Günün birinde bir bilgin bilmecenin cevabını bularak: “O insandır. Bebekliğinde ellerini de yere dayayarak emeklediği için dört ayaklıdır. Gençliğinde yürür, iki ayaklı olur. Yaşlanınca, eline asa alarak yürüdüğü için üç ayaklıdır.”²⁰⁸

Aynı bilmece, Uygur Türkleri arasında da farklı şekilde yer almaktadır. Uygur Türkçesinde bu bilmece şöyledir:

²⁰⁴ Esmâ Şimşek; **Türk Dünyası Ortak Edebiyatı- Türk Dünyası Edebiyat Tarihi 3. Cilt**, Ankara 2004, s. 226.

²⁰⁵ Dilek Türkyılmaz, “Ortak Sır Kalıplarımız: Türk Dünyası Bilmeceleri Üzerine”, **Milli Folklor**, Cilt 10, Yıl 21, Sayı 81, Bahar 2008, s. 43.

²⁰⁶ Mehemmetcan Sadık; **Uygur Xelq Égiz Edibiyati Heqqida**, Şincañ Xelq Neşriyatı, Ürümçi 1995, s. 506.

²⁰⁷ J. Harold Brunvand; “ Bilmeceler ve Diğer Sözlü Bulmacalar”, (Çev.: Kadriye Türkan, Redaksiyon: Sinem Bozkurt- Şenay Saraç), **Halk Biliminde Kuramlar ve Yaklaşımlar Cilt 3**, Geleneksel Yayıncılık, Ankara 2009, s. 291.

²⁰⁸ Esmâ Şimşek, “Azerbaycan Bilmecelerinde Kafiye Redif ve Bunlarla İlgili Bazı Problemler”, **Milli Folklor**, Cilt 4, Yıl 8, Sayı 29-30, Bahar 1996, s. 45.

Etigende töt putluq	<i>Sabah dört ayaklı,</i>
Çüşte ikki putluq.	<i>Öğlen iki ayaklı</i>
Keçte üç putluq?	<i>Geceleyn üç ayaklı?</i>
(İnsanniñ ömiligen mañgan ve qeriganda hasıga çüşken vaqti) ²⁰⁹	<i>(İnsanın emekleme, yürüme ve yaşlandığında bitkin düşme zamanı)</i>

Aynı bilmecenin Uygur Türkleri arasında bir başka varyantı da şöyledir:

“Kiçik çegida töt putluq,	<i>Küçük yaşta dört ayaklı</i>
Çoñ bolğanda ikki putluq,	<i>Büyüyünce iki ayaklı</i>
Qeriganda uç putluq,	<i>Yaşlanınca üç ayaklı</i>
U nime?” ²¹⁰	<i>Bu nedir?</i>

“Bilmecelerin mitolojiyle olan bağlarını (1) Sembolik/gizli dil ifadelerinin bilmece halini alması, (2) mitik hikâyelerin bilmecelere konu olması ve (3) mitolojik döneme hâkim animist ve totemist anlayışın bilmece metinlerine yansımaları şeklinde üç noktada toplamak mümkündür.”²¹¹

Kaynağını mitolojiden alan, her coğrafyada, değişen kültürle eş zamanlı değişen, zamanla yeni şeyler eklenen bilmeceler günümüze gelirken teknolojik yenilikleri de konularına ekleyerek gelişimini sürdürmektedir. Örneğin telefon, uçak, tren... vb. şeylerle ilgili de bilmeceler söylenmiştir.

Bilmecelerin tarihi gelişimi ile ilgili olarak Suat Batur, “Bilmeceler, diğer halk edebiyatı ürünleri gibi başlangıçta bireysel yaratılardır ancak zamanla ilk yaratıcıları unutulup halkın ortak malı olurlar.” der.²¹²

Naki Tezel, bilmeceleri okur yazar olmayan halkın ürettiği mahsuller olarak görür ve bu konuda, “Tarihi kaynaklar, milletlerin, ilkel devirlerden beri bilmecelere sahip bulduklarını kaydediyor. Bilmeceler, okuma ve yazma bilmeyen insanlar tarafından yaratılmış, zamanla, uygarlığın ilerlemesiyle, bilmeceler de çoğalmış, yeni yeni bilmeceler ortaya çıkmıştır.”²¹³ demektedir.

“Hiçbir örnek metin olmasa da Divân’da (Divânü Lûgati’t- Türk) “tabuzdı” kelimesinin “ol mañga söz tabuzdı” (O bana bilmece sordu) şeklinde izah edilmesinden

²⁰⁹ **Uygur Xelq Ėgiz Edibiyati Qamusu**, Şıncaq Xelq Neşriyatı, ISBN_228_09437-5, s. 362

²¹⁰ Mehemmet Zunun; Abdükerim Rahman; **Uygur Xelq Ėgiz Edibiyatınıñ Asasliri**, Şıncaq Xelq Neşriyatı, Ürümçi 1982, s.429.

²¹¹ Dilek Türkyılmaz, “Ortak Sır Kalıplarımız: Türk Dünyası Bilmeceleri Üzerine”, **Millî Folklor**, Cilt 10, Yıl 21, Sayı 81, Bahar 2008, s. 45.

²¹² Suat Batur, **Açıklamalı- Örnekli Türk Halk Edebiyatı**, Altın Kitaplar, İstanbul 1998, s.141-142.

²¹³ Naki Tezel, **Araştırma- İnceleme Dizisi Türk Halk Bilmeceleri**, Milli Eğitim Basımevi, Ankara 2000, s. VI.

bilmecenin Türkler arasında XI. yüzyıl eğlenceleri arasında yer aldığını söylemek mümkündür. Ayrıca “tabzug” kelimesinin “halkın birbirini sınamaya çektikleri bilmece” biçimindeki izahından da, bilmecelerin bugün olduğu gibi çocuklar arasında söylenegelen bir ürün olmadığını, halkın birbirini bilmecelerle sınamaya çektiğini anlıyoruz.”²¹⁴

Batı dünyasında bilmecelerin ilk örnekleri “Oriental ve Sanskrit yazımına karşılık, İncil’de, klasik hikâyeler ve efsanelerde, Avrupa’nın hikâye ve türkülerinde ve Ortaçağ edebiyatının ilk yazmalarında yer alırlar.”²¹⁵

Fevzi Karademir, “*Halk Bilmecelerinin Oluşum ve Biçimlenmesindeki Etkenler Üzerine*” adlı makalesinde bilmecelerin yaratım, aktarım ve varyantlarının oluşması konusunda şu genellemeleri yapar.

- “1. Bilmecelerin oluşumunu hazırlayan en önemli etkenler, insanın gizemi sevmesi ve onu çözmekle merak duygusunu tatmin etmesi; hayat ve çevre şartlarıdır.
2. Bilmecelerin oluşumuna katkı sunan ve imgelerini anlamlı kılan hayat ve çevre şartları değişmiş; sosyo-kültürel değişim yeni kavramları öne çıkarmıştır. Dolayısıyla o günün insanı için çağrışım alanları güçlü olan *kadı, halayık, derviş, bey ve molla, bit, kağı* gibi varlıklar bugünün insanı için büyük ölçüde anlamını yitirmiş, tarihî birer kavram haline gelmiştir.
3. Bilmecelerin, yapı, dil ve üslup bakımından biçimlenmesini sağlayan en önemli etkenler sorucu ve gösterim ortamı ile sözelliktir. Çoğu zaman gösterim ortamında vücut bulduğu için bilmecelerin kurgusu, üslup örgüsü ve dil özellikleri, geleneksel bilmece sorucusunun ve gösterim ortamının derin izlerini taşır.
4. Bilmecelerin sözlü olarak ortaya çıkmaları ve yayılmaları, çeşitlemelerin ve ara türlerin oluşumunda önemli bir etkindir.
5. Sözellik, aynı zamanda, bilmecelerin üslubunda tabîlik; imlasında ise tutarsızlığı doğurmuştur.”²¹⁶

²¹⁴ Dilek Türkyılmaz, “Ortak Sır Kalıplarımız: Türk Dünyası Bilmeceleri Üzerine”, **Millî Folklor**, Cilt 10, Yıl 21, Sayı 81, Bahar 2008, s. 40.

²¹⁵ J. Harold Brunvand; “Bilmeceler ve Diğer Sözlü Bulmacalar”, (Çev.: Kadriye Türkan, Redaksiyon: Sinem Bozkurt- Şenay Saraç), **Halk Biliminde Kuramlar ve Yaklaşımlar Cilt 3**, Geleneksel Yayıncılık, Ankara 2009, s. 291.

²¹⁶ Fevzi Karademir; “Halk Bilmecelerinin Oluşum Ve Biçimlenmesindeki Etkenler Üzerine”, **Akademik Bakış**, Sayı 14, Nisan 2008, Uluslararası Hakemli Sosyal Bilimler E-Dergisi, ISSN:1694-528X, İktisat ve Girişimcilik Üniversitesi-Türk Dünyası, Fakülteleri, Celalabat-Kırgızistan, s. 1- 18, (<http://turkoloji.cu.edu.tr/>)

Bilmeceler, düşünce, zekâ, karşılaştırma ve dikkat testleri yanında eğlence ve oyun niteliği taşımaları açısından da sevilip yaygınlık kazanmıştır. Bilmece, oyun türü ile -özellikle de bilmeceli oyunlarla- benzerlikler taşımaya karşın, kalıplaşmış söz dizilerinden oluşması ve önceden bilinen kesin bir yanıtının olması yönlerinden oyundan ayrılır.²¹⁷

“Edebi folklorumuzun içinde özel bir yeri olan bilmeceler, bir zekâ ve muhakeme usulü oldukları kadar, teşbih ve tasvir sanatları bakımından eşsizdir, mensur ve manzum şiirin pek canlı örneklerini de ihtiva etmektedir.”²¹⁸

Bilmecelerde birtakım sembollere, mecazlara ve edebi sanatlara yer verilir. Sorulan şey kimi özellikleri ile bir başka şeye benzetilerek tarif edilir. Dolayısıyla “teşbih ve istiare sanatları başta olmak üzere mecaz, kinaye, teşhis, intak, remiz, ima vb. sanatlara yer verilir.”²¹⁹

Hatice İçel, Batı dünyasındaki araştırmacılar içerisinde bilmeceler için mecaz kavramını ilk Aristo'nun kullandığını söyler: “İyi bilmeceler bize genel olarak doyurucu mecazlar sağlar; çünkü mecaz bilmeceyi gerektirdiğinden, iyi bir bilmece güzel bir mecazın oluşmasına yol açabilir.”²²⁰

Brunvand, bilmeceleri oluşum bakımından çeşitli bölümlere ayırır. “Doğru bir bilmecenin iki temel parçadan oluştuğunu söyler. Bu parçalar: “ tanımlama ve blok” bölümleridir.”²²¹

Abrahams ve Dundes, bilmecelerin soruları oluşturulurken cevabı gizlemek için dört tekniğin kullanıldığını bahseder. Bunlar:

- “1. Karşıtlık-Gestalt belirsizleştirilmiştir; çünkü temsil edilen imgenin parçaları uyumsuzdur.
2. Tamamlanmamış ayrıntı-uygun Gestalt'ın bulunabilmesi için yeterli bilgi verilmez
3. Çok fazla ayrıntı- önemli özellikler gereksiz ayrıntıların ortasına gömülmüştür ve bu nedenle de belli bir cevabı çağırıştırır ancak cevap yanlıştır. Bu cevap genelde utandırıcı, müstehcen bir göndermedir.”²²²

²¹⁷ Suat Batur, **Açıklamalı- Örnekli Türk Halk Edebiyatı**, Altın Kitaplar, İstanbul 1998, s.141.

²¹⁸ Naki Tezel, **Araştırma- İnceleme Dizisi Türk Halk Bilmeceleri**, Milli Eğitim Basımevi, Ankara 2000, s. VI.

²¹⁹ Esmâ Şimşek; **Türk Dünyası Ortak Edebiyatı- Türk Dünyası Edebiyat Tarihi 3. Cilt**, Ankara 2004, s. 246.

²²⁰ Hatice İçel; **“Batı Türklerinin Dörtlüklerden Kurulu Bilmeceleri Üzerine Bir Araştırma Cilt 1”**, Doktora Tezi, Selçuk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, 2005, s. 1.

²²¹ J. Harold Brunvand, “ Bilmeceler ve Diğer Sözlü Bulmacalar”, (Çev.: Kadriye Türkan, Redaksiyon: Sinem Bozkurt- Şenay Saraç), **Halk Biliminde Kuramlar ve Yaklaşımlar Cilt 3**, Geleneksel Yayıncılık, Ankara 2009. s. 292.

Bilmecelerde kullanılan kalıplaşmış ifadelerle ilgili Fevzi Karademir, “*Kalıp Kullanımları Bakımından Türk Halk Bilmeceleri*” adlı bir makale yazmıştır. Oldukça detaylı bir şekilde incelenen ve tasnif edilen bu kalıp ifadeler, şu şekilde gruplandırmıştır.

“Giriş Kalıpları

İyelik Kalıbı,

Bulunma Kalıbı,

Ayrılma Kalıbı,

Lugaz Kalıpları (Soru Kalıbı ‘Ol nedir ki’, Öyküleme Kalıbı ‘Bir acaip nesne gördüm’),

Doldurma/Uyak Kalıpları (Bilmecenin Ana Metniyle Açık Bir Anlamsal Bağ Olmayanlar, Bilmecenin Ana Metniyle Açık Bir Anlamsal Bağ Olanlar)

Bilmeceyi İçine Alan Kalıplar

Olumsuzlama Kalıbı,

Benzetme Kalıbı,

Zıtlık Kalıbı,

Şaşırtma Kalıbı,

Mukayese Kalıbı.

Bitiş Kalıpları

Teşvik Kalıbı,

Meydan Okuma Kalıbı,

Tehdit/Beddua Kalıbı,

Ceza Kalıbı,

Hakaret Kalıbı,

Küfür Kalıbı,

Soru Düzeni,

Düz Sorular,

Ahenkli Sorular.”²²³

Tabiat ve tabiat olayları konusunda bilgisi olmayan; deprem, yanardağ patlamaları, kasırgalar, sel baskınları gibi tabiat hadiseleri karşısında çaresiz kalan insanoğlu tabiata özel bir takım inançlar, bir takım mistik güçler yüklemiştir. Tabiatın

²²² Roger D. Abrahams; Alan Dundes; “Bilmeceler”, (Çev.: Ezgi Metin Basat) **Halk Biliminde Kuramlar ve Yaklaşımlar Cilt 3**, Geleneksel Yayıncılık, Ankara 2009, s. 301.

²²³ Fevzi Karademir, “Kalıp Kullanımları Bakımından Türk Halk Bilmeceleri”, **Türk Dünyası İncelemeleri Dergisi / Journal of Turkish World Studies**, Cilt: VII, Sayı 2, İzmir 2007, s. 103-132.

ruhu olduğuna inanmışlar; ona saygı duymuşlar, onu kızdırmak istememişlerdir. Gerek saygı duydukları tabiat varlıklarının adını doğrudan söylemeyip onu güzel bir takım sıfatlarla anlatmaları, gerekse sevmedikleri, uğursuz gördükleri varlıkların adını anarak kendilerine yaklaştırmak istememeleri nedeniyle dolaylama diyebileceğimiz lafı dolandırarak söylemeyi ortaya koymuşlardır. Bilmecelerin de ortaya çıkması işte bu dolaylı anlatmaya dayandırılmaktadır. Uygur Türkleri inanç bakımından çeşitli dinlere girmişlerdir. Özellikle Şamanizm tabiata çeşitli değerler yüklemesi bakımından önemlidir. Uygur bilmecelerinin oluşumunda Şamanizmden kalma izler olduğunu söylemek mümkündür. Çünkü Uygur araştırmacıları, bilmecelerde cevabı aranan nesne için “yoşurun sır”, yani “gizli sır” ifadesini kullanmaktadır.

Uygur araştırmacı Mehmetcan Sadık, “Bilmeceler, toplumun ilkeliliğinin bitişinin ardından ortaya çıkmıştır. Atalarımız uzun süre tecrübe ettikleri işlerde çevrelerini gözlemlemiş, incelemiş ve bunlardan etkilenerek bunların özelliklerini öğrenmişlerdir. Neticede, bilmece denilen şekli üretmişlerdir. Buradan şu sonuca varılabilir: bilmeceler, üretimin ve insan zekâsının belli bir aşamaya gelmesinin ardından meydana gelmiştir. Örneğin; 1977 yılında Şiñcañ Xelq Neşriyatı’da basılan “*Uygur Xelq Çöçekliri*” adlı kitapta geçen “Tedbirlik Padişah” adlı hikâyeye baktığımızda ağaçtan güzel bir kız yapıldığı görülür. Buradan, bu hikâyenin İslamiyet öncesi devirden kalma olduğu sonucu çıkarılabilir. Çünkü İslamiyet öncesinde Uygurlar, taş devrinden kalma bir heykeltıraşlık sanatını sürdürmüşlerdir. Bilmeceli hikâyelerse bilmecelerin gelişiminin neticesidir.”²²⁴

“Bilmeceler, tabiat olaylarının ve toplumsal hayatın birer mahsulüdür. Bilmecelerin kaynağına bakıldığında emekçi halkın hayatı kendini hissettirir.”²²⁵

Uygur Türklerine ait bilmecelerin yaratımıyla ilgili Uygur araştırmacı Ablimit Mehmet şu özellikleri sayar:

- “1. Bilmeceler belli bir nesnenin belirgin bir özelliği esas alınarak oluşturulur. Cansız varlık canlı varlığa; canlı varlık cansız varlığa dönüştürülerek beyin harekete geçirilip, insanda güzel bir benzetme duygusu oluşturulur.
2. Bilmeceler oluşturulurken tasvirde kullanılan işaretler çok çeşitlidir. Eğer verilecek nesnenin tüm özellikleri bilinmezse cevabı bulunamaz.

²²⁴ Mehmetcan Sadık, *Uygur Xelq Égiz Edibiyati Heqqida*, Şiñcañ Xelq Neşriyatı, Ürümqi 1995, s. 503, 504.

²²⁵ Mehmetcan Sadık, *Age*, s. 507.

3. Uygur bilmecelerinden bir kısmı şekil açısından şiire benzer. Kafiyeleri ve canlı tasvirleri vardır.
4. Bilmeceler benzetme, karşılaştırma, canlandırma, mecaz, mübalağa gibi estetik araçlara dayanır.
5. Uygur bilmecelerini oluştururken kalıplaşmış bir ölçüt yoktur. Ancak gelişim süreci dikkate alınınca bilmecelerin basitlikten karmaşıklığa kabalıktan güzelliğe doğru ilerlediği görülür. Bu doğrultuda pek çok bilmece şiirsel görünüme bürünmüştür. Günümüz bilmeceleri ritim olarak ve kafiyeleniş bakımından mükemmeldir.
6. Uygur bilmecelerinin bazıları hikâye şeklindedir. Yani başı hikâyedir sonuç kısmı bilmeceyle bitirilir. Böylece dinleyicilerin zihinleri harekete geçirilir. Uygur edebiyatında bu tür bilmecelerin iki çeşidi vardır. Birincisi özel bilmeceli hikâyedir diğeri ise hikâyeli bilmedir. Bilmeceli hikâyelerde bilmece esas alınmaz yalnızca sonuç bölümünde bilmeceli olduğu ortaya çıkar. Hikâyeli bilmede ise amaç bilmece söylemektir.”²²⁶

2.3.1. Tasvir Etme Usulü ve Şaşırtma Usulü

Uygur bilmecelerinde, yaratım açısından iki yöntem kullanır ve bilmeceler bu yöntemler aracılığıyla oluşturulur. Bu iki yöntem:

“1. Tasvir etme usulü (Nesnelerin şekli, özelliği, gücü, rengi, sesi gibi özellikleri mecaz ve işaretlerle tarif edilir).

2. Şaşırtma usulü (Düşünülmesi güç, anormal, zıt olayları ifade ederek cevabı gizleme usulüdür.)”²²⁷

Bunlara bakıldığında bilmecelerde “tasvir”in önemli bir yeri olduğu anlaşılır.

Mehmetcan Sadık, tasvir etme yöntemini iki alt başlığa daha ayırır:

“1. Düz (basit) tasvir etme:

Bir piyalide ikki xil reñ

Bir fincanda iki çeşit renk,

Otni körse qatidu, deñ?

Ateşi görse sertleşir, birden?

(Tuxum)

(Yumurta)

2. Daha güzel tasvir etme:

Molliniñ başın késin, mamat bolğay

Mollanın başını kesseniz ölür

²²⁶ Ablimit Muhemmet; **Xelq Égiz Edibiyatidin Soal – Cavablar**, Qeşqer Uygur Neşriyatı, Qeşqer 2001, s. 131, 132.

²²⁷ Ablimit Muhemmet; **Age**, s. 134.

Qebre ara depne qiliñ, hayat bolğay.

Kabre koysanız yaşar.

(Sevze- çomğur)

(Havuç- turp)

Düz tasvir etmede, cevap olan nesnenin, mecazlara çok fazla başvurulmadan, fiziksel ya da işlevsel özellikleri tarif edilir. Nesne, olduğundan çok da farklılaştırılmadan buldurulmaya çalışılır. Örneğin; kalemlerle ilgili olan aşağıdaki bilmecede kalemin fiziksel özellikleri (ince ve uzun olması, ortasında yazmaya yarayan siyah kısmının olması) tasvir edilmiştir. Bu bilmecelerde, hayal gücünü zorlayan mecazlı bir ifade yoktur. Örnek:

Sozunçaq hem inçike,

İnce ve uzunca,

Bir tal kiçik tayaqçe.

Bir tane küçük deynek.

Qara üçey içide,

İçinde kara bağırsak,

İşleydu kündüz- kèçe?

Çalışır gündüz gece?

(Qərindaş)

(Kurşun kalem)

Cevabı yine kalem olan bir başka bilmece ise “daha güzel tasvir etme”ye örnek olabilir. Çünkü kalem ve kağıt, aşağıdaki bilmecede benzerlik ilgisi kurularak “kara misafir ve ak sofrası” kelimeleriyle anlatılmış ve bu sembolik ifadelerden cevabın bulunması istenmiştir.

Aq dastixan üstide,

Ak sofrası üstünde

Qara mihman oynaydu.

Kara misafir oynar

Tumşukida göl çekip,

Gagasıyla gölden içip

Ün çiqarmay sayraydu.

Ses çıkarmadan öter.

(Qelem)

(Qelem)

Daha güzel tasvir etmeye başka bir örnek cevabı “buz” olan aşağıdaki bilmecedir.

Bovay keldi paltisiz,

Dede geldi baltasız,

Kövrük saldı taxtisiz?

Köprü yaptı tahtasız?

(Muz)

(Buz)

Şu örnekler de yine “daha güzel tasvir etme” konusuna ilave edilebilir.

Mèniñ bir ala argamçam bar,

Benim bir ala organım var,

U tağdin- u tağqa yetidu?

O dağdan bu dağa yetişir?

(Hesen- hüsen)

(Gök kuşağı)

Aq sanduqum éçildi,

Ak sandığım açıldı.

İçidin yipek şeşildi.

İçinden ipek saçıldı.

(Kün)

(Güneş)

Qara atni qañturup qoydum, *Kara atın eyerini çektim,*
 Qara cuvini böktürüp qoydum? *Kara kürkünü sırtına yükledim?*
 (Qazan bilen otıñ isi) *(Kazan ile ateşin dumanı)*
 Bir öyge kirsem ciqqide toxum turuptu. *Bir eve girsem sayısız yumurta durur.*
 (Çiş) *(Diş)*

Düz tasvir etmeye birkaç örnek daha verecek olursak aşağıdakileri ekleyebiliriz:

Mamuqtek yumşak, *Pamuk gibi yumuşak,*
 Şeker dek apaq. *Şeker gibi bembeyaz.*
 Qışta yerni basidu, *Kışın yeri kaplar,*
 Yazda sayğa qaçidu? *Yazın dereye kaçır?*
 (Qar) *(Kar)*

Qol bilen tutup bolmas, *El ile tutulamaz,*
 Köz bilen körüp bolmas. *Göz ile görülemez.*
 Kiçikide derex liñşitar, *Küçükken ağacı sallır,*
 Çoñayganda uni yiqitar? *Büyüdüğünde onu yıkar?*
 (Şamal) *(Rüzgâr)*

Tëşi qara töt qulaq, *Dışı kara, dört kulaklı*
 Qorsiqidur bir bulaq. *Karnı bir pınardır,*
 İştihani açidu, *İştahını açır,*
 Uniñdin çıqqan xoş puraq? *Ondan çıkan hoş koku?*
 (Qazan) *(Kazan)*

Şaşırtma usulünde ise düşünülmesi güç, anormal, zıt olaylar ifade edilerek cevap gizlenir. Bu yöntemle oluşturulmuş bilmeceler çoğu noktada “daha güzel tasvir etme usulü” ile oluşturulmuş bilmecelerle kesişir. Çünkü her ikisinde de geniş bir hayal gücü ve zihni sıra dışı mecazlarla zorlama vardır. Bu bilmecelerin cevabının bulunması “basit tasvir”le oluşturulmuş bilmecelerin cevabının bulunmasından daha zordur. Örnek:

Bir at kördüm ceni yoq, *Bir at gördüm canı yok,*
 Tomurida qèni yoq, *Damarında kanı yok.*
 Qap bèlide quyruqi, *Tam belinde kuyruğu,*
 Quliqi hem bèşi yoq. *Kulağı ve başı yok.*

Quçıqıda bu atniñ,

Kucağında bu atın,

Bovaq yatar bodruq?

Bebek yatar sevimli?

(Böşük)

(Beşik)

Aş içmeydu müşüküm,

Aş yemez kedim

Su içmeydu müşüküm.

Su içmez kedim

Tavar-durdun üstide,

İpek kumaş üstünde,

Yorgilaydu müşüküm.

Koşturur kedim?

(Dezmal)

(Ütü)

Kiçikkine somkiğa,

Küçücük çantaya,

Salsam muhim sözümni.

Söylesem mühim sözümü,

Yıraq yurtqa tègiptu,

Uzak yere ulaştırır,

Yumup açsam közümni?

Kapatıp açsam gözümü

(Tèlègramma)

(Telgraf)

Holu-holu-holumet,

Holu-holu-holumet,

İçi qizil qiyamet,

İçi kızıl kıyamet,

Höl kirip, quruq çıkar,

Yaş girip kuru çıkar,

Ya, Mustafa Muhammet?

Ya Mustafa Muhammet?

(Tonur)

(Tandır)

Bu terek, zilva terek,

Bu kavak, iyi kavak;

Adem aña çıqmaq kèrek.

Adamın ona çıkması gerek.

Bu terekke çıqışqa,

Bu kavağa çıkmak için,

Çümülidek adem kèrek?

Karınca gibi adam gerek.

(Qomuş)

(Kamış)

Asmanğa tayaq atsam

Gökyüzüne direk atsam

Yerge qan çağraydu?

Yere kan sıçrar?

(Çilan)

(Çilan)

“Bilmeceler kendilerini araçsız olarak ifade edemez ve bir ima, işaret ya da ipucuna ihtiyaç duyar.”²²⁸ Verilecek olan ipucunun yerinde olabilmesi için hem

²²⁸ Mehemmetcan Sadik, *Uygur Xelq Égiz Edibiyati Heqqida*, Şıncañ Xelq Neşriyatı, Ürumçi 1995, s. 505.

bilmeceyi üreten kişinin hem de bilmeceyi cevaplayacak kişinin, nesnenin pek çok özelliğini çok iyi bilmesi gerekir. Aksi takdirde bilmece çözülemez.

Bilmeceyle ilgili ipucu verilirken soyut bir kavram somut nesnelere benzetilerek tarif edilebilir. Aşağıdaki örnekte yıl, ay, gün, gündüz ve gece kavramları ağaç, dal, yaprak gibi somut nesnelere tarif edilmiştir. Örnek:

Bir derexte on ikki sax,	<i>Bir ağaçta on iki dal,</i>
Her şaxta otuz yopurmaq,	<i>Her dalda otuz yaprak,</i>
Yopurmaqlirniñ bir teripi qara,	<i>Yaprakların bir tarafı kara,</i>
Bir teripi aq?	<i>Bir tarafı ak?</i>
(Bir yıl, 12 ay, 30 gün, kèçe ve kündüz)	<i>(Bir yıl, 12 ay, 30 gün, gece ve gündüz)</i>

Kuruluşu bakımından buna benzer bilmece örneklerine sık sık rastlamaktayız.

Örneğin;

Növetlişip yügüridu,	<i>Nöbetleşe yürür,</i>
Bu cahanna yete at.	<i>Bu cihanda yedi at.</i>
Bèsip öter toxtimay,	<i>Basıp gider durmadan,</i>
Bolsi mu tağ qat mu qat?	<i>Olsa da dağ kat kat?</i>
(Heptiniñ yete küni)	<i>(Haftanın yedi günü)</i>
Taştin qattiq, novattin tatliq?	<i>Taştan sert, şekerden tali?</i>
(Uyqu)	<i>(Uyku)</i>
Dünyada neme qattiq?	<i>Dünyada ne sert?</i>
(Yoqsuzluq)	<i>(Yoksulluk)</i>

Uygur bilmeceleeri üzerine araştırma yapan Uygur araştırmacı Abdükerim Rahman ve Mehemmet Zunun, Uygur halk edebiyatında remiz olarak kullanılan bir takım sembollerin bulunduğunu ve bunların da bilmeceleerin birer çeşidi sayılabileceğini ifade etmektedirler.

“Uygur bilmeceleeri estetik kuruluş bakımından nesnelere özel ya da genel oluşuna dayanır. Özellik ile genellik arasındaki diyalektik ilişki şekil bakımından bilmeceleeri şekillendirir. Örnek:

Kiçik çegida töt putluq,	<i>Küçükken dört ayaklı,</i>
Çoñ bolğanda ikki putluq,	<i>Büyüyünce iki ayaklı,</i>
Qeriganda uç putluq,	<i>Yaşlanınca üç ayaklı,</i>
U nime?	<i>Bu nedir?</i>
(İnsan)	<i>(İnsan)</i>

Bu bilmecede insanın bebeklik dönemi, büyüdüğü dönem ve yaşlandığı dönem olan üç dönemine has özelliği “ayak” kelimesinin genellenmesi vasıtasıyla ifade edilmiştir.”²²⁹

“Sözlü kültür unsuru, sözlüdür; kendine ait bir geleneği vardır; versiyonlar yaratma kabiliyetine sahiptir; ortak kabul eseridir; ortak yaratıcılığa bağlıdır; kalıplaşmaya müsaittir.”²³⁰ “Halk bilgisi yaratmalarının özelliklerinden biri de “eş metinler”(varyant/versiyon) halinde bulunmadır. Halk bilgisi ürünlerinin ilk metinleri ister sözlü, ister yazılı ortamda yaratılışlar veya materyal olarak oluşturulsunlar, daha sonra genellikle sözlü olarak ve kısmen de yazılı ve de maddi alanda yaratılanlar görsel olarak nakletme sırasında ki bu metnin yeniden yaratılmasıdır, belli oranda değiştirme olur. Bu değişiklikler, aynı yaratmanın farklı şekiller “eş metin”(varyant), “benzer metin” versiyon” olarak adlandırılır.”²³¹“Bilmeceler atasözleri gibi nispeten değişmez olsalar da ağızdan ağza, nesilden nesle aktarılış esnasında her devrin özelliklerini de bünyesine katarak değişmiştir. Bu şekilde birçok varyantları ortaya çıkmıştır. Buna ilave olarak yöresel yaşayış farklılıkları ve nesnelerin özelliklerinin birden fazla oluşu da varyant oluşmasına sebep olmuştur.”²³²

“Günlük hayatımızda karşılaştığımız nesnelerin içsel ve dışsal özellikleri çok çeşitlidir. Ayrıca insanların nesnelerin özelliklerini algılayışı ve bakış açısı da bir birinden farklıdır. Kimileri nesnelerin dışsal özelliklerine dikkat ederken, kimileri içsel özelliklerine dikkat etmektedir. Böylece bilmeceyi üretişleri de farklı farklı olmaktadır. Bundan dolayı Uyğur bilmecelerinin varyantı da çoktur.”²³³

Örneğin; cevabı “göz” olan aşağıdaki bilmecelerin bazılarında “göz” şekil yönüyle betimlenirken, bazılarında insan için değerli bir organ olması yönüyle ele alınmıştır. Yine şekil bakımından tasvir edilirken kimi bilmecelerde göz, iki hızlı ata benzetilmiş kimisinde kirpiklerle birlikte tasvir edilerek otlağın ortasında üzüm, rengi bakımından kara birer urgana, kara birer tohuma benzetilmiştir.

²²⁹ Mehemmet Zunun; Abdükerim Rahman; **Uyğur Xelq Égiz Edibiyatniñ Asasliri**, Şıncañ Xelq Neşriyatı, Ürümqi 1982, s. 429.

²³⁰ Dursun Yıldırım; **Türk Bitiği**, Akçağ Yayınları, Ankara 1998, s. 41.

²³¹ Metin Ekici, **Halk Bilgisi(Folklor) Derleme ve İnceleme Yöntemleri**, Geleneksel Yayınları, Ankara 2004, s. 12-13.

²³² Mehemetcan Sadık, **Uyğur Xelq Égiz Edibiyati Heqqida**, Şıncañ Xelq Neşriyatı, Ürümqi 1995, s. 510.

²³³ Mehemmet Zunun; Abdükerim Rahman; **Uyğur Xelq Égiz Edibiyatniñ Asasliri**, Şıncañ Xelq Neşriyatı, Ürümqi 1982, s. 420.

Örnek:

İkki beyge at çapıdu,

İki yarış atı koşturur,

Çaň çiqarmaydu,

Toz çıkarmazlar.

Bir-birini izdişidu,

Birbirini takip eder,

Tèpişalmaydu?

Buluşamazlar.

(Köz)

(Göz)

Üstidimu otlaq bar,

Üstünde de otlak var,

Astidimu otlaq bar.

Altında da otlak var.

Otturisiğa qamlaşqan,

Ortasına yakışan,

Birla üzüm caylaşqan?

Bir tek üzüm yerleşmiş?

(Köz)

(Göz)

Uzun quyruq, çoñqur quduq,

Uzun kuyruk, derin kuyu,

Apaq yerde qara uruq?

Bembeyaz yerde kara tohum?

(Köz)

(Göz)

Qoş eynek, çine emes, tömür emes,

Çifte cam, çini değil, demir değil.

Buzulsa uni tüzeş mumkin emes,

Bozulsa onu tamir mümkün değil.

Özlükidin eçilip hem yèpilidu,

Kendiliğinden açılıp kapanır,

Göherdin qimmet nerse, erzan emes?

Cevherden kıymetli şey, ucuz değil?

(Köz)

(Göz)

Teñ tuğulup, teñ öksen ikki qoşna,

Birlikte doğup, birlikte büyüyen iki komşu,

Bir-birni körelmeydu, bular esla?

Birbirini göremez bunlar asla?

(Köz)

(Göz)

Bir qara argamçam bar,

Bir kara urganım var,

Bu tağdin u tağqa yetidu?

Bu dağdan o dağa yetişir?

(Köz)

(Göz)

Uygur bilmecelerinin varyantlarının oluşmasına bir başka örnek de cevabı “kitap” olan aşağıdaki bilmecelerdir. Bu bilmecelerde kitap, insana ve kuşa

benzetilmiştir. Toplumsal olarak değerli olduğu, “Çaqnitidu diliñda/Öçmeydiğan nur çirağ/(Parıldar dilinde sönmeyen parlak ışık.)”, “Eger uni dost tutsañ/Muradiñğa yetküzer (Eğer onu dost tutarsan muradına erdirir.)”, “Sözi şirin hem nurluq/Dilğa şola çaçidu/Quvvet élip insanlar/ Pervaz qilip çapıdu, (Sözü şirin ve parlak, gönle ışık saçar. Kuvvet alıp insanlar, kanatlanıp uçar.) ” ifadelerinden anlaşılmaktadır. Her ne kadar temel birtakım fikirler sabit kalsa da (Kitabın sözlerinin ne kadar kıymetli olduğu gibi...) birbirinden farklı ifade ve tasvirler kullanılmıştır. Bunu da yukarıda belirtildiği gibi insanların hayata bakış açısının, bilmecenin söylendiği yerin ve zamanın farklı olmasına bağlamak mümkündür. Örnek:

Qeşi qara, yüzi aq,

Kaşı kara, yüzü ak

Saña yardur hemme vaq.

Sana dosttur her zaman.

Çaqnitidu diliñda,

Parıldatır gönlünde,

Öçmeydiğan nur çirağ?

Sönmeyen parlak ışık?

(Kitab)

(Kitap)

Töt çasa özi,

Dört köşedir kendi

Apaqtur yüzi,

Bembeyazdır yüzü,

Yoqtur hêç közi,

Yoktur hiç gözü,

Şerindur sözi?

Şirindir sözü?

(Kitab)

(Kitap)

Bir nersem bar bilmigenni bilgüzidu,

Bir nesnem var bilmeyene öğretir,

İçini êçip baqsañ külgüzidu?

İçini açıp baksan güldürür?

(Kitab)

(Kitap)

Bir quşum bar qèni yoq,

Bir kuşum var kanı yok

Qanitiniñ sani yoq.

Kanadının sayısı yok.

Adem bilen sözleşir,

İnsan ile konuşur,

Eqli baru, cèni yoq?

Aklı var, canı yok?

(Kitab)

(Kitap)

Bir nersem bar qat mu qat,

Bir nesnem var kat kat,

Bilmigenni bildirür

Bilmeyene öğretir,

Eger uni dost tutsañ

Eğer onu dost edinirsen

Muradiñğa yetküzer

Muradına erdirir.

(Kitap)

(Kitap)

Égiz, burun, qulaqsız	<i>Ağızsız, burunsuz, kulaksız</i>
Gepi tola sanaqsız	<i>Sözü çoktur sayısız</i>
Körüp bakmay içini	<i>Bakmazsanız içini</i>
Hem bilişke qulaysız	<i>Bilgisiz kalırsınız</i>
Sözi şirin hem nurluq	<i>Sözü şirin ve tatlı</i>
Dilğa şola çaçıdu	<i>Gönle ışık saçar</i>
Quvvet élip insanlar	<i>Kuvvet alıp insanlar</i>
Pervaz qilip çapıdu	<i>Kanatlanıp uçar</i>
Bolsañ amraq uniña	<i>Olsan dost onunla</i>
Saña quçaq açıdu	<i>Sana kucak açar</i>
Sözlerige toymaysen	<i>Sözlerine doymazsın</i>
Buni kim tez tapıdu?	<i>Bunu kim tez bulur?</i>

(Kitab)

(Kitap)

Bilmeceler iki bölümden oluşur: Gizlenen nesnenin tasvir edildiği bölüm ve cevap bölümü. Uygur bilmeceleri yalnız bir nesneyi gizleyebildiği gibi birden çok nesneyi de gizleyebilir. Örnek:

Şir-şir èter, cilgidin öter,	<i>Şırl şırl eder, dereden geçer,</i>
Davaña kelse astidin öter?	<i>Yokuşa gelse, altından geçer?</i>
(Su)	(Su)

Bir derexte on ikki sax,	<i>Bir ağaçta on iki dal,</i>
Her şaxta otuz yopurmaq,	<i>Her dalda otuz yaprak,</i>
Yopurmaqlirniñ bir teripi qara,	<i>Yaprakların bir tarafı kara,</i>
Bir teripi aq?	<i>Bir tarafı ak?</i>
(Bir yıl, 12 ay, 30 gün, kèçe ve kündüz)	<i>(Bir yıl, 12 ay, 30 gün, gece ve gündüz)</i>

Birden çok cevabı içinde barındıran bu bilmecelerin cevabı, genellikle birbiriyle anlamca ilgili nesnelere; ancak tümüyle ilgisiz iki nesnenin anlatıldığı bilmeceler de vardır. Örnek:

Aça, açaniñ üstide qaça	<i>Çatal, çatalın üstünde kase,</i>
Qaçiniñ üstide çapça	<i>Kasenin üstünde kepçe,</i>
Çapçiniñ üstide ham- ham,	<i>Kepçenin üstünde ham- ham,</i>
Ham- hamniñ üstide miş- miş,	<i>Ham hamın üstünde miş miş</i>

Miş- mişniñ üstide lip- lip,	<i>Miş mişin üstünde lip lip</i>
Lip- lipniñ üstide şıvaq,	<i>Lip lipin üstünde şıvak²³⁴</i>
Şıvaqniñ üstide qıyaq,	<i>Şıvakın üstünde yassı ot</i>
Qıyaqniñ üstide çöçek,	<i>Yassı otun üstünde ahşap çanak</i>
Eytiñlarçu u néme?	<i>Söyler misin bu nedir?</i>
(Put, qorsağ, gal, éğiz, burun, göz, qaş, çaç, bök)	<i>(Ayak, karın, boğaz, ağız, burun, göz, kaş, saç, kalpak)</i>
Suni körse tinimsiz, Hayvan içide tilsiz.	<i>Suyu görse duramaz, Hayvan içinde dilsiz.</i>
Altun teñge şirnilik, Mève içide gülsiz.	<i>Altın kadar şireli, Meyve içinde gülsüz.</i>
İkkisiniñ qedirini, Yep baqsıñız bilisiz?	<i>İkisinin kadrini, Yiyip bakarsanız bilirsiniz?</i>
(Bèliq bilen encür)	<i>(Balık ile incir)</i>

“Bazı bilmecelerde kullanılan kimi kelimelerin tasvirle bir ilgisi olmayıp bilmecenin şiirsel yapısında yalnızca ahenk olarak yer almıştır. Bunlar bilmecelerin çekiciliğini artırır. Bu tip bilmecelerin cevabını bulmak için esas bölüme bakmak gerekir.”²³⁵

Örneğin aşağıdaki bilmecelerde özellikle yansıma kelimeler ahenk unsuru olarak kullanılmıştır. Ancak bu yansıma kelimelerin yine de ses bakımından bir çağrışım değeri olduğunu söylemek gerekir. Örnek:

Tèpişmaqu tèpişmaq,	<i>Tapışmak tapışmak²³⁶,</i>
Kasisiğa yèpişmaq?	<i>Kasığına yapışmak?</i>
(İştan)	<i>(İç donu)</i>

²³⁴ Şıvak: İlkbaharda yetişen bir tür bitki.

²³⁵ Mehemmet Zunun; Abdukerim Rahman; **Uygur Xelq Éğiz Edibiyatniñ Asasliri**, Şıncañ Xelq Neşriyati, Ürümqi 1982, s. 431.

²³⁶ Türkiye Türkçesinde bazı bilmecelerde geçen “bilmece bildirmece” şeklindeki kalıp ifadenin Uygur Türkçesindeki karşılığıdır.

Töt lap-lap, egri saplap,
İkki diñ-diñ, bir şip-şip?

(Töge)

Bilim-bilim bilimat,
Bèli sunuq toruq at,
Tağka çıqsa tèyilmas,
Muzda mañsa oyulmas?

(Çümüle)

Yapir boyni kir,
Ağzi ikki tuvi bir?

(İvriq)

Axşimi kéler lek-lek,
Etisi kéter sek-sek.

(Tüñlük yapquç)

Aça, açaniñ üstide qaça

Qaçiniñ üstide çapça

Çapçiniñ üstide ham- ham,

Ham- hamniñ üstide miş- miş,

Miş- mişniñ üstide lip- lip,

Lip- lipniñ üstide şivaq,

Şivaqniñ üstide qiyaq,

Qiyaqniñ üstide çöçek,

Eytiñlarçu u néme?

(Put, qorsağ, gal, éğiz, burun,

göz, qaş, çaç, bök)

*Dört lap lap, eğri saplı
İki tıpır tıpır, bir şip şip?*

(Deve)

*Bilim- bilim bilimat,
Beli kırık doru at,
Tağa çıksa kaymaz,
Buzda gitse oyulmaz?*

(Karınca)

*Ya pır boynu kir
Ağzı iki karnı bir?*

(İbrik)

*Akşamleyin gelir lek lek
Sabahleyin gider sek sek.*

(Yatak örtüsü)

Çatal, çatalın üstünde kase,

Kasenin üstünde kepçe,

Kepçenin üstünde ham- ham,

Ham hamın üstünde miş miş

Miş mişin üstünde lip lip

Lip lipin üstünde şivak²³⁷

Şivakın üstünde yassı ot

Yassı otun üstünde ahşap çanak

Söyler misin bu nedir?

(Ayak, karın, boğaz, ağız, burun, göz,

kaş, saç, kalpak)

²³⁷ Şivak: İlkbaharda yetişen bir tür bitki.

Bir dövide yette töşük?

Bir tepede yedi delik?

(Ademniñ bəşi)

(İnsanın başı)

Taqur- tuqur, taquçaq

Takır tukur takuçak,

İçidiki paqırçaq.

İçindeki bakraç.

İkki tulum ozuqi,

İki tulum azıǵı,

Kötidiki qozuqi?

Arkasında kazıǵı?

(Böşük, bala, emçek, şümek)

(Beşik, bebek, meme, şümek²³⁸)

Holu-holu-holumet,

Holu- holu- holumet,

İçi qizil qiyamet,

İçi kızıl kıyamet,

Höl kirip, quruq çıkar,

Yaş girip kuru çıkar,

Ya, Mustafa Muhammet?

Ya Mustafa Muhammet?

(Tonur)

(Tandır)

“Bilmecelerdeki benzetme yapılarak bahsedilen nesne ile bilmecenin asıl cevabı olan nesne arasında anlam bakımından yakınlık olduğu dikkat çekicidir. Örnek:

Bir öyge kirsem bəli bağlaǵlıq qız ulturuptu.

Bir eve girsem beli bağlı kız oturur.

(Süpürge)

(Süpürge)

Bu bilmeceyi incelediğimizde, başlangıçta “süpürge” ile “kız” arasında bir ilgi yok gibi görünse de dikkatle değerlendirdiğimizde, aslında bir anlam ilgisinin olduğu görülür. Çünkü süpürgeyi de kızlar kullanır.”²³⁹ Aşağıdaki bir başka örnekte ise “göz ve üzüm” arasında anlamsal açıdan değil; şekil itibarıyla bir çağrışım vardır. Örnek:

Üstidimu otlaq bar,

Üstünde de otlak var,

Astidimu otlaq bar.

Altında da otlak var.

Otturisiǵa qamlaşqan,

Ortasına yakışan,

Birla üzüm caylaşqan?

Bir tek üzüm yerleşmiş?

(Köz)

(Göz)

Uygur Türklerine ait bilmecelerin bir bölümü onun yazılışını esas alır. Bunlar Arap alfabesindeki harflerin noktalarını ya da harflerin bizzat kendisini soran

²³⁸ Şümek: Bebeklerin beşikte yatarken işemeleri için kullanılan ağaç ya da kemikten yapılmış kap.

²³⁹ Mehemmet Zunun; Abdükerim Rahman; **Uygur Xelq Ėgiz Edibiyatniñ Asasliri**, Şincañ Xelq Neşriyatı, Ürümçi 1982, s. 426.

bilmecelerdir. Bazen bilmece daha da zorlaştırılır ve ebced hesabı da işin içine katılır. Bu bilmeceleri cevaplamak için, Arap alfabesini ve ebced hesabını bilmek gereklidir.

Örnek:

Meniñde bar, sende yoq,

Ben de var sen de yok,

Cènimde bar, tende yoq.

Canımda var tende yok,

Alemde bar, ayda yoq,

Alemde var ayda yok,

Asmanda bar, yerde yoq?

Asumanda var, yerde yoq?

(“M” tavuşi ve herpi)

(“ م , M” harfi veya sesi)

“Çığır”da yoq, “yol”da bar.

“Çığır”da yok, “yol”da var.

“Quduq”ta yoq, “köl”de bar.

“Kuyu”da yok, “göl”de var.

“Günçe”de yoq, “gül”de bar.

“Gonca”da yok, “gül”de var.

Tèpip kelgin “çöl”de bar?

Bulup gelirsenez “çöl”de var?

(“L” tavuşi yaki herpi)

(“ L” sesi ya da harfi)

Sende bardur, mende bardur,

Sende vardır, bende vardır;

Ademde yok.

Âdemde yok.

Her kişide bolsa bardur,

Her kişide vardır,

Âlemde yoq?

Âlemde yok?

(Çèkit)

(ن ش noktalıdır)

“Sen”de birla

“Sen”de bir tane

“Men”de birla

“Ben”de bir tane

İstisem “âlemde” yoq,

İstesem “âlem”de yok,

“Şam”ğa bèrip uçni taptim,

“Şam”a gidip üçünü buldum,

“Misir”ğa kelsem birimu yoq.

“Mısır”a gelsem biri de yok.

(Çèkit)

(Nokta : ن ش harflerindeki noktalar)

Ol nèmidur adimige

Qış- yaz lazim imiş.

Bèşi birdur, bèli alte,

Quyruqi töt yüz imiş

(Bu “ ot” (اوت) bolup kona ebcet hèsabi boyıçe bir sani “ و ” herpige, töt yüz san “ ت ” herpige teñ bolidu. Şundaq qılıp, bu tèpişmaқта işare qılıñğan sanlarini ebcet hèsabi boyıçe xetke aylandurganda Uyğur tilindiki “ot “ sözi peyda bolidu.)

O nedir insana

Yaz kış lazım imiş.

Başı birdir, beli altı,

Kuyruğu dört yüz imiş.

(Bu “ ot” (اوت) kelimesi olup -yani ateş kelimesi-eski ebced hesabına göre bir sayısı “\” harfine, altı sayısı “ و “ harfine ve dört yüz sayısı “ ت “ harfine denk olur. Böylece bilmecede işaret edilen sayıları ebced hesabına göre çevirdiğimizde Uygur Türkçesindeki “ot” sözü ortaya çıkar.)

Uygur bilmeceleri arasında karşılıklı konuşma şeklinde, sorulu cevaplı anonim bilmeceler de vardır. Örnek:

Qomuş uçı qiltiriq, uni tèpiñ dilbirim,	<i>Kamuş ucu kılçıklı, bunu bul dilberim,</i>
Yiñne uçı yaltiraq, uni tèpiñ dilbirim,	<i>İğne ucu cilalı, bunu bul dilberim,</i>
Sèsiq kölde it yürer, uni tèpiñ dilbirim,	<i>Kokmuş gölde it yürür, bunu bul dilberim,</i>
Taquur tuqur textirevan, uni tèpiñ dilbirim,	<i>Takır tukur tahtirevan, bunu bul dilberim,</i>
İçidiki mèhriban, uni tèpiñ dilbirim?	<i>İçindeki sevimli, bunu bil dilberim?</i>
Cavab:	<i>Cevap:</i>
Qomuş uçı qiltiriq- şamal emes mu,	<i>Kamuş ucu kılçıklı, yel değil mi?</i>
Yiñne uçı yaltiraq – ot dègeni emes mu,	<i>İğne ucu cilalı, ateş değil mi?</i>
Sèsiq kölde it yürer- supaqisi emes mu,	<i>Kokmuş gölde it yürür, kurbağa değil mi?</i>
İçidiki mèriban- bovaq bala emes mu.	<i>İçindeki sevimli, bebek değil mi?</i>

Yukarıdaki bilmecelerde olduğu gibi kişilerin, karşılıklıdakilerin merakına bilmeceyle cevap vermeleri hikâyeli bilmecelerde karşımıza çıkar. Aşağıdaki bilmecede, yanındaki erkeğin kim olduğunu soran halka, kızın bilmeceyle cevap verdiği görülür. Örnek:

Künlerniñ biride bir top kişi étizdin qaytip kèlivatsa, ularniñ aldığa atqa miñgeşken bir cüp qız-yigit uçraptu, topniñ içidiki bir kişi qızni tonuydiken, emma yigitni tonumaydiken. Şuña u qızdin:

“ Bu yigit némiñiz bolidu.” dep soraptu. Qız derhal:

Cénimniñ cananisi

Yürikimniñ teñ parisi

Bu yigitniñ anisi

Méniñ anamniñ qeyin anisi.

Dep cavab bériptu. Héliqi kişiler bu cavabni añlap oyğa çöküptu, oylap tapalmaptu, kéçisi yatalmaptu, étisi qopalmaptu, qéni bu qizniñ gèpini kim yéşip bériptu?

(Dadisi)

Günlerden bir gün, bir grup insan tarladan geri dönerken, ata birlikte binmiş bir kız ve erkekle karşılaşmışlar. Topluluğun içinden biri kızı tanıyormuş; ama erkeği tanıymıyormuş. Bundan dolayı kıza:

“Bu yiğit neyin olur.” diye sormuş. Kız hemen:

“Canımın cananı

Yüreğimin bir parçası

Bu yiğidin annesi

Benim annemin kaynanası.”

diye cevap vermiş. Deminki kişiler, cevabı duyunca düşünceye dalmışlar, düşünüp bulamamışlar, geceleyin uyuyamamışlar, ertesi gün kalkamamışlar. Haydi, bu kızın söylediklerini kim çözebilir?

(Babası)

2.3.2. Bilmecelerin çözümlenmesi

Bilmecelerin söylenmesinin ve cevaplandırılmasının geleneksel bazı kaideleri vardır. Bunlar pek çok araştırmacı tarafından dile getirilmiştir. “Bilmeceler, genelde orada bulunan kişilerin ikiye bölünüp, ayrı ayrı gruplar meydana getirilmesiyle gerçekleştirilir. Bazen de bilmece sormada ve cevaplama usta iki kişi seçilir, müsabaka bunlar arasında gerçekleştirilir.”²⁴⁰

Abdurrahman Güzel ve Ali Torun bilmecelerin cevaplanmasıyla ilgili olarak, “Bilmecelerin çözümleri kolay ve zor olmak üzere iki şekilde inceleyebiliriz. Zor bilmecelerin önceden öğrenilmesinde fayda vardır. Aksi halde karşımızdakinin, aklın kabul edemeyeceği manasız ve zevksiz cevaplarına katlanmak gerekir.”²⁴¹ demektedir.

Bilmecelerin karşılıkları ile ilgili olarak Naki Tezel şunları söyler: “Bilmeceleri, karşılıklarını kolay ve zor anlaşılır şekilde ifade edişleri bakımından iki gruba ayırmak mümkündür. Öyle bilmecelerimiz vardır ki, karşılığını kolay buluruz. Bir kısım bilmeceleri çözebilmek için de, söyleyenin açıklama yapması zorunludur.”²⁴²

Harold Brunvand, bilmecenin cevabını bulmanın onun mantığını çözmekle halledilebileceğini söyler. Burada kimi bilmecelerin de tahmin edilebilir bir yol izlemeyebileceğini de ekler. Bu tip bilmeceler özel bilgi ve akıl sayesinde çözülür.²⁴³ Kimi matematiksel hesap gerektiren bilmeceler ya da harf ya da kelimelerle ilgili olan bilmeceler de bunlara örnek verilebilir. Bu bilmeceler, sözlü ifadenin ötesinde kalem-kâğıtla uğraşmayı gerektirir.

“Kolay ve zor bilmecelerin çözülmesi için mânâ, duygu, şekil, madde, renk, ses, harf, hece, kelime, kafiye ve seci gibi unsurlardan doğan ipuçları bir bakıma ananevi tedbirler, anahtarlardır.”²⁴⁴

Bilmecelerin cevaplarının, geleneksel bilmeceler göz önüne alındığında kır hayatının gözlemi sonucu elde edilen ya da kulaktan duyma kimi bilgiler sonucu elde edilen şeyler olduğu görülür. Bu konuda Brunvand’ın tespiti şöyledir: “Gerçek

²⁴⁰ Esmâ Şimşek; **Türk Dünyası Ortak Edebiyatı- Türk Dünyası Edebiyat Tarihi 3. Cilt**, Ankara 2004, s. 235.

²⁴¹ Abdurrahman Güzel; Ali Torun; **Türk Halk Edebiyatı El Kitabı, Yayınları, Üçüncü Baskı**, Ankara 2005, s. 427.

²⁴² Naki Tezel, **Araştırma- İnceleme Dizisi Türk Halk Bilmeceleri**, Milli Eğitim Basımevi, Ankara 2000, s. IX.

²⁴³ J. Harold Brunvand, “ Bilmeceler ve Diğer Sözlü Bulmacalar”, (Çev.: Kadriye Türkan, Redaksiyon: Sinem Bozkurt- Şenay Saraç), **Halk Biliminde Kuramlar ve Yaklaşımlar Cilt 3**, Geleneksel Yayıncılık, Ankara 2009. s. 294.

²⁴⁴ Abdurrahman Güzel; Ali Torun; **Türk Halk Edebiyatı El Kitabı, Yayınları, Üçüncü Baskı**, Ankara 2005, s. 427.

bilmecelelerin konuları mutfak penceresinden dışarıya bakan bir çiftçi kadının dünyasını yönetmektir. Bu yüzden, çok tipik bilmece cevapları: taneli meyveler, bahçe sebzeleri, yıldızlar ve ay, kuyu, iğne iplik, yemek kapları, elbiseler ve benzeri şeylerdir.”²⁴⁵

Bilmece sorma geleneği içerisinde belli nesnelere kullanımı söz konusudur. “Bilmeceyi soran kişi elindeki mendil, yazma, ip, sopa veya bir başka objeden istifade ederek, bilmececiye cevap ile ilgili ipuçları verir. ‘*Bu kadar başı var, bu kadar kuyruğu var, bu kadar gövdesi var...*’ Cevabı çözemeyen taraf da geleneğe bağlı kalarak bir takım ipuçları ister. “*Yenilir mi, yenilmez mi?, Canlı mı cansız mı?, Uçar mı uçmaz mı?*” Bu sorulara kısa ve net cevap verilir.”²⁴⁶

Karşı taraf bilmececiye cevabını yine veremezse bu kez pazarlık başlar. Bilmeceyi soran kişi, cevaplaması gereken kişiden kıymetli bir şehri, kıymetli bir meyveyi ya da cenneti vermesini ister. Bu seremoni bu şekilde, saygı ve muhabbet çerçevesinde sürdürülür.

Mehmet Yardımcı, bilmecelelerin çözümlenmesinde dikkat edilecek hususları şöyle sıralar:

1. Sözcüğün iki anlamı düşünülerek sorulmuş olabilir.
2. Bazı bilmeceleler sözcük oyunlarına dayanılarak kurulur.
3. Bazı bilmeceleler ses taklidine dayanır.
4. Bazı bilmeceleler noktalama işaretleri ya da alfabenin belli harflerinin kimi sözcüklerde bulunmayışı kurnazlığından hareketle kurulabilir.
5. Bazı bilmeceleler, insan organlarının, çözümü güçleştirmek için karikatürize edilerek sorulması üzerine kurulabilir.
6. Bazı bilmeceleler zıtlıklar üzerine kurulabilir.”²⁴⁷

2.3.3. Uygur Bilmecelelerindeki Kalıplaşmış İfadeler:

Bilmeceleler, genellikle toplantılarda ve toplu yerlerde “Bil bakalım?”, “Ol nedir ki?” veya “Bir bilmece var” gibi ifadelerle başlar. Uygur Türkleri arasında da bilmece sorma geleneği içerisinde belli kalıp ifadeler yer almaktadır. Bu ifadeler, incelediğimiz

²⁴⁵ J. Harold Brunvand, “ Bilmeceleler ve Diğer Sözlü Bulmacalar”, (Çev.: Kadriye Türkan, Redaksiyon: Sinem Bozkurt- Şenay Saraç), **Halk Biliminde Kuramlar ve Yaklaşımlar Cilt 3**, Geleneksel Yayıncılık, Ankara 2009. s. 297.

²⁴⁶ Esmâ Şimşek, **Türk Dünyası Ortak Edebiyatı- Türk Dünyası Edebiyat Tarihi 3. Cilt**, Ankara 2004, s. 235.

²⁴⁷ Mehmet Yardımcı, **Başlangıcından Günümüze Halk Şiiri Aşık Şiiri Tekke Şiiri**, 4. Baskı, Ürün Y. , Ankara, 2002, s. 90.

bilmecelerin büyük bir kısmında yer almaktadır. İncelediğimiz metinlerden tespit ettiğimiz başlıca kalıplaşmış ifadeler şunlardır:

Eytiñlarçu u nème? (Söyler misin bu nedir?)

U nime? (Bu nedir?)

U nème?(Bu nedir?)

Tèpiñlarçu u nème? (Bilin bu nedir?)

Qeni oylap bèkiñlar. (Hadi düşünün bakalım.)

Kim yèşip bèridu?(Kim yanıt verir?)

Buni kim tèt tapidu? (Bunu çabucak kim bulur?)

Oylap tèpiñ ètini? (Düşünüp bulun adını?)

Oylap tapqin bu nème? (Düşünüp bul, bu ne?)

Uygur Türklerinin bilmecelerinde soru ifadeleri dışında da çok sık kullanılan pek çok kalıplaşmış ifade vardır. Bu kalıplaşmış ifadeler şunlardır:

Bir bar... (Bir ...m var...)

... bar, ... yoq(... var, ... yok)

Puti yoq...(Ayağı yok...)

U nèmidur cèni yoq, ... qeni yoq. (O nedir canı yok, ...kanı yok.)

Ol acayıp bir nèmidur, (Bir acayıp nesnedir)

Tèpişmaqu tèpişmaq. (Tapışmak tapışmak)

Kündüzi..., Kèçisi...(Gündüzleri..., Geceleri...)

Axşimi..., Etisi... (Akşamleyin... Ertesi gün...)

Anisi..., balisi... (Anası..., yavrusu...)

Atisi... Apisi... (Anası..., Babası...)

Biriniñ bir oğli, bir qizi bar. (Birin bir oğlu bir kızı var.)

İçi... tèşi... (İçi..., dışı...)

Astimu... üstimu...(Altı da... üstü de...)

Aq..., qara...(Ak..., kara...)

Kiçikkine...(Küçücük...)

Bir öyge kirsem...(Bir eve girsem...)

Özi... (Kendi...)

... tin ègiz, ...tin pes. (... dan yüksek, ...dan alçak.)

2.3.4. Muamma ve Lügaz

Bilmecelerin, Klasik Türk Edebiyatındaki karşılığı “muamma ve lügaz”dır. “Muamma ve lügaz da eski toplum yaşamında hüner ve marifet sayılan eğlencelerdendir.”²⁴⁸ Muamma, araştırmacılar tarafından farklı şekillerde tanımlanmaktadır. Cem Dilçin, mu’ammayı, “Belli kurallara uyararak, bir insan adı çıkacak biçimde düzenlenmiş bilmece.”²⁴⁹ şeklinde tanımlar.

İskender Pala, muammanın anlamı, ortaya çıkışı ve gelişimi hakkında şu bilgilere yer verir: “Muamma, manası gizli, güç anlaşılır söz, bilmece, yanıltmaç. Edebiyatta bir ad sorulacak şekilde düzenlenmiş manzum bilmece... Muammalar gerçekte Allah’ın 99 adından biri için düzenlendikleri halde sonradan kişi adlarını konu almışlardır.”²⁵⁰

Bilal Elbir ise muammayı şöyle tanımlar: “Mu’ammâ kelime anlamı olarak “gizli ve güç anlaşılır söz” anlamlarına gelen bir kelime olup edebiyatımızda bir ismin veya kavramın gizlenmesi şeklinde düzenlenmiş bilmecelere de mu’ammâ adı verilmiştir.”²⁵¹

Bilal Elbir, “*Türk Edebiyatı’nda Mu’amma ve Sururi’nin Bir Mu’amma Şerhi*” adlı makalesinde, muammaları konu bakımından şu şekilde tasnif eder:

- Esmâ-i Hüsnâ ile ilgili mu’ammâlar
- İnsan isimlerini ihtivâ eden mu’ammâlar
- Bismillah, Lâ“ilâheillallah gibi dini ifadeleri ihtivâ eden mu’ammâlar
- Gül, anka, bülbül, âhû, cân, zülf, ok, iğne vb. tabiat unsurlarıyla çeşitli nesnelere hakkında yazılmış mu’ammâlar.²⁵²

“Klasik Türk Edebiyatında çok kullanılan mu’ammayı saz şairleri de taklit etmişlerdir. Aşık kahvelerinde mu’ammanın ayrı bir yeri vardı. Çoğu zaman kalem şuarası’ndan birinin düzenlediği mu’amma, kahvenin en münasip bir yerine konmuş süslü bir levhaya “hatt-ı celî” ile yazılır ve etrafı süslenirdi; mu’amma çözülmeye kadar dururdu. Buna “mu’amma asmak” denirdi. Mu’ammayı düzenleyen, işe fesat

²⁴⁸ Mehmet Yardımcı; **Başlangıcından Günümüze Halk Şiiri Aşık Şiiri Tekke Şiiri**, Ürün Yayınevi, Dördüncü Baskı, Ankara 2002, s. 82.

²⁴⁹ Cem Dilçin; **Örneklerle Türk Şiir Bilgisi**, TDK Yayınları, Yedinci Baskı, Ankara 2004, s. 489.

²⁵⁰ İskender Pala; **Ansiklopedik Divan Şiiri Ansiklopedisi**, Kapı Yayınevi, Onbeşinci Baskı, İstanbul 2007, s. 326.

²⁵¹ Bilal Elbir; “Türk Edebiyatında Mu’amma ve Sururi’nin Bir Mu’amma Şerhi”, **Turkish Studies International Periodical For the Languages, Literature and History of Turkish or Turkic** Volume 4/6 Fall 2009, s.82.

²⁵² Bilal Elbir; agm. s. 82-83.

karışmaması için hal şeklini bir zarfa veya keseye koyup mühürler ve kahveciye teslim ederdi. Kahveci faslın sonuna kadar o zarfı ve keseyi muhafaza etmek mecburiyetinde idi. Mu’ammanın çözüleceği gece, meraklılar kahveyi doldururdu. Dinleyiciler “mu’amma tepsisi”ne para, şal, çuha vb. hediyeler bırakırlardı. Aşıklar fasla başlardı. Koşma, şemai ve destandan sonra sıra mu’ammayaya gelirdi. Mu’ammayı düzenleyen gazeli bir nevi giriş olarak söyledikten sonra nazımla, sorduğunu çözeceklerin bulunup bulunmadığını öğrenmek isterdi. Âşıklardan biri, sorulan mu’ammayı çözünce zarf veya kese içinde önceden çözülmüş şekli ile karşılaştırırlardı. Doğruluğu anlaşılınca mu’amma indirilmiş olurdu. Buna “mu’amma indirmek” denirdi. Sonunda biriken saç birliktte paylaşılırdı. Mu’ammayı çözen şair saz çalmayı bilmezse, fasla saz çalmayı bilen biri oturtulur ve cevap ona okutulurdu.”²⁵³

Bilmeceler, başlangıçta bireysel yaratılardır. Ancak dilden dile, nesilden nesile, asırdan asıra geçerken ilk söyleyeni unutulmuş ve anonim birer ürün haline gelmiştir. Aşık tarzı Türk halk edebiyatında, söyleneni belli olan bilmeceli şiirler de vardır. Uygur halk hikâyelerinden Aşık Garip ve Senem hikayesinde Şeyh Cüneydi Bağdadi, Garib’e şiirle soru sorar ve böylece onu dener. Garip de Bağdadi’nin sorularına şiirle karşılık verir ve verdiği cevaplarla imtihanı geçer. Burada nazım şeklinde ve karşılıklı olarak söylenen bilmece, bilmecelerin diğer sözlü kültür yaratmaları içinde ne şekilde yer aldığı ve hangi işlevleri üstlendiğini göstermesi bakımından önemlidir. Bu tarz Uygur bilmeceleri, Anadolu sahası aşık tarzı halk edebiyatındaki *muamma* söyleme geleneğinin Uygur sözlü halk edebiyatında da var olduğunu göstermesi bakımından dikkate değerdir. Örnek:

Cüneydi Bağdadi’nin sorusu:

Ol nimedur yıldızi yok, tendin su içer,	<i>Nedir o, kökü yok, vücuttan su içen</i>
Şahı çeksiz yaprığı alemni kuçar,	<i>Dalı sayısız, yaprağı alemi saran.</i>
Ol nimedur, kanatı yok seylane uçar,	<i>Nedir o, kanadı yok özgürce uçan,</i>
Oğlum âşık bolsanğ manğa cavap ber.	<i>Oğlum âşık isen bana cevap ver.</i>

Garip’in cevabı:

Yıldızi yok edamdur, ruhu tendin su içer,	<i>Kökü yok insandır, ruhu vücuttan su içen,</i>
Köñli çeksiz bostandır, alemni kuçar,	<i>Gönlü sınırsız bostandır, alemi sarar.</i>

²⁵³Şükrü Elçin; **Türk Bilmeceleri**, Milli Eğitim Basımevi, İstanbul 1979, s. XI.

Kanatsızdur adem ekli seylane uçar,
Maña ustaz bolsıñız cavavım şuldur.

*Kanatsızdır insan akli özgürce uçar,
Bana üstat olsanız cevabım şudur.*

Cüneydi Bağdadî'nin sorusu:

Ol nimedur egilur ve lekin sunmas,
Ol nimedur müşkülât-capadan korkmas,
Ol nimedur yalkunlangan oti besilmas,
Oğlum aşık bolsañ maña cavap ber.

*Nedir o, eğilir, ama kırılmaz,
Nedir o, müşkül ve cefadan korkmaz,
Nedir o, alev alev ateşi sönmez,
Oğlum aşık isen bana cevap ver.*

Garip'in cevabı:

Çın hekiket dünyada egilur sunmas,
Işk ehli capadin-ölümdin korkmas,
Işk tıgı keser tağni bisi kayrılmas,
Maña ustaz bolsıñız cavavım şuldur.

*Dünyada hakikat eğilir, ama
kırılmaz,
Aşk ehli cefadan ölümden korkmaz,
Aşk tıgı, dağı deler, tıgı kırılmaz,
Bana üstat olsanız cevabım budur.*

Cüneydi Bağdadî'nin sorusu:

Ol nimedur pütkül alem yoruğı?
Ol nimedur üç yüz atmış yaprığı?
Ol nimedur sehi heseldin şahı?
Oğlum aşık bolsañ maña cavap ber.

*Nedir o, bütün alemin ışığı?
Nedir o, üçyüzaltmış yaprağı?
Nedir o, sahi haselden dalı?
Oğlum aşık isen bana cevap ver.*

Garip'in cevabı:

Ay hem kündur pütkül alem yoruğı,
Üç yüz atmış kündur uniñ yaprığı,
Sehi aydur uniñ heseldin şahı,
Piri ustaz bolsıñız cavavım şuldur.

*Ay ve güneştir bütün alemin ışığı,
Üçyüzaltmış gündür onun yaprağı,
Sahi aydır onun haselden dalı,
Pir ü üstat olsanız cevabım budur.²⁵⁴*

Bilmecenin bir başka türü ise lügazdır. Lügaz, kelime olarak “bilmece, bulmaca; yanıltmaca anlamına gelmekle birlikte edebi açıdan eski divanların çoğunda

²⁵⁴Alimcan İneyet; “Uygur Halk Hikâyeleri Üzerinde İncelemeler”, Ege Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Türk Dili ve Edebiyatı Bölümü, Doktora tezi, 1995, s. 112-113; 185- 186.

bulunan ve halk dilinde hece vezni ile yazılmış olan bilmece” anlamında kullanılmaktadır.”²⁵⁵

Cem Dilçin, lügazı, “Herhangi bir nesnenin ya da varlığın özellikleri anlatılarak yazılan bilmece”²⁵⁶ olarak tanımlar. İskender Pala ise; “Lügaz, konu edinilen şeyin özelliklerini söyleyerek ne olduğunun bilinmesini istemek amacıyla düzenlenen şiiirdir.”²⁵⁷ şeklinde bir tanım yapar.

Şükrü Elçin, lügazla ilgili olarak “bir ismi değil, bir şeyi gizlemek üzere düzenlenen hünerdir.” demektedir. Lügazlar, “Şairler ve âşıklar tarafından söylenir. Halk bilmecelerinin edebi bir şeklidir. Çoğu zaman soru yoluyla meydana getirilir. Mu’ammadan farkı çözüme yarayacak açıklamayı kendinde bulundurmasıdır.”²⁵⁸

“Lügazların mevzu’u daha çok çevreyle ilgili eşyalara ve müşahhas nesnelere dairdir. Ayna, balık, su, saat, cenaze, çadır, güneş, ay, kalem, kağıt, mum, makas, kılıç, gemi vs. gibi... Bu bakımdan bilmecelerle hemen hemen aynıdırlar veya karşılıklı alışveriş halindedirler. Yani bazı lügazların anonimleşmesine karşılık, halk bilmecelerinin de lügaz şairlerine mevzu ve karakteristik hususiyetlerin tesbitinde kaynaklık ettiğine şüphe yoktur.”²⁵⁹

“Lügazlar sadece eğlendirici, oyalayıcı mahiyette kalmamış dinî, fikhî mes’elelerde de ta’lîmi olarak bu nev’iden istifade edilmiştir.”²⁶⁰ Uygur sözlü halk edebiyatında da bu türden bilmecelere rastlanır. Ayşegül Sertkaya’nın “*Tarançi Tapişmaklari- Tarançi Bilmece ve Bulmacaları*”²⁶¹ adlı makalesinden alınan aşağıdaki bilmeceler dinî ve ahlâkî özellik taşıyan Uygur lügazlarına örnek gösterilebilir.

“Tört iş-ni qılsa, dövlet-lik bolur.

Dört işi yapsa, devletli olur.

Qılmasa, elbette mixnet-lik bolur.

Yapmasa, elbette mihnetli olur.

Cevâb

Cevap

Birinci: himmet-lik bolmaq.

Birinci: Himmetli olmak.

²⁵⁵ Ferit Develioğlu; **Osmanlıca-Türkçe Ansiklopedik Lûgat**, Aydın Kitabevi, Yirminci Baskı, Ankara 2003, s. 554.

²⁵⁶ Cem Dilçin; **Örneklerle Türk Şiir Bilgisi**, TDK Yayınları, Yedinci Baskı, Ankara 2004, s. 490.

²⁵⁷ İskender Pala; **Ansiklopedik Divan Şiiri Ansiklopedisi**, Kapı Yayınevi, Onbeşinci Baskı, İstanbul 2007, s. 291.

²⁵⁸ Şükrü Elçin; **Türk Bilmeceleri**, Milli Eğitim Basımevi, İstanbul 1979, s. XI- XII.

²⁵⁹ Amil Çelebioğlu; Yusuf Ziya Öksüz; **Türk Bilmeceleri Hazinesi**, Kitabevi Yayınları, İstanbul 1995, s. 20.

²⁶⁰ Amil Çelebioğlu; Yusuf Ziya Öksüz; **Türk Bilmeceleri Hazinesi**, Kitabevi Yayınları, İstanbul 1995, s. 20.

²⁶¹ Ayşegül Sertkaya; “Tarançi Tapişmaklari- Tarançi Bilmece ve Bulmacaları”, **Türk Dili Araştırmaları Yıllığı Belleten**, Cilt 1-2, Sayı 42, s. 239-279, 1999. <http://turkoloji.cu.edu.tr/>).

İkinci: sahâvet-lik bolmaq.

Üçüncü: 'adâlet-lik bolmaq.

Törtünçü: pâk-dil bolmaq.

Tört nimerse bilki bargan-dın kiyin

Qayturup bolmas, olarnı ay amin.

Cevab

Evvel: xudânın qazası barsa, yanmas.

İkinci; ağızdın çıqqan söz yanmas.

Üçüncü: yadın çıqqan oq yanmas.

Törtünçü: otken 'ömrdür.

Tört nimerse körüngey közge az.

Muña gâlib bola min dip qılma nâz.

Cevab:

Biri<-nçisi>: ot-dur.

İkincisi: düşmeniñ-dur.

Üçüncüsü ağız-dur.

Törtünçüsü: dâniş ya'nî 'ilm-dur.

Bar mudur ayt! Âsmân-nıñ tübrüki.

Nimedin bolgay anıñ; peydâlıqı.

Cevab:

Tört nimerse âsmân-ğa

Tübrük orm-da bolup turğay,

Evvel: pâdşâhlarnıñ 'adâleti,

İkinçi-si: bay-larnıñ saxâveti,

Üçüncü: 'âlim-lerniñ 'ibâdeti,

Törtünçü: fuqarâlarnıñ qanâ'ati-dur.

İkinci: Açık elli olmak.

Üçüncü: Adaletli olmak.

Dördüncü: Temiz gönüllü olmak.

Dört nesne bil ki, gittikten sonra

Onları döndürmek olmaz, Ey Emîn!

Cevap:

Önce: Hüdânın kazası gitse, dönmez.

İkinci: Ağızdan çıkan söz dönmez.

Üçüncü: Yaydan çıkan ok dönmez

Dördüncü: Geçen ömürdür.

Dört nesnedir, göze az görünür.

Buna galip olayım diye naz etme.

Cevap:

Birincisi: Ateştir.

İkincisi: Düşmanıdır.

Üçüncüsü: Hastalıktır.

Dördüncüsü: Daniş yani bilimdir.

Gökyüzünün direği var mıdır? Söyle!

O hangi şeyden peyda olacak?

Cevap:

Dört nesne gökyüzünün

Direk yerlerinde vardır.

Önce: Padişahların adaleti.

İkincisi: Zenginlerin cömertliği.

Üçüncü: Alimlerin ibâdeti.

Dördüncü: Fakirlerin kanâatidir.

Kişveri bolsa ki bar bir tâcdâr.

Tâcdârğa tört kişi bolğay ki kâr.

Cavab:

Âmmâ pâdşâhlarğa tört t̄âyife

Kişi-ler lâzım-dur ki;

Evvel: 'ulemâ dânâlar<-dur>.

Pâdşâhniñ bilmegeni-ni bildürür.

İkinci: bahâdır kişi-dur.

Pâdşâhniñ düşmeni-ge cevâb birür.

Üçünçi: bay xalk-dur. Pâdşâhğa

Lâzım-lıq nimmerseler bay-Iardın fütür,

Törtünçi: şâir xalqı-dur ki, nazm bilen

Pâdşâhlar yaxşı-lıqı-nı cihân-ğa yayurlar.

Bir hükümdarın ülkesi olduğunda,

Dört kişi hükümdara kâr olur.

Cevap:

Amma padişahlara dört

Hizmetkâr lâzımdır ki;

Önce: En büyük âlim kişilerdir.

Padişahın bilmediği şeyleri bildirir.

İkinci: Kahraman kişilerdir.

Padişahın düşmanına cevap verir.

Üçüncü: Zengin halktır. Padişaha

Gerekli nesnelere zenginlerden gelir.

Dördüncü: Şair halkıdır ki nazm ile

Padişahların iyiliğini cihana yayarlar."²⁶²

²⁶²Ayşegül Sertkaya; "Tarañçı Tapışmakları- Tarañçı Bilmece ve Bulmacaları", **Türk Dili Araştırmaları Yıllığı Belleten**, Cilt 1-2, Sayı 42, s. 239-279, 1999. <http://turkoloji.cu.edu.tr/>).

2.4. Uygur Bilmecelerinin İşlev Özellikleri

Bilmecelerin eğlence, bilgiyi ölçme ve bilgilendirme, yarışma, eğitim ve öğretim gibi çok çeşitli işlevler üstlendiği bilinmektedir. Özellikle masal, destan, halk hikayesi ve menkıbe gibi türler içinde de bu türün farklı işlevler üstlendiğini görmekteyiz. “Masallarda iki ordunun silahlı savaşı yerine, söz ve bilgi yarışmaları yoluyla kansasız çözüm bulunması sıkça rastlanılan bir durumdur. Yine anlatı kahramanı kendisinden güçlü olağanüstü varlıkların bilmecelerine verdiği yanıtlarla ölümden kurtulabilir. Çoğu kez Keloğlan (ya da başka bir kahraman) padişahın bilmeceli sorusuna verdiği karşılıklarla kızı ile evlenmeye hak kazanır.”²⁶³

“Eski hikâye ve menkıbelerin anlattığı kimi sınamalar, günümüzdeki bilmeceleri hatırlatır: Belkıs’ın Süleyman peygambere, Sfenks’in Oidipos’a, Babil ve Mısır hükümdarlarının birbirlerine sordukları muammalar gibi...”²⁶⁴ “Kaynaklara göre Estonya’da ölüm cezasına çarptırılanlar, zor bir bilmeceyi çözebilirlerse hayatlarını kurtarırlarmış. Sebillot, bilmece çözmek suretiyle borçlarının bir kısmından veya tamamından kurtulan insanlardan bahsetmektedir.”²⁶⁵

Boratav kâhinlerin, rüyaları yorumlamalarıyla bilmecelerin anlatımını birbirine çok benzetir. Hz. Yusuf’un kıssasında onun kuyuya atılmasına sebep onun sembollerle dolu rüyasını Hz. Yakup’un yorumlaması ve kardeşlerinin buna duyduğu öfkedendir. Zindandan çıkmasını sağlayan da hükümdarın rüyasındaki bilmecemsi sembolik ifadeleri doğru yorumlaması olur. “Bunun gibi rüya yorumlamalarına Dede Korkut Hikâyeleri’nde de rastlarız.”²⁶⁶

Boratav, bilmecenin Anadolu Türk düğün geleneğindeki yerini de şu örnekle anlatır: “Oğlan tarafının delikanlıları kızın köyünün sınırına yaklaşınca iki tarafın bayraktarları birbirlerine bilmeceler sorarlar. Yenilen taraf bayrağını yenen tarafa verir ve ancak bir bağış karşılığında onu kurtarır; bağış üzerinde anlaşmaya varılmazsa yenilen bayraktar bütün düğün boyunca yenen bayraktarın solunda duracak ve onun her dileğini, ne kadar güç ve olağan dışı da olsa, yerine getirecektir.”²⁶⁷

²⁶³ Suat Batur; **Açıklamalı- Örneklî Türk Halk Edebiyatı**, Altın Kitaplar, İstanbul 1998, s.141-142.

²⁶⁴ P. Naili Boratav; **100 Soruda Türk Halk Edebiyatı**, Gerçek Yayınevi, Onuncu Baskı, İstanbul 2000, s. 113.

²⁶⁵ Esma Şimşek; **Türk Dünyası Ortak Edebiyatı- Türk Dünyası Edebiyat Tarihi 3. Cilt**, Ankara 2004, s. 245.

²⁶⁶ P. Naili Boratav, **100 Soruda Türk Halk Edebiyatı**, Gerçek Yayınevi, Onuncu Baskı, İstanbul 2000, s.114.

²⁶⁷ P. Naili Boratav; **Age**, s. 114.

Türkmenistan’da bilmeceler gece sorulur. Bunun sebebi; civardaki düşmanların ani saldırılarına karşı uyanık kalmaktır.²⁶⁸

Bilmeceler, geçmişte siyasi olarak da çeşitli işlevler üstlenmiştir. “Toplumların eski zamanlarına ait bu sembolik dil, sosyal işlevini zamanla genişletmiş ve değiştirmiştir. Toplumlara önderlik eden insanlar, zaman içinde kendi menfaatleri doğrultusunda bu dili kullanmaya başlamışlardır. Bazı önemli meseleleri halktan gizlemek, halktan gizli birtakım işler yapmak konusunda bu ifade aracından faydalanılmıştır. Bazen de topluluklar arasındaki ilişkiler bu yolla belirlenmiş, şu veya bu topluluğun, milletin savaş gücü, askerleri hakkında bilgi edinilmiştir.”²⁶⁹

Buradan da anlaşılacağı üzere bilmeceler, tarih açısından da kaynak olmak gibi bir özelliğe sahiptir. Harold Brunvand, bilmeceleri gerçek ve gerçek dışı, müstehcen bilmeceler olarak iki kategoriye ayırdığında gerçek bilmecelerin, *boyun bilmeceleri* diye adlandırıldığını söyler. Bu adlandırmanın nedeni “boynu vurulacak olan mahkûmun affedilmesi için kimsenin bilemeyeceği bir bilmece bulması olayına atfedilmesidir.”²⁷⁰

Bilmeceler, bazen de insanın gönül gözünün ne denli açık olduğunu ya da ne denli açılmaya müsait olduğunu ölçmekte vasıta olmuştur. Ayrıca bilmecelerin dini ve ahlaki değerlerin öğretilmesinde ve sürdürülmesinde de işlevi olduğunu söylemek mümkündür. “Bazı tarikat ve toplulukların bilmecelerin gelişmiş biçimi olan birtakım sorulu şiirler yoluyla tarikata girecek adayları sınavdan geçirdikleri de olur.”²⁷¹ “Anadolu Alevilerinin geleneklerinde bilmecenin her bakıma gelişkin şekli diyebileceğimiz bir takım sorulu şiirler, mezhep topluluğuna girme yeteneğinin adayca kazanılıp kazanılmadığını anlamak için başvurulacak araçlardır. Bunların aracılığıyla adayın Alevi töresine değgin kurallar, “ adab ve erkan” üzerine bilgisi ölçülür. Bundan başka, bir Alevi ya şiir biçiminde ya da tekerlememsi birtakım kalıp sözlerle sorduğu

²⁶⁸ Doğan Kaya; **Ansiklopedik Türk Halk Edebiyatı Terimleri Sözlüğü**, 1. Baskı, Akçağ Yayınları, Ankara 2007, s.163.

²⁶⁹ Dilek Türkyılmaz; “Ortak Sır Kalıplarımız: Türk Dünyası Bilmeceleri Üzerine”, **Millî Folklor**, Cilt 10, Yıl 21, Sayı 81, Bahar 2008, s. 45.

²⁷⁰ J. Harold Brunvand, “Bilmeceler ve Diğer Sözlü Bulmacalar”, (Çev.: Kadriye Türkan, Redaksiyon: Sinem Bozkurt- Şenay Saraç), **Halk Biliminde Kuramlar ve Yaklaşımlar Cilt 3**, Geleneksel Yayıncılık, Ankara 2009. s. 293.

²⁷¹ Suat Batur; **Açıklamalı- Örnekli Türk Halk Edebiyatı**, Altın Kitaplar, İstanbul 1998, s.142.

sorulara beklediği karşılığı alıp almadığına göre, bir yabancıнын Alevi topluluğundan olup olmadığını anlar.”²⁷²

Suat Batur, bilmecelerin sosyal hayattaki işlevini ve çocukların eğlenmek için başvurduğu oyun olma işlevini ele alır. Bilmece, komşu, akraba, eş-dost ilişkilerinin sınırsız devam ettiği bölgelerde aradaki diyalogları artırıcı, ortamı şenlendirici bir fonksiyon üstlenmiştir. “Bilmeceler, günümüzde özellikle çocuk toplulukları arasında eğlenmek ve hoşça vakit geçirmek için başvurulan bir oyun niteliği taşımaktadır. Ayrıca halk geleneklerinin güçlü kaldığı bazı bölgelerde kış geceleri toplantılarında, imecelerde ve toplu çalışmalarda yetişkinler tarafından da işi tekdüzelikten kurtarmak, toplu çalışmayı renklendirmek için karşılıklı bilmece söyleme geleneği sürüp gitmektedir.”²⁷³

Abdullah Demirci ise bilmecelerin fonksiyonunu üçe ayırır. “1. Eğlendirmek, 2. Düşündürmek, 3. Vakit geçirmek. Yani özellikle köylerde ve büyük şehirlerden uzak yerleşim yerlerinde de bu geçerliydi. Ama günümüzde işlevselliği daha çok çocuklarla sınırlanmaya başlamıştır.”²⁷⁴

Bilmecelerin oluşumundaki zengin imgelere bakıldığında bunu oluşturanların hayal gücüne ve gözlem yeteneğine hayran kalırız. Naki Tezel, bilmeceleri, Türk halkının zekâsını ve hayal gücünü gösteren birer delil olarak gördüğünü söyler. Ona göre, “...bilmecelerimiz, milletimizin zeka kudretini ve muhayyile ufkunu ölçmede miyar olarak alınabilir. Dil tetkikleri bakımından adeta bir hazine sayılan bilmecelerimiz, şiir sanatı, teşbih ve tasvir incelikleri gibi edebi yönlerden de büyük değer taşırlar... Nihayet, bir çeşit zekâ idmanına hizmet eden ve insanı dikkat sarf etmeğe, istidlal yoluna sevk eden, aynı zamanda eğlenme konusu olan bilmecelerimizin eğitici ve sosyal rollerini de unutmamak gerekir.”²⁷⁵

Tezel’in de ifade ettiği gibi bilmeceler dil tetkikleri açısından zengin bir ağız araştırma kaynağı konumundadır. Diğer halk edebiyatı ürünlerimiz gibi bilmeceler de unutulmaya yüz tutmuş kelimelerin yeni kuşaklara aktarımında önemli bir işleve sahiptir. Hele de bilmecelerin günümüzdeki hedef kitesinin çocuklar olduğu düşünülürse, bu işlevi ne kadar iyi yerine getireceği şüphesizdir. “Halk bilmeceleri,

²⁷² P. Naili Boratav; **100 Soruda Türk Halk Edebiyatı**, Gerçek Yayınevi, Onuncu Baskı, İstanbul 2000, s. 114- 115.

²⁷³ Suat Batur; **Açıklamalı- Örneklili Türk Halk Edebiyatı**, Altın Kitaplar, İstanbul 1998s.142.

²⁷⁴ Abdullah Demirci; “Türkiye ve Azerbaycan Sahasında Bilmece Türü”, **Milli Folklor**, Cilt 7, Yıl: 13 Sayı: 50, Yaz 2001, s. 78- 85.

²⁷⁵ Naki Tezel, **Araştırma- İnceleme Dizisi Türk Halk Bilmeceleri**, Milli Eğitim Basımevi, Ankara 2000, s. VI- VII.

hiçbir zaman çocuklar için uydurulmuş veya çocuklar tarafından yaratılmış şeyler değildir. Bilmecelerimizin doğrudan doğruya çocuk terbiyesiyle ilgisi bulunmamakla beraber, bazıları, henüz küçük bir kelime dünyasına, dar bir görüş ve muhayyile ufkuna sahip bulunan çocukların da ilgisini çekmekte ve hafızalarında yer etmektedir.”²⁷⁶

Hatice İçel, bilmecelerin öğretici bir rolü olduğunu söyler. Buna da kanıt olarak bilmece kelimesinin çeşitli dillerdeki karşılıklarının esasen nasihat anlamlarına gelmesini gösterir. “Almanca rät(h)sel, Yunanca aininigma, İngilizce riddle kelimelerinin hepsi nasihat vermek anlamına gelmektedir.”²⁷⁷

Günümüzde bilmecelerin özellikle çocuk eğitime katkıları incelenmekte, bu işlevi diğer işlevlerine nazaran daha baskın işlenmektedir. “Bilmeceler, kaynaklandıkları ya da söylendikleri yörenin yerel söyleyiş özelliklerini aynen yansıtılmalarının yanında, dil çalışmaları için, Türkçenin anlatım inceliklerini yansıtmak için önemli kaynaklardır.”²⁷⁸ Bu açıdan bilmeceler, çocukları eğlendirirken onların yeni kelimeler ve kavramlar öğrenmesini sağlar. Bilmecenin de halkın mahsulü olduğu göz önüne getirilirse, milli duyguların, kültürel ve geleneksel özelliklerimizin aktarımında çok önemli bir yeri vardır. “Bilmeceler vasıtası ile çocuklara hayvanlar, bitkiler, gök cisimleri, iktisat vs. hakkında ilginç bilgiler verilir. Böyle bilmeceyi soran ya da cevabını izah eden adam, bilmecenin konusu etrafında sohbet açıp, çocukların bilmediği meseleleri öğretir.”²⁷⁹ “İnsan kendisi için bilinebilir şeyleri dahi saklayarak, farklı şekillere sokarak bir bilinmezlik yaratıp bu bilinmezliği de zekâ ve dikkat ölçen bir oyun haline getirmiştir. İşte bilmece bir oyun gibi başlar; ama bir oyundan çok daha öteye giderek insan zihninde bir sorgulama ve karmaşaya yol açar. Daha sonra ise fırtınanın karıştırıp bulanıklaştırdığı bir suyun durulmaya başlaması gibi, bilmece de insan zihnini de durgun hale getirip, bilmeceyi çözmeye verdiği sevinçle zihni dinlendirir.”²⁸⁰

²⁷⁶ Naki Tezel, *Age*, s. VII.

²⁷⁷ Hatice İçel; “**Batı Türklerinin Dörtlüklerden Kurulu Bilmeceleri Üzerine Bir Araştırma Cilt 1**”, Doktora Tezi, Selçuk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, 2005, s.266.

²⁷⁸ Hicran Danişoğlu; “**Eğlendirici Yazınsal Türlerin Türkçe Öğretiminde Kullanımı ve Bu Çerçeve 2004- 2005 Türkçe Öğretim Programının Değerlendirilmesi**”, Yüksek Lisans Tezi, Dokuz Eylül Üniversitesi Eğitim Bilimleri Enstitüsü, 2006, s. 29.

²⁷⁹ Abdullah Demirci; “Türkiye ve Azerbaycan Sahasında Bilmece Türü”, *Milli Folklor*, Cilt 7, Yıl: 13 Sayı: 50, Yaz 2001, s. 78- 85.

²⁸⁰ Mehtap Keleş; “**Orta Öğretim Türk Dili ve Edebiyatı Derslerinde Bilmecelerin Öğretim Aracı Olarak Kullanılma Biçimi ve Düzeyleri**”, Yüksek Lisans Tezi, Çanakkale Onsekiz Mart Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, 2007, s. 10-11.

İnsanın doğasında var olan karmaşık şeyleri çözümlenerek zihnini huzura erdirmeye güdüsünü tatmin etmesi bakımından bilmeceler çocuklara büyük bir fayda sağlar. “Bilmeceler, genellikle ölçülü, uyaklı, özlü, bilgi ve zekâyâ dayalı, şiire özgü, tekerlemeleri anımsatan, atasözlerini çağrıştıran, simgeli, ilginç ve yaratıcılığı ön plana çıkaran, düşündürten özellikler taşımaktadır. Bilmeceler, bu yönüyle çocuğun zihinsel, ruhsal ve sosyal açıdan kendini geliştirmesine yardımcı olmaktadır.”²⁸¹

Bu konuda Esmâ Şimşek’in yorumu “Bilmeceler, eğitici ve öğretici özellikleri ile çocukların muhakemesini genişletip, zekâsını geliştirmede, hazırcevap ve uyanık olmalarında önemli rol oynar.”²⁸² şeklindedir. Hatice İnel “Bilmecelerin yardımıyla çocuk toplumun değer yargılarını ve dünya karşısındaki tutumunu da öğrenir. Yani çocuk böylece bir şekilde gerçek hayata hazırlanır.”²⁸³ diyerek bilmecelerin çocukları hayata hazırladığını söyler.

Bilmeceler, günümüzde daha çok çocukların hem eğlenip hem zihinsel gelişimlerine katkıda bulunmak için kullanılan bir türdür. Teknolojinin ve sanayinin bu denli gelişmediği, şehirleşmenin az olduğu daha eski zamanlarda ise; insanların akşamları oturup sohbet ederken eğlenme vasıtaları olmuştur. Bilmeceler sorma, yalnızca insanları eğlendirmemiş onların birbiriyle iletişimlerini ve sosyal bağlarını da kuvvetlendirmiştir. Bilmecenin tarih içinde üstlendiği görevlerin yalnızca eğlendirmekten ibaret olmadığını pek çok araştırmacı vurgulamaktadır.

Mehmet Zünun ve Abdurrahman Rahman, Uygur bilmecelerinin işlevi hakkında şunları söyler: “Burjuva bir kısım araştırmacılar bilmecenin sosyal rolünü küçümseyerek, onu bir gönül eğlencesi oyun, şaka ya da gülme vasıtası olarak görür. Oysa bilmeceler halkın yüksek ferasetinin ve uyanıklığının mahsulü olan estetik bir vasıta. Onun tasvirleri üzerinde düşünmek insanların zihin gücünü, akıl yürütme yeteneğini geliştirip olgunlaştırır. Bu yüzden bilmeceler “Çocuk Edebiyatı” açısından, çocukların zihin gücünü ve zekâsını geliştirmeyi kendine sosyal bir amaç olarak görür. Geleceğin ümidi olan yeni nesilleri eğitmenin yolu elbette çok çeşitlidir. Onların ferasetini olgunlaştırıp bilim ve fende ilerlemek için bilimsel pek çok bilginin yanı sıra

²⁸¹ Hicran Danişoğlu; “Eğlendirici Yazınsal Türlerin Türkçe Öğretiminde Kullanımı ve Bu Çerçevede 2004- 2005 Türkçe Öğretim Programının Değerlendirilmesi”, Yüksek Lisans Tezi, Dokuz Eylül Üniversitesi Eğitim Bilimleri Enstitüsü, 2006, s. 27.

²⁸² Esmâ Şimşek; **Türk Dünyası Ortak Edebiyatı- Türk Dünyası Edebiyat Tarihi 3. Cilt**, Ankara 2004, s. 247.

²⁸³ Hatice İnel; “**Batı Türklerinin Dörtlülüklerden Kurulu Bilmeceleri Üzerine Bir Araştırma Cilt 1**”, Doktora Tezi, Selçuk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, 2005, s. 269.

bilmecenin de rolü olduğunu yadsımamak gerekir. Çünkü çocukların karakterleri ve psikolojik yapıları şekillenirken bilmeceye özel bir ilgi duyarlar. Bunun sebebi bilmecelerin dilinin basit ve akıcı olmasıdır. Dolayısıyla diğer türlere nazaran çekiciliği daha fazladır. Dört beş yaşındaki çocuklar bir bilmece duyduklarında ilgilerini o yöne yoğunlaştırır, bilmeceyi akıllarında tutar ve onun cevabını bulabilmek için çabalarlar. Bilmeceler, insanların zihin gücünü geliştirme, fikir yürütme kabiliyetini olgunlaştırmanın yanı sıra canlı tasvirleri sayesinde onların, sosyal yaşama ve dünyaya olan sevgisini de güçlendirir. Nesnelerin özelliklerini fark etmesini hızlandırır.”²⁸⁴

Zamanla ilgili aşağıdaki bilmece, insanların “zamanı” bilinçli olarak kullanmaları insanlara atasözü ya da özdeyiş değerinde önemli fikirler telkin edilmektedir. Örnek:

Aqqan sudak toxtimas,	<i>Akan su gibidir, durmaz.</i>
Kétivérer nişanga.	<i>Ulaşiverir hedefine.</i>
Tarazisi ömürniñ,	<i>Terazisidir ömrün,</i>
Bek qimmetlik insanga.	<i>Pek kıymetlidir insana,</i>
Ger bilmiseñ qedrini,	<i>Eğer bilmezsen kadrini</i>
Qalisen coñ puşaymanğa?	<i>Olursun çok pişman?</i>

(Vaqit)

(Vakit)

Bilimle ilgili olan aşağıdaki bilmece de öğretici bir nitelik taşımaktadır. Örnek:

<i>Tirişçanğa bek emraq,</i>	<i>Çalışkana pek değerli,</i>
<i>Hurunlardin bek yiraq.</i>	<i>Tembellerden pek uzak.</i>
<i>Duldul qilip minsiniñ,</i>	<i>Düldül edip binseniz,</i>
<i>Pervaz qilip uçısiz.</i>	<i>Kanatlanıp uçarsınız,</i>
<i>Yultuzlarğa köçısiz?</i>	<i>Yıldızlara göçersiniz?</i>

(İlim- pen)

(İlim- fen)

Kitap ve onun değeri hakkındaki aşağıdaki bilmece de gerek çocuklara gerekse yetişkin insanlara öğüt niteliğindedir. Örnek:

Égiz, burun, qulaqsız	<i>Ağızsız, burunsuz, kulaksız</i>
Gepi tola sanaqsız	<i>Sözü çoktur sayısız</i>
Körüp bakmay içini	<i>Bakmazsanız içini</i>
Hem bilişke qulaysız	<i>Bilgisiz kalırsınız</i>

²⁸⁴ Mehemmet Zunun; Abdikerim Rahman; **Uygur Xelq Égiz Edibiyatniñ Asasliri**, Şıncañ Xelq Neşriyatı, Ürümçi 1982, s. 421.

Sözi şirin hem nurluq	<i>Sözü şirin ve tatlı</i>
Dilğa şola çaçidu	<i>Gönle ıñık saçar</i>
Quvvet élip insanlar	<i>Kuvvet alıp insanlar</i>
Pervaz qilip çapidu	<i>Kanatlanıp uçar</i>
Bolsañ amraq unińğa	<i>Olsan dost onunla</i>
Sañ qıçaq açidu	<i>Sana kucak açar</i>
Sözlerige toymaysen	<i>Sözlerine doymazsın</i>
Buni kim tez tapidu?	<i>Bunu kim tez bulur?</i>

(Kitab)

(Kitap)

Bilmecelerdeki sembolik ve mecazlı anlatım insanların fikir yürütme kabiliyetlerini geliştirmektedir. Özellikle “ Daha güzel tasvir etme ve şaşırtma usulü” ile söylenen Uygur bilmeceleri, insanların üst düzeyde zihinsel becerilerini kullanmalarını gerektirir. Bu tarz bilmeceler, insanın zihinsel becerilerini bir üst seviyeye taşır. Örnek:

Aq dastixan üstide,	<i>Ak sofrı üstünde</i>
Qara mihman oynaydu.	<i>Kara misafir oynar</i>
Tumşukida göl çekip,	<i>Gagasıyla gölden içip</i>
Ün çiqarmay sayraydu.	<i>Ses çikarmadan öter.</i>

(Qelem)

(Qelem)

Kıçikkine ikki müñgüzi,	<i>Küçücük iki boynuzu</i>
Çoñayganda yoqılar özi.	<i>Büyüdüğünde kendiliğinden kaybolur.</i>
Yigirmige yetkende,	<i>Yirmi yaşına geldiğinde,</i>
Yene çiqar şu müñgüzi?	<i>Yine çıkar o boynuzu?</i>

(Ay)

(Ay)

Uygur bilmecelerinin bazıları, insan zihnini iki boyutta düşünmeye sevk eder. Birincisi bilmecede tasvir edilen nesnenin özellikleriyle tabiattaki herhangi bir nesnenin ya da olayın özelliklerini birbiriyle kodlama; ikincisi verilen bilmecedeki kelimeler ve harfler üzerine düşünmektir. Bu tarzdaki bilmeceler yazı ya da harflerle ilgili olan bazı bilmecelerdir. Örnek:

Ol nèmidur adimige
 Qış- yaz lazim imiş.
 Bèşi birdur, bèli alte,
 Quyruqi töt yüz imiş

(Bu “ot” (اوت) bolup kona ebcet hèsabi boyiçe bir sani “و” herpige, töt yüz san “ت” herpige teñ bolidu. Şundaq qilip, bu tèpişmaқта işare qiliñğan sanlarini ebcet hèsabi boyiçe xetke aylandurganda Uyğur tilindiki “ot” sözi peyda bolidu.)

O nedir insana

Yaz kış lazım imiş.

Başı birdir, beli altı,

Kuyruğu dört yüz imiş.

(Bu “ot” (اوت) kelimesi olup -yani ateş kelimesi-eski ebcet hesabına göre bir sayısı “\” harfine, altı sayısı “و” harfine ve dört yüz sayısı “ت” harfine denk olur. Böylece bilmecede işaret edilen sayıları ebcet hesabına göre çevirdiğimizde Uyğur Türkçesindeki “ot” sözü ortaya çıkar.)

Bir boğumdin tüzülgen

Üçle herp quşulup

Ene yürer aldiñda

Meydan ara yukurup?

(Top)

Bir heceden oluşur

Üç harfle kurulur.

İşte yürür önünde

Ortalıkta koşturup?

(Top)

Uyğur bilmecelerinin bazıları, insanların matematik bilgisini ölçmeye yöneliktir. Nitekim bu bilmecelerin benzerleri ülkemizde de eğitim sürecine tabi olan öğrencilere problem sorusu olarak sorulmakta ve onların denklem kurabilme, mantık yürütebilme yeteneklerini geliştirmeye yönelik olarak kullanılmaktadır. Örnek:

Yağcınıñ bir qapaқта on ciñ yègi bolup, uni ikki kişige teñ bölüp bermekçi boluptu, lèkin yağcınıñ ciñi yoq iken, peket üç ciñliq ve töt ciñliq ikki kemçini bar iken, emdi buni qandaq bölüş kèrek?

(Deslep töt ciñliq kemçende bir mayni üç ciñliq kemçenge quyup, bir ciñni ayrivelip, andin töt ciñliq kemçen bilen birni qoysa bolidu)

Yağcının bir kapta on ölçek yağı olup, bunu iki kişiye eşit bölüp verecek olmuş, ama yağcının ölçeği yokmuş. Fakat üç ölçeklik ve dört ölçeklik iki kemçini²⁸⁵ varmış. Şimdi bunu nasıl bölmek gerekir?

(Önce dört ölçeklik kemçenden yağı üç ölçeklik kemçene koyup, bir ölçeği ayırıp, daha sonra dört ölçeklik kemçen ile bir kere koyarsa ayrılır.)

²⁸⁵Kemçin: Buğday ölçme aleti.

Toxu, toşqan on sekiz,
Put-qolliri qiriq sekiz.
Toxu bilen toşqanni,
Siz ayrip bèrelemsiz?

*Tavuk, tavşan on sekiz,
Ayak ve elleri kırk sekiz.
Tavuk ile tavşanı,
Siz ayırır verir misiniz?*

(Toxu on ikki, toşqan alte)

(Tavuk on iki, tavşan altı)

Er- ayal yüz kişiniñ bir künlük vezipisi yüz mètir östeñ çèpiş, bir er küniğe üç mètir östeñ çapıdu, üç ayal küniğe bir mètir östeñ çapıdu. Er qançe, ayal qançe?

(Er yigirme beş, ayal yetmiş beş)

Kadın- erkek yüz kişinin bir günlük vazifesi yüz metrelik kanal kazıdır. Bir erkek günlük üç metre kanal kazar, üç kadın günlük bir metre kanal kazar. Erkek kaç tanedir, kadın kaç tanedir?

(Erkek yirmi beş, kadın yetmişbeş)

Uygur Türklerine ait olan bilmecelerin bir bölümü zekâ bulmacası diyebileceğimiz bilmecelerdir. Bunları cevaplamak için de iyi bir şekilde zihinsel bağlantılar kurmak gerekir. Cevabı aslında çok kısa olan bir nesne, dolaylı bir yol izlenerek sorulur. Aşağıdaki bilmece bu türden bir bilmecedir. Örnek:

Burunqi bir zamanda

Geçmiş bir zamanda

Yıraq çöl- bavayanda

Uzak bir sahra- çölde

Birlişip bir atqa

Birlikte bir ata

Bir er bir qız miniptu

Bir kız ve bir erkek binmiş.

Bu kim- dep sorisa

Bu kim diye sorunca

Şundaq cavap bëriptu:

Şöyle cevap vermiş:

Cinimniñ cananisi

Canımın cananı

Yürigimniñ sekparisi,

Yüreğimin bir tanesi

Bu ademniñ anisi,

Bu adamın annesi

Mèniñ anamniñ qinanesi.	<i>Benim annemin kaynanası.</i>
Qeni oylap bèkiñlar.	<i>Hadi düşünün bakalım</i>
Ular zade qandaq tuqqan?	<i>Onlar nasıl akraba?</i>
(Ata- bala)	(Baba- kız)

Bilmeceler, nesnelere insanın daha önce fark edemediği bir detayda ve güzellikte tasvir ederek insanın yaşama bağlılığını ve yaşama sevincini artırır.

Örnek:

Qisivalğan bəşiğa	<i>Sıkıştırılmış başına</i>
Yağangina qizilgül	<i>İrice bir kırmızı gül.</i>
Üstidiki kiyimi	<i>Üstündeki elbisesi</i>
Körünüdu xil mu xil.	<i>Görünür çeşit çeşit.</i>
Taň seherde oyğınip	<i>Seher vakti uyanıp</i>
Naxşa èytip çilligan.	<i>Şarkı söyleyip öten.</i>
Baldur qopup kətişke	<i>Erken kalkmaya</i>
Kişilerni qistigan?	<i>İnsanları zorlayan?</i>
(Xoraz)	(Horoz)

Kündüzi küne qarap,	<i>Gündüzleri güne bakıp,</i>
Axşimi ayğa baqar.	<i>Akşamları aya bakar.</i>
Perviş qilip östürsek	<i>Bakımını yapıp yetiştirsek,</i>
Mayliri sudak aqar?	<i>Yağı su gibi akar?</i>
(Aptapperes)	(Ay çiçeği)
Kötürülüp dèñizdin,	<i>Götürülüp denizden,</i>
Kökke uçup baridu.	<i>Göğe uçup gider.</i>
Köktin qaytip çüşkende,	<i>Gökten tekrar düşünce</i>
Hemme giyah qanidu?	<i>Tüm nebatat suya kanar?</i>
(Yamğur)	(Yağmur)

Atisi yatar toğra,
 Apisi yorğa.
 Qizi ussulçı,
 Oğli oyunçı?

(Kövrük, su, bəliq, paqa)

*Babası yatar doğru,
 Anası rahvan.
 Kızı dansçı,
 Oğlu oyuncu?*

(Köprü, su, balık, kurbağa)

“Uygur bilmecelerindeki ideoloji ve siyasi yapı diğer sözlü edebi ürünler kadar açık ve güçlü değildir; ancak belli belisiz bir ideoloji de yok değildir. Eski bir bilmece olan şu bilmeceye bakalım:

Bayniñ balisi tülge tumaqliq?

(Qomuş)

Zenginın çocuğu tilki kalpaklı?

(Kamış)

Bu bilmecede görünüşte zenginlerin geçmişte tilki kalpağı giydiği söylene de cevabı aracılığıyla başka bir fikir kendini hissettirir. O da şudur ki: Zengin sınıf acizliği açısından kamışa benzer.”²⁸⁶ Bu yönüyle bilmecelerin toplumu zaman zaman eleştirmek gibi bir fonksiyon da üstlendiğini görürüz. Aşağıdaki bilmecede de insanların duygularını sömüren, topluma zarar veren din adamlarıyla ilgili bir eleştiri söz konusudur. Örnek:

Ağzıda iman bar,
 Qorsiqıda yılan bar u kim?

(Yalğançı mollılar)

*Dilinde iman var
 Karnında yılan var, bu kim?*

(Yalancı mollalar)

Bilmeceler, tarihi süreç içerisinde çeşitli fonksiyonlar üstlenmiştir. Kimi zaman insanların idamdan kurtulmasını, kimi zaman bir kahramanın, kimsenin alamadığı kızı babasından almasını sağlamıştır. Uygur halk hikayelerinden Aşık Garip ve Senem hikayesinde Cüneydi Bağdadî Aşık Garip’i denemek için ona bilmece sorar. Bu bilmeceli, şiirli konuşmalar Pertev Naili Boratav’ın bahsettiği, Alevi tarikatında, talibi yola kabul ederken onu sınavdan geçirme uygulamasına benzer.

Cüneydi Bağdadî’nin sorusu:

Ol nimedur yiltızı yok, tendin su içer,
 Şahı çeksiz yaprığı alemni kuçar,
 Ol nimedur, kanatı yok seylane uçar,
 Oğlum âşık bolsanğ manğa cavap ber.

*Nedir o, kökü yok, vücuttan su içen
 Dalı sayısız, yaprağı alemleri saran.
 Nedir o, kanadı yok özgürce uçan,
 Oğlum âşık isen bana cevap ver.*

²⁸⁶ Mehemmet Zunun; Abdükerim Rahman; **Uygur Xelq Égiz Edibiyatniñ Asasliri**, Şincañ Xelq Neşriyatı, Ürümçi 1982, s. 423.

Garip'in cevabı:

Yıltızı yok edamdur, ruhu tendin su içer,
Könlü çeksiz bostandır, alemni kuçar,
Kanatsızdır adem ekli seylane uçar,
Maña ustaz bolsıñız cavavım şuldur.

*Kökü yok insandır, ruhu vücuttan su içer,
Gönlü sınırsız bostandır, alemi sarar.
Kanatsızdır insan akli özgürce uçar,
Bana üstat olsanız cevabım şudur.*

Cüneydi Bağdadî'nin sorusu:

Ol nimedur egilur ve lekin sunmas,
Ol nimedur müşkülât-capadan korkmas,
Ol nimedur yalkunlangan oti besilmas,
Oğlum aşık bolsañ maña cavap ber.

*Nedir o, eğilir, ama kırılmaz,
Nedir o, müşkül ve cefadan korkmaz,
Nedir o, alev alev ateşi sönmez,
Oğlum aşık isen bana cevap ver.*

Garip'in cevabı:

Çın hekiket dünyada egilur sunmas,
Işk ehli capadin-ölümdin korkmas,
Işk tıǵı keser taǵni bisi kayırılmas,
Maña ustaz bolsıñız cavavım şuldur.

*Dünyada hakikat eğilir, ama
kırılmaz,
Aşk ehli cefadan ölümden korkmaz,
Aşk tıǵı, daǵı deler, tıǵı kırılmaz,
Bana üstat olsanız cevabım budur.*

Cüneydi Bağdadî'nin sorusu:

Ol nimedur pütkül alem yoruǵı?
Ol nimedur üç yüz atmış yaprıǵı?
Ol nimedur sehi heseldin şahı?
Oğlum aşık bolsañ maña cavap ber.

*Nedir o, bütün alemin ışıǵı?
Nedir o, üçyüzaltmış yapraǵı?
Nedir o, sahi haselden dalı?
Oğlum aşık isen bana cevap ver.*

Garip'in cevabı:

Ay hem kündur pütkül alem yoruǵı,
Üç yüz atmış kündur uniñ yaprıǵı,
Sehi aydur uniñ heseldin şahı,
Piri ustaz bolsıñız cavavım şuldur.

*Ay ve güneştir bütün alemin ışıǵı,
Üçyüzaltmış gündür onun yapraǵı,
Sahi aydır onun haselden dalı,
Piri üstat olsanız cevabım budur.²⁸⁷*

²⁸⁷Alimcan İneyet; "Uygur Halk Hikâyeleri Üzerinde İncelemeler", Ege Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Türk Dili ve Edebiyatı Bölümü, Doktora tezi, 1995, s. 112, 113, 185, 186.

Uygur hikâyeli bilmecelerinden birinde bir genç ile sevgilisi arasındaki gizli bir konuşma bilmece aracılığıyla yapılmıştır. Buradan da bilmecenin Uygur sosyal hayatında, gençlerin birbiriyle konuşmalarını, haberleşmelerini sağlayan bir işlev üstlendiği sonucunu çıkarabiliriz. Bilmece şöyledir:

Bir yigit meşuqini kütüp, kelmigendin kéyin kiçik siñlisini çağırıp, mundaq deptu:

— Ukam, aldinqi küni saña mégiz bergen kişini çağırıp kelgin, deptu.

Siñlisi xilidin kéyin mundaq cavap élip keptu:

Bérivédim qiçqargili

Yoq iken, kéley dédi.

Kelsimu kéler idi

Kélip qélip kélemidi

Bu cevabniñ menisini yigit çüşiniptu. Qéni silermu çöşediñlarmu? Qéni çöşengen bolsañlar éytip béqiñler, silermu şu cavaptek qoşaq qétip béqiñlar!

Cavab:

Yigitniñ siñlisi yigitniñ meşuqini qiçqargili barganda, anisi öyde “yoq iken, kéley dédi” dégen, biraq yigitniñ söygini mañay dep turganda anisi “Kélip qélip” kélemigen...

Bir genç sevgilisini beklemiş, gelmeyince kız kardeşini çağırıp:

— Abim, önceki gün sana çekirdek veren kişiyi çağır, demiş.

Kız kardeşi şöyle bir cevapla geri gelmiş:

Gitmiştim çağırmaya

Yok imiş geleyim dedi.

Gelmesine gelirdi,

Gelince gelemedi.

Bu cevabın manasını genç anlamış. Sizler de anladınız mı? Anladıysanız sizler de bu cevap gibi bir şiir söyleyin.

Cevap:

Oğlanın kız kardeşi, oğlanın sevgilisinin yanına vardığında “Annem evde yok iken geleyim.” demiş. Gencin çağırdığı yere gidecekken annesi çıkagelmiş, kız gelememiş.

3.BÖLÜM: BİLMECELERİN TASNİFİ VE UYGUR BİLMECELERİNİN SINIFLANDIRILMASI

Belli bir konuda bilgi toplanıp bunlar değerlendirilirken elde edilen malzemenin çeşitli gruplara ayrılması, değerlendirmenin bilimsel olabilmesi için gereklidir. Bilmeceler üzerine yapılan çalışmalarda da araştırmacılar, belli bir yöre ya da Türk boyunun bilmecelerini değerlendirirken şekil, içerik, yaratım gibi hususlardan birini esas alarak çeşitli tasnifler yapmışlardır. Şükrü Elçin, bilmeceleri ana hatlarıyla şöyle sınıflandırır:

“1. Anonim Mahsuller

- a. Manzum bilmeceler
- b. Mensur bilmeceler

2. Ferdî Mahsuller

- a. Muamma
- b. Lügaz”²⁸⁸

Amil Çelebioğlu ve Yusuf Ziya Öksüz, bilmecelerin, içerik özelliklerini esas alarak detaylı bir sınıflandırma yapmıştır. Onların tasnifi şöyledir:

“1.Dînî, kudsî ve bâzı mânevi husûsiyetlerle ilgili bilmeceler

2.Gökyüzü ve zamanla ilgili bilmeceler

3.Madenlerle ilgili bilmeceler

4.Bitkilerle ilgili bilmeceler

a. Ağaçlar

b. Meyveler

c. Sebzeler

d. Hubûbat

e. Çiçekler ve otlar

2. Hayvanlarla ilgili bilmeceler

a. Kuşlar

b. Böcekler ve haşereler

c. Çeşitli hayvanlar

3. İnsanla ilgili bilmeceler

a. Beden yapısı

²⁸⁸ Şükrü Elçin; **Türk Bilmeceleri**, Milli Eğitim Basımevi, İstanbul 1979.

- b. İnsan hayatı, bazı maddî ve mânevî hususiyetler, ızdırıp ve hisler
- c. Evlilik ve neticeleriyle ilgili hususiyetler
- d. Bazı vazife, meslek ve itiyâdlar
- e. İsim, yazmak ve okumakla ilgili hususiyetler
- 4. Giyim-kuşam ve süslü ilgili bilmeceler
- 5. Yiyecek ve içeceklerle ilgili bilmeceler
 - a. Bazı yiyecekler ve malzemeleri
 - b. Tatlılar
 - c. İçecekler
- 6. Yakacak ve aydınlanmayla ilgili bilmeceler
- 7. İnşâî husûsiyet ve malzemelerle ilgili bilmeceler
- 8. Ev içi eşyasıyla ilgili bilmeceler
 - a. Mefruşat ve vs. malzemeler
 - b. Mutfakla ilgili malzemeler
- 9. Âlet ve edevatla ilgili bilmeceler
 - a. Hayvan ve ziraatle ilgili alet ve malzemeler
 - b. Yiyecek ve ölçüyle ilgili alet ve malzemeler
 - c. Dokuma ve dikişle ilgili alet ve malzemeler
 - d. Sesle ilgili hususiyetler ve mûsikî aletleri
 - e. Oyun ve oyuncaklar
 - f. Elektrikle ilgili aletler
 - g. Silahlar
 - h. Nakil vasıtaları
- 10. Çeşitli bilmeceler
 - a. Cevabı özel isim olanlar
 - b. Yanıltmaçlar
 - c. Bir harfle ilgili olanlar²⁸⁹

İlhan Başgöz ile Andreas Tietze yaptıkları bilmece tasnifinde, bilmecelerde işlenen konuları ağırlıklı olarak esas almışlardır. Onların tasnifi ise şöyledir:

- “1. Tek karşılığı olan bilmeceler
- 2. Karşılıkları birden çok olan bilmeceler

²⁸⁹Amil Çelebioğlu; Yusuf Ziya Öksüz; **Türk Bilmeceleri Hazinesi**, Kitabevi Yayınları, İstanbul 1995.

- a. Doğa
 - i. Zaman
 - ii. Doğa engebeleri
 - iii. Bitkiler, meyveler
 - iv. Hayvanlar
 - v. İnsan vücudu
- b. İnsan manzaraları
 - i. Hayat
 - ii. Ev hayatı
 1. Ev yapımı
 2. Isıtma
 3. Giyim, kuşam
 4. Yemek pişirme
 5. Ev aletleri
 6. Çocuk bakımı
 7. Günlük hayat
 - iii. Tarım ve hayvan besleme
 - iv. Gezi ve ulaşım
 - v. Toplum hayatı
 - vi. Din ve din tarihi
- vii. Yazı
 - c. Hayattan görünüşler
 - d. Sembolik dil
 - e. Alışılmamış durumlar
 - f. Birbiri ile ilgisi olayan kavramlar
3. Bilgi ölçen bilmeceler
 - a. Soy, sop bilmeceleri
 - b. Hukuk bilmeceleri
 - c. Hesap bilmeceleri
 - d. Din bilgisi bilmeceleri
4. Sözcüğün parçaları üzerine kurulan bilmeceler
 - a. Noktalar
 - i. Arap alfabesi ile noktalar

- ii. Latin alfabesi ile noktalar
- b. Harfler
- c. Dudakların birbirine değmesi
- d. Yanıltıcı sorular
- e. Sözcüğün ayrı anlamları üzerine kurulan bilmeceler
- 5. Şaka, alay bilmeceleri
 - a. Hayalleme, düş ve yalan tekerlemeleri
 - b. Kurnaz sorular
 - c. Karşılığı sorunun içinde olan bilmeceler²⁹⁰

Pertev Naili Boratav, bilmeceleri biçim ve içerik bakımından şöyle sınıflandırmıştır. Biçim açısından:

“1. Başlangıçları kalıplaşmış olanlar:

- a. *Metel metel; mesel mesel; bilmece bildirmece; tap tapmaca* gibi türün adı anılarak başlayanlar
- b. *Benim bir oğlum var, benim bir kızım var* sözleriyle başlayanlar
- c. *Bir acayip nesne gördüm* diye başlayanlar
- d. *Ol nedir kim,* sorusu ile başlayanlar
- 2. Sorular ses taklidine sınırlanan bilmeceler
- 3. Kelime oyunlarına dayanan bilmeceler
 - a. Bir kelimeyi hecelere bölerek şaşırtıcı bir soru çıkarmakla elde edilenler
 - b. Kelime oyunu, bir kelimenin iki anlamlı olmasına dayanır. (*Örnek: Bu yıl yulaf kıtlığı olacak, öküzler göğe çekilecek*)
 - c. İki anlamlılık kelimelerden değil de tanımlamanın kendisinden gelir; çözüm tanımlamanın ilk akla getirdiği şeyden tamamıyla başka bir nesne, işlem ya da olaydır. (Genellikle müstehcen bir şeyden bahsediyormuş gibi olup aslında müstehcen olmayan bilmecelerdir.)
 - d. Soru, kasıtlı olarak vurgu ya da duraklama yanlışları yapılarak olmayacak şeyleri olmuş gibi söyleme biçiminde oluşturulan bilmeceler. (*Örnek: Han kapısından sığmaz, fındık kabuğuna sığar.*)
- 4. Aynı bir nesneyi olumlu ve olumsuz- çelişkili- önermeler ile tanımlayarak çözümü güçleştiren bilmeceler. (*Örnek: Soluğu var canı yok, kaburgası var kanı yok.*)

²⁹⁰İlhan Başgöz; Andreas Tietze; **Türk Halkının Bilmeceleri**, Kültür Bakanlığı, İkinci Baskı, Ankara 1999.

İçerik bakımından tasnifi ise şöyledir:

1. Alfabenin belli harflerinin ya da işaretlerinin bulunmasını isteyen bilmeceler.(Genellikle Arap harfleri baz alınır.
2. Bir bilmecede birkaç nesneye değgin soru bulunan bilmeceler. (*Örnek: Tarlası beyaz, tohumu siyah, elle ekilir, dille biçilir. Kağıt, mürekkep, yazı, okuma*)
3. İnsan vücudunun çeşitli yerleri, çözümün bulunmasını güçleştirmek için karikatürümsü bir anlatımla tanımlanır.
4. Soyut bir kavramı tanımlayan bilmeceler²⁹¹

Mehmet Naci Önal, bilmeceleri cevaplarına göre tasnif etmiştir. Cevapları ise konularını baz alarak alt başlıklara ayırmıştır. Önal'ın tasnifi şöyledir:

“1- Tek cevaplı bilmeceler

- a.Eşya ile ilgili bilmeceler.
- b.Bitkiler ve ürünleri ile ilgili bilmeceler.
- c. Yiyeceklerle ilgili bilmeceler,
- d.İnsan ve uzuvlarıyla ilgili bilmeceler,
- e.Tabiat ve tabiat hadiseleriyle ilgili bilmeceler,
- f. Maddi, manevi ve diğer konularla ilgili bilmeceler.

2- Birden fazla değişik cevabı olan bilmeceler²⁹²

Suat Batur, bilmeceleri anonim ve söyleyeni bilinen ürünler olmak üzere ikiye ayırmış ve anonim bilmeceleri de biçim ve içerik açısından incelemiştir.

“Biçim yönünden:

1. İki dizeden oluşanlar
2. Dört dizeden oluşanlar
3. Daha çok dizeden oluşanlar

İçerik yönünden bilmeceler:

1. İnsan ve organlarına ilişkin bilmeceler
2. Bitkilerle ilgili bilmeceler
3. Doğa ve doğa olaylarıyla ilgili bilmeceler
4. Zamanla ilgili Bilmeceler
5. Eşya araç ve gereçle ilgili bilmeceler

²⁹¹ P. Naili Boratav, **100 Soruda Türk Halk Edebiyatı**, Gerçek Yayınevi, Onuncu Baskı, İstanbul 2000, s. 112.

²⁹² Mehmet Naci Önal; ; “Dobruca Türklerinin Bilmeceleri”, **Folklor/Edebiyat**, Sayı 10, s. 33- 107, 1997, (<http://turkoloji.cu.edu.tr/>).

6. Giyim kuşamla ilgili bilmeceler
7. Kent, köy gibi yerlerle ilgili bilmeceler
8. Yiyecek ve içeceklerle ilgili bilmeceler
9. Soyut kavramlarla ilgili bilmeceler
10. Dinsel öğelerle ilgili bilmeceler
11. Tarihsel olay ve kişilerle ilgili bilmeceler²⁹³

Batur, “*Bilmecelerin çözümü*” başlığı altında söyleniş ve kuruluş özellikleri yönünden şöyle inceler:

- “1. Bazı bilmeceler ses taklidine dayanır
2. Bazı bilmeceler sözcük oyununa dayanır
 - a. Bir sözcüğü hecelere bölerek elde edilenler
 - b. Sözcük oyunu, bir sözcüğün iki anlamlı olmasına dayananlar
 - c. İki anlamlılık sözcüklerden değil de tanımlamanın kendisinden gelenler
 - d. Kasıtlı olarak vurgu, tonlama ya da duraklama yanlışları yapılarak şaşırtmaya dayanan bilmeceler
1. Bir nesneyi olumlu- olumsuz önermeler ile tanımlayarak çözümü güçleştiren bilmeceler
2. Alfabenin belli harflerinin ya da noktalama işaretlerinin bulunmasını isteyen bilmeceler
3. İçinde birkaç nesneye ilişkin soru bulunan bilmeceler
4. İnsan organlarının, çözümü güçleştirmek için karikatürize edilerek tanımlanan bilmeceler
5. Soyut kavramları karşılayan bilmeceler
6. Çözümü içinde olan bilmeceler²⁹⁴

Naki Tezel, bilmeceleri konu bakımından sınıflandırmıştır. Onun tasnifi şöyledir:

- “1. İnsan organlarıyla ilgili bilmeceler
2. Ölüm ve din ile ilgili bilmeceler
3. Eşya ilgili bilmeceler
4. Meyve ve yemişlerle ilgili bilmeceler
5. Sebzelerle ilgili bilmeceler

²⁹³ Suat Batur; **Açıklamalı- Örnekli Türk Halk Edebiyatı**, Altın Kitaplar, İstanbul 1998, s.144-145.

²⁹⁴ Suat Batur; **Age**, s. 149-150-151.

6. Diğer yiyecek ve içecekler ilgili bilmeceler
7. Hayvanlarla ilgili bilmeceler
8. Çiçekler ve diğer bitkilerle ilgili bilmeceler
9. Tabiatla ilgili bilmeceler
10. Çeşitli bilmeceler²⁹⁵

Mehmet Yardımcı, “*Başlangıcından Günümüze Halk Şiiri Âşık Şiiri Tekke Şiiri*” adlı çalışmasında bilmecelerin yapısına göre ve cevabına göre tasnifini yapmıştır:

- “1. Mensur bilmeceler
2. Manzum bilmeceler
 - a. Ölçsüz bilmeceler
 - b. Ölçülü bilmeceler
 - i. İki dizeli bilmeceler
 1. Üç heceli bilmeceler
 2. Dört heceli bilmeceler
 3. Beş heceli bilmeceler
 4. Altı heceli bilmeceler
 5. Yedi heceli bilmeceler
 6. Sekiz heceli bilmeceler
 7. Dokuz heceli bilmeceler
 - ii. Üç dizeli bilmeceler
 1. Üç heceli bilmeceler
 2. Dört heceli bilmeceler
 3. Beş heceli bilmeceler
 4. Altı heceli bilmeceler
 5. Yedi heceli bilmeceler
 6. Sekiz heceli bilmeceler
 7. On bir heceli bilmeceler
 - iii. Dört dizeli bilmeceler
 1. Üç heceli bilmeceler
 2. Dört heceli bilmeceler
 3. Beş heceli bilmeceler

²⁹⁵ Naki Tezel; **Araştırma- İnceleme Dizisi Türk Halk Bilmeceleri**, Milli Eğitim Basımevi, Ankara 2000.

4. Altı heceli bilmeceler
5. Yedi heceli bilmeceler
6. Sekiz heceli bilmeceler²⁹⁶

Esmâ Şimşek, bilmeceler üzerine yapılan tasnifleri de göz önünde bulundurarak kapsamlı ve tutarlı bir sınıflandırma yapmıştır. Bu tasnifte bilmeceler, yapılarına, konularına ve söyleniş özelliklerine göre sınıflandırılmıştır. Tasnif şöyledir:

“Yapılarına göre bilmeceler:

1. Mensur bilmeceler
 - a. Tek cümleden meydana gelen bilmeceler
 - b. Birden fazla cümleden meydana gelen bilmeceler
2. Manzum bilmeceler
 - a. Beyitlerden meydana gelen bilmeceler
 - b. Üç mısradan meydana gelen bilmeceler
 - c. Dört mısradan meydana gelen bilmeceler
1. Mani şeklinde onlalar
2. Koşma şeklinde olanlar
3. Diğerleri
 - d. Beş mısradan meydana gelen bilmeceler
 - e. Altı ve daha fazla mısradan meydana gelen bilmeceler
 - f. Tekerleme özelliği gösteren bilmeceler

Konularına göre bilmeceler:

1. Tabiat ve tabiat olaylarıyla ilgili bilmeceler
2. Bitkilerle ilgili bilmeceler
3. Hayvanlarla ilgili bilmeceler
4. İnsanlarla ilgili bilmeceler
5. Eşyalarla ilgili bilmeceler
6. Dini konularla ilgili bilmeceler
7. Mücerret kavramlarla ilgili bilmeceler
8. Mekân ile ilgili bilmeceler
9. Diğerleri

Söyleniş özelliklerine göre bilmeceler:

²⁹⁶ Mehmet Yardımcı; **Başlangıcından Günümüze Halk Şiiri Aşık Şiiri Tekke Şiiri**, Ürün Yayınevi, Dördüncü Baskı, Ankara 2002, s. 85, 86, 87, 88.

1. Kalıplaşmış sözlerle başlayan bilmeceler
2. Kelime oyununa dayanan bilmeceler
3. Bilgi ve dikkat ölçen bilmeceler
4. Şaka ve alay konulu bilmeceler

Bilmece yerine söylenen şiirler

1. Muamma
2. Lugaz”²⁹⁷

Abdurrahman Güzel ve Ali Torun ise bilmeceleri oluşumları bakımından iki ana gruba ayırmış ve bunların alt sınıflarını ise şekil bakımından şöyle tasnif etmişlerdir:

- “1. Anomin bilmeceler
 - a. Manzum Bilmeceler
 - b. Mensur Bilmeceler
2. Ferdî bilmeceler”²⁹⁸

Hamdi Hasan’ın 2005 yılında yayımladığı “*Makedonya Türklerince Söylenen Bilmeceler ve Tekerlemeler*” adlı çalışmada bilmeceler içerik esas alınarak şöyle tasnif edilmiştir:

- “1. Tabiat ve tabiat olayları ile ilgili bilmeceler ilgili bilmeceler
 1. Bitki ve bitki ürünleriyle ilgili bilmeceler
 2. Hayvan ve hayvan ürünleriyle ilgili bilmeceler
 3. İnsan ve insan organlarıyla ilgili bilmeceler
 4. İnsanın kullandığı besin, ev ve diğer araçlarla ilgili bilmeceler
 5. İnsanın, toplumsal, manevi ve dini hayatında kullanılan çeşitli kavramlarla ilgili bilmeceler”²⁹⁹

Hatice İçel, 2005 yılında “*Batı Türklerinin Dörtlüklerden Kurulu Bilmeceleri Üzerinde Bir Araştırma*” adlı doktora tezinde bilmeceleri şöyle tasnif etmiştir:

“Yapıları Bakımından Bilmeceler:

- A. Mensur Bilmeceler
 1. Yüklemsiz Bilmeceler

²⁹⁷ Esmâ Şimşek; **Türk Dünyası Ortak Edebiyatı- Türk Dünyası Edebiyat Tarihi 3. Cilt**, Ankara 2004, s. 234-235.

²⁹⁸ Abdurrahman Güzel; Ali Torun; **Türk Halk Edebiyatı El Kitabı**, Yayınları, Üçüncü Baskı, Ankara 2005, s. 422- 423.

²⁹⁹ Hamdi Hasan; **Makedonya Türklerince Söylenen Bilmeceler ve Tekerlemeler**, Atatürk Kültür Merkezi Yayınları, Ankara 2005.

2. Yüklemlı Bılmeceler

- a. Basıt Cümleden Oluşanlar
- b. Bileşik Cümleden Oluşanlar
- c. Olumlu Cümleden Oluşanlar
- ç. Olumsuz Cümleden Oluşanlar

B. Manzum Bılmeceler

1. Beyitten Kurulu Bılmeceler
2. Üçlükten Kurulu Bılmeceler
3. Dörtlükten Kurulu Bılmeceler
4. Mısra Sayıları Dörtten Fazla Olan Bılmeceler

Konu ve Cevap Sayısı Bakımından Bılmeceler:

A. Cevabı Tek Kelimededen Oluşan Bılmeceler

1. Tabiat ve Tabiat Olaylarıyla İlgili Bılmeceler
 - a. Gökyüzüyle İlgili Bılmeceler
 - b. Yeryüzüyle İlgili Bılmeceler
 - c. Meteorolojik Olaylarla İlgili Bılmeceler
 - ç. Zamanla İlgili Bılmeceler
2. Bitkiler ve Bitki Ürünleriyle İlgili Bılmeceler
 - a. Ağaçlarla İlgili Bılmeceler
 - b. Sebzelerle İlgili Bılmeceler
 - c. Meyvelerle İlgili Bılmeceler
 - ç. Tahıllarla İlgili Bılmeceler
 - d. Çiçeklerle İlgili Bılmeceler
 - e. Çeşitli Bitkilerle İlgili Bılmeceler
 - f. Bitki Organları ve Ürünleriyle İlgili Bılmeceler
3. Hayvanlar ve Hayvan Ürünleriyle İlgili Bılmeceler
 - a. Uçar Hayvanlarla İlgili Bılmeceler
 - b. Sürüngenlerle İlgili Bılmeceler
 - c. Böcek ve Haşarelerle İlgili Bılmeceler
 - ç. Çeşitli Hayvanlarla İlgili Bılmeceler
 - i. Karada Yaşayan Hayvanlarla İlgili Bılmeceler
 - ii. Suda Yaşayan Hayvanlarla İlgili Bılmeceler
 - iii. Hem Karada Hem Suda Yaşayabilen Hayvanlarla İlgili Bılmeceler

- d. Hayvan Organları ve Ürünleriyle İlgili Bilmeceler
- 4. İnsanlar ve İnsan Organlarıyla İlgili Bilmeceler
 - a. İnsanlarla İlgili Bilmeceler
 - b. İnsan Organlarıyla İlgili Bilmeceler
 - c. Mesleklerle İlgili Bilmeceler
- 5. Din ve İnançla İlgili Bilmeceler
- 6. Soyut Kavramlarla İlgili Bilmeceler
- 7. Mekânlarla İlgili Bilmeceler
- 8. Yiyeceklerle İlgili Bilmeceler
 - a. Kahvaltılıklarla İlgili Bilmeceler
 - b. Çorbalarla İlgili Bilmeceler
 - c. Yemeklerle İlgili Bilmeceler
 - ç. Tatlılarla İlgili Bilmeceler
 - d. Çerezlerle İlgili Bilmeceler
 - e. Baharatlarla İlgili Bilmeceler
 - f. Çeşitli Yiyecekler ve Yemeklik Malzemelerle İlgili Bilmeceler
- 9. İçeceklerle İlgili Bilmeceler
- 10. Keyif Verici Maddelerle İlgili Bilmeceler
- 11. Eşyalarla İlgili Bilmeceler
 - a. Ev ve Evin Bölümleriyle İlgili Bilmeceler
 - b. Mutfak Eşyalarıyla İlgili Bilmeceler
 - c. Kazıcı ve Kesici Aletlerle İlgili Bilmeceler
 - ç. Çiftçilikte Kullanılan Eşyalarla İlgili Bilmeceler
 - d. Aydınlanmada Kullanılan Eşyalarla İlgili Bilmeceler
 - e. Isınmada Kullanılan Eşyalarla İlgili Bilmeceler
 - f. Giyim ve Süs Eşyalarıyla İlgili Bilmeceler
 - g. Silâhlarla İlgili Bilmeceler
 - ğ. Müzik Aletleriyle İlgili Bilmeceler
 - h. Oyuncaklar ve Çeşitli Eğlence Araçlarıyla İlgili Bilmeceler
 - ı. Çeşitli Eşyalarla İlgili Bilmeceler
- 12. Modern ve Teknik Hususiyetlerle İlgili Bilmeceler
 - a. İmlâyla İlgili Bilmeceler
 - b. Yazı Gereçleriyle İlgili Bilmeceler

- c. İletişim Araçlarıyla İlgili Bilmeceler
- ç. Diğer Bazı Teknik Hususiyetlerle İlgili Bilmeceler
- 13. Ulaşım Araçlarıyla İlgili Bilmeceler
 - a. Kara Ulaşım Araçlarıyla İlgili Bilmeceler
 - b. Deniz Ulaşım Araçlarıyla İlgili Bilmeceler
 - c. Hava Ulaşım Araçlarıyla İlgili Bilmeceler
- 14. Madenlerle İlgili Bilmeceler
- 15. Şaşırtıcı ve Kelime Oyununa Dayanan Bilmeceler
- 16. Diğer Bilmeceler
- B. Cevabı İki Kelimeden Oluşan Bilmeceler
- C. Cevabı Üç Kelimeden Oluşan Bilmeceler
- Ç. Cevabı Dört Kelimeden Oluşan Bilmeceler
- D. Cevabı Beş Kelimeden Oluşan Bilmeceler
- E. Cevabı Manzum Olan Bilmeceler”³⁰⁰

Doğan Kaya, *Türk Halk Edebiyatı Terimleri Sözlüğü*’nde yaptığı tasnif şöyledir:

“Konularına göre bilmeceler:

1. İnsanlar ve onun uzuvlarıyla ilgili bilmeceler
2. Hayvanlar ve onun uzuvlarıyla ilgili bilmeceler
3. Bitkiler ve onun uzuvlarıyla ilgili bilmeceler
4. Eşyalarla ilgili bilmeceler
5. Tabiat ve tabiat hadiseleri ile ilgili bilmeceler
6. Dini manevi ve metafizik konularla ilgili bilmeceler
7. Giyim- kuşamla ilgili bilmeceler
8. Yiyecek ve içeceklerle ilgili bilmeceler
9. Muhtelif bilmeceler ilgili bilmeceler
 - a. Dudakların hareketine dayalı bilmeceler
 - b. Noktalarla ilgili bilmeceler
 - c. Harflerle ilgili bilmeceler
 - d. Karşılığı, metnin kendisi olan bilmeceler
 - e. Yanıltmaçlar

Yapılarına göre bilmeceler:

³⁰⁰ Hatice İçel; “**Batı Türklerinin Dörtlüklerden Kurulu Bilmeceleri Üzerine Bir Araştırma Cilt 1**”, Doktora Tezi, Selçuk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, 2005, s. 88-89-90.

1. Mensur bilmeceler
2. Manzum bilmeceler
- a. Ölçülü bilmeceler
 - i. Beyitlerden kurulu bilmeceler
 1. 3 heceli bilmeceler
 2. 4 heceli bilmeceler
 3. 5 heceli bilmeceler
 4. 6 heceli bilmeceler
 5. 7 heceli bilmeceler
 6. 8 heceli bilmeceler
 - ii. Üçlüklerden kurulu bilmeceler
 1. 3 heceli bilmeceler
 2. 4 heceli bilmeceler
 3. 5 heceli bilmeceler
 4. 6 heceli bilmeceler
 5. 7 heceli bilmeceler
 6. 8 heceli bilmeceler
 7. 11 heceli bilmeceler
 - iii. Dörtlüklerden kurulu bilmeceler
 1. 3 heceli bilmeceler
 2. 4 heceli bilmeceler
 3. 5 heceli bilmeceler
 4. 6 heceli bilmeceler
 5. 7 heceli bilmeceler
 6. 8 heceli bilmeceler
 7. 11 heceli bilmeceler
 8. 15 heceli bilmeceler
 - iv. Dize sayıları dörtlükten fazla olan bilmeceler
 1. 5 heceli bilmeceler
 2. 6 heceli bilmeceler
 3. 7 heceli bilmeceler
 4. 8 heceli bilmeceler
 5. 13 heceli bilmeceler

6. 17 heceli bilmeceler
7. 23 heceli bilmeceler
8. 25 heceli bilmeceler
- b. Ölçüsüz bilmeceler³⁰¹

Batılı araştırmacılar, bilmeceleri incelerken yakın zamanın bilmecelerini ve çocuk dergilerinde eğlendirme amaçlı verilen görsel kimi bulmacaları da bilmece olarak incelemişlerdir. Harold Brunvand'ın Archer Taylor'dan naklettiği bilmece tasnifinde, bilmecelerin konusu ve yaratım biçimini esas alınarak oluşturulmuştur.

1. Yaşayan canlıların karşılaştırılması(Sphinx bilmecesi)
2. Bir hayvanın karşılaştırılması
3. Çeşitli hayvanların karşılaştırılması
4. Bir kişinin karşılaştırılması
5. Çeşitli kişilerin karşılaştırılması
6. Bitkilerin karşılaştırılması
7. Nesnelerin karşılaştırılması
8. Karşılaştırmaları tek tek saymak
9. Form ve fonksiyon türünden tek tek saymak
10. Eylem türünden tek tek saymak
11. Renk türünden tek tek saymak³⁰²

Brunvand, bilmecelerin ayrıca “gerçek bilmeceler ve gerçek dışı ve müstehcen bilmeceler” olarak da iki kategoriye ayrılabilirliğini söyler. Gerçek bilmecelerin *boyun bilmecesi* şeklinde isimlendirildiğinden bahseder.

Abraham ve Dundes, bilmeceleri; betimsel bilmeceler, şaka soruları, akıl soruları, bulmacalar, parodili bilmeceler başlıkları altında incelemişlerdir.

“*Betimsel bilmeceler*: boyun bilmeceleri, kutsal bilmeceler, diyalog bilmecesi, “sessiz sinema”, görsel bilmeceler gibi çeşitlere ayrılmıştır.

Şaka bilmeceleri: tersten bilmeceler olarak incelenmiştir.

Bulmacalar: bilmeceler ve tersten bilmeceler olarak iki gruba ayrılmıştır.

Parodi bilmeceleri: takılma bilmeceleri olarak bir alt bölüme ayrılmıştır.³⁰³

³⁰¹ Doğan Kaya; **Ansiklopedik Türk Halk Edebiyatı Terimleri Sözlüğü**, Akçağ Yayınları, Birinci Baskı, Ankara 2007, s.162- 163- 164-165.

³⁰² J. Harold Brunvand; “ Bilmeceler ve Diğer Sözlü Bulmacalar”, (Çev.: Kadriye Türkan, Redaksiyon: Sinem Bozkurt- Şenay Saraç), **Halk Biliminde Kuramlar ve Yaklaşımlar Cilt 3**, Geleneksel Yayıncılık, Ankara 2009, s. 292- 293.

Mehemmet Zunun ve Abdükerim Rahman'ın “*Uygur Xelq Ègiz Edebiyatiniñ Asasliri*” adlı çalışmalarının 9.bölümünde verdikleri “*Uygur Xelk Tèpişmaqliri*” nin tasnifi şöyledir.

“Konu bakımından:

1. İnsan ve eşyalardan bahseden bilmeceler
2. Olaylardan bahseden bilmeceler

Şekil bakımından:

1. Hikâyeli bilmeceler
2. Hesaba dayalı bilmeceler
3. Harflerle ilgili bilmeceler”³⁰⁴

Ablimit Mehemmet, “*Xelq Ègiz Edebiyatindin Soal ve Cavaplar*” adlı çalışmasının 8. bölümünde “*Maqal Temsil ve Tèpişmaqlar*” başlığında işlediği bilmeceleri konu bakımından, şekil bakımından ve ifade ediş bakımından sınıflandırmıştır. Tasnif şöyledir:

“Konu bakımından

1. Nesnelere hakkındaki bilmeceler.(Tabiattaki nesnelere, hayvanlar, bitkiler, taşlar, üretilmiş şeyler, geçim malzemeleri, insanın organları)
2. Olaylar hakkındaki bilmeceler.
3. Sayılar hakkındaki bilmeceler.
4. Yazı ve sözlerle ilgili bilmeceler.

Şekil bakımından

- a. Cümle şeklindeki bilmeceler.
- b.Şiir şeklindeki bilmeceler.
- c.Hikâyeli bilmeceler.
- d.Hesaplı bilmeceler.

İfade biçimi bakımından

1. Tasvir etme usulü(Nesnelere şekli, özelliği, gücü, rengi, sesi gibi özellikleri mecaz ve işaretlerle tarif edilir)
2. Şaşırtma usulü(Düşünmesi güç, anormal, zıt olayları ifade aracılığı ile cevabı gizleme usulüdür.)³⁰⁵

³⁰³ Roger D. Abrahams; Alan Dundes; “Bilmeceler”, (Çev.: Ezgi Metin Basat) **Halk Biliminde Kuramlar ve Yaklaşımlar Cilt 3**, Geleneksel Yayıncılık, Ankara 2009, s. 299- 312.

³⁰⁴Mehemmet Zunun; Abdükerim Rahman; **Uygur Xelq Ègiz Edibiyatniñ Asasliri**, Şincañ Xelq Neşriyatı, Ürümçi 1982, s. 432- 436.

Mehemmetcan Sadik, “Uygur Xelq Ègiz Edebiyatı Heqqıda” Adlı Çalışmasının 9. bölümünde “Uygur Xelq Tèpişmaqları” başlığı altında incelediği bilmeceleri yapı bakımından, konu bakımından, şekil ve ifade biçimi bakımından tasnif etmiştir.

“Yapı bakımından:

1. Geleneksel bilmeceler: Bir ya da iki mısralık şiir şeklindeki bilmecelerdir. Bu tip bilmecelerin bazılarında kafiye ya da ölçü olmasa da ahenk ve ses güzelliği açısından başarılı olduğu görülür.

Özi küçük, suğa toymas.

Kendi küçük, suya doymaz

(Gürüç)

(Pirinç)

2. Şiir şeklindeki bilmeceler: Bu tür bilmeceler şiir gibi oluşturulur. Bir dördlükten ya da daha çok mısradan meydana gelir.

3. Hikâyeli bilmeceler: Hikâyeli bilmeceler hem manzum hem mensur şekilde meydana gelip küçük bir hikâyenin anlatılmasıyla “gizli sır” ortaya konulur ve cevabın bulunması istenir. Bu tür bilmeceler biraz daha karışık olup bazıları hesap yapılarak bazıları da fikir yürütme yoluyla cevaplanır.

Konu bakımından:

1. İnsan ve nesnelere konu alan bilmeceler

2. Maddi ve manevi iş- hareket ifade eden bilmeceler (Sosyal hayat, aile hayatı, iş hayatı ve tabiat olayları – daha çok soyut şeyler)

3. Yazı harfleri ile ilgili bilmeceler

İfade ediş bakımından:

1. Tasvir etme usulü

a. Düz(basit) tasvir etme

b. Daha güzel tasvir etme

2. Şaşırtma usulü (Bir kısmında güzel tasvir etme ile şaşırtmaca da birleştirilir.)³⁰⁶

Osman İsmayil’in “Uygur Xelq Ègiz Edebiyatidiki Janirlar” adlı çalışmasında “Tèpişmaqlar” başlığı altında incelenen bilmeceler; şekil bakımından, konu bakımından ve ifade ediş usulü bakımından tasnif edilmiştir. Osman İsmayil’in tasnifi şöyledir:

“Konu bakımından:

³⁰⁵ Ablimit Muhemmet; **Xelq Ègiz Edibiyatidin Soal – Cavablar**, Qeşqer Uygur Neşriyatı, Qeşqer 2001, s. 133-134.

³⁰⁶ Mehemmetcan Sadik, **Uygur Xelq Ègiz Edibiyati Heqqıda**, Şincañ Xelq Neşriyatı, Ürümçi 1995, s. 507-508-509-511-512-513-514-515.

- 1.Nesnelerle ilgili bilmeceler
- 2.Olaylarla ilgili bilmeceler
- 3.Yazı ve sözle ilgili bilmeceler

Şekil bakımından:

- 1.Cümle şeklindeki bilmeceler
- 2.Şiir şeklindeki bilmeceler
- 3.Hesap yapılan bilmeceler
- 4.Hikâyeli bilmeceler

İfade biçimi bakımından:

- 1.Tasvir etme usulü
- 2.Şaşırtma usulü³⁰⁷

Batı'da, ülkemizde ve Doğu Türkistan'da yapılan bilmece tasniflerini ve Uygur bilmecelerinin genel özelliklerini dikkate alarak bilmeceleri şu şekilde sınıflandırmak mümkündür:

1. İçerik bakımından Uygur bilmeceleri

- 1.1. İnsanla ilgili bilmeceler
- 1.2. Hayvanlarla ilgili bilmeceler
- 1.3. Bitkilerle ilgili bilmeceler
- 1.4. Eşyalarla, araç ve gereçlerle ilgili bilmeceler
- 1.5. Tabiat ve tabiat olaylarıyla ilgili bilmeceler
- 1.6. Ulaşım araçlarıyla ilgili bilmeceler
- 1.7. Soyut kavramlarla ilgili bilmeceler
- 1.8 Harflerle ve sözcüklerle ilgili bilmeceler
- 1.9. Sayılarla ilgili bilmeceler
- 1.10. Çeşitli konuları içeren diğer bilmeceler

2. Şekil bakımından Uygur bilmeceleri

³⁰⁷Osman İsmayil; *Uygur Xelq Égiz Edibiyatidiki Janirlar*, Şincañ Yaşlar- Ösmürler Neşriyatı, Ürümçi, s. 364- 379.

2.1. Manzum bilmeceler:

2.1.1. İki dizeden oluşan bilmeceler:

2.1.2. Üç dizeden oluşan bilmeceler:

2.1.3. Dört dizeden oluşan bilmeceler:

2.1.4. Dörtten fazla dizeden oluşan bilmeceler:

2.2. Mensur bilmeceler:

2.2.1. Cümle şeklindeki bilmeceler

2.2.2. Hikâye şeklindeki bilmeceler

Çalışmamızda, metinler bölümünde Uygur bilmecelerinin içerik özelliklerini esas alarak sınıflandırma yoluna gittik ve incelememizi de ağırlıklı olarak bu doğrultuda yaptık.

4.BÖLÜM: METİNLER

4.1. İnsanla ilgili bilmeceler

1.

Biz muşundaq köp iduq,

Biz işte öyle çok idik,

Otuz ikki dost iduq.

Otuz iki dost idik,

İkki tağqa tizilduq,

İki dağa dizildik,

Bir-birlep üzülduq?

Birer birer döküldük?

(Çiş)

(Diş)

2.

Yar boyida qatar qozuq?

Uçurum kenarında dizilmiş kazık?

(Çiş)

(Diş)

3.

Otuz ikki ağine,

Otuz iki arkadaş,

Bir kèmirde yaşaydu.

Bir kemerde yaşarlar.

İşqa çüşse yandışip,

İş olsa yakınlaşip,

Bile küreş başlaydu?

Birlikte savaşrlar?

(Çiş)

(Diş)

4.

Bir öyge kirsem ciqqide toxum turuptu.

Bir eve girsem sayısız yumurta durur.

(Çiş)

(Diş)

5.

Kiçikkine hucram bar,

Küçücük odam var,

İçide liq sellilik axun?

İçi sarıklı molla dolu?

(Ègiz ve çiş)

(Ağız ve diş)

6.

Öñkürde qatar yatar otuz ikki böre,

Mağarada dizilmiş yatar otuz iki kurt,

On yiğit u böriniñ xizmetkari.

On yiğit o kurtların hizmetkârı.

Sèlingan mexmel kövrük otturisiğa,

Kurulmuş kadife köprü ortasına,

Mañidu şu köriktin yemniñ beri?

Gider o köprüden yemeklerin hepsi?

(Çiş, barmak, til)

(Diş, parmak, dil)

7.

Qatar- qatar çit qoydum,

Katar katar çit koydum,

Ciren atni boş koydum?

Sarışın atı boş koydum?

(Til, çiş)

(Dil, diş)

8.

Astmu tağ üstmu tağ otturisi mexmel idir.

Altı da dağ, üstü de dağ ortasında kadife tepe.

(Ègiz)

(Ağız)

9.

Harvidin aq selle çüşti?

Arabadan ak sarık düştü?

(Tükürük)

(Tükürük)

10.

Asti mu tağ, üstimu tağ,

Altı da dağ, üstü de dağ,

Otturisi mexmel èdir?

Ortası kadife tepe?

(Tamaq, til)

(Damak, dil)

11.

İkkisi körüdu, ikkisi tiñşaydu,

İkisi görür, ikisi duyar,

Biri sözleydu?

Biri konuşur?

(Köz, qulaq, èğiz)

(Göz, kulak, ağız)

12.

İkki beyge at çapıdu,

İki yarış atı koşturur,

Çañ çıqarmaydu,

Toz çıkarmazlar.

Bir-birini izdişidu,

Birbirini takip eder,

Tèpişalmaydu?

Buluşamazlar.

(Köz)

(Göz)

13.

Üstidimu otlaq bar,

Üstünde de otlak var,

Astidimu otlaq bar.

Altında da otlak var.

Otturisiğa qamlaşqan,

Ortasına yakışan,

Birla üzüm caylaşqan?

Bir tek üzüm yerleşmiş?

(Köz)

(Göz)

14.

Uzun quyruq, çoñqur quduq,

Uzun kuyruk, derin kuyu,

Apaq yerde qara uruq?

Bembeyaz yerde kara tohum?

(Köz)

(Göz)

15.

Qapqara bir yumilaq,

Kapqara bir yuvarlak,

Guvahçisi uzun tayaq?

Şahidi uzun değnek?

(Köz ve qaş)

(Göz ve kaş)

16.

Qoş eynek, çine emes, tömür emes,

Çifte cam, çini değıl, demir değıl.

Buzulsa uni tüzeş mumkin emes,

Bozulsa onu tamir mümkün değıl.

Özlükidin eçilip hem yèpilidu,

Kendiliğinden açılıp kapanır,

Göherdin qimmet nerse, erzan emes?

Cevherden kıymetli şey, ucuz değıl?

(Köz)

(Göz)

17.

Teñ tuğulup, teñ öksen ikki qoşna,

Birlikte doğup, birlikte büyüyen iki komşu,

Bir-birni körelmeydu, bular esla?

Birbirini göremez bunlar asla?

(Köz)

(Göz)

18.

Bir qara argamçam bar,

Bir kara urganım var,

Bu tağdin u tağqa yetidu?

Bu dağdan o dağa yetişir?

(Köz)

(Göz)

19.

Köl boyıda qara qomuş?

(Kirpik)

Göl boyunda kara kamış?

(Kirpik)

20.

Kel-kel dèsem kelmeydu,

Kelme dèsem kèlidu?

(Kalpuk)

Gel gel desem gelmez,

Gelme desem gelir?

(Dudak)

21.

“Bir” dèvidim, ikki tağ uruşti,

“İkki” dèvidim, yirak turuştu?

(Kalpuk)

“Bir” dedim iki dağ birbirine vurdu,

“İki” dedim uzak durdu.

(Dudak)

22.

Bir parçisi sol yaqta

Bir parçisi oñ yaqta.

Bir-birsini körelmey,

Ötüp kèter şundaqla?

(Qulaq)

Bir parçası sol yanda,

Bir parçası sağ yanda.

Birbirini göremez,

Yaşar gider bu halde?

(Kulak)

23.

Biri turar bu çette,

Biri turar bu çette.

Avaz çıqsa qeyerde,

Añlap turar diqqette?

Biri durur bu yanda,

Biri durur bu yanda

Ses çıksa nerede,

Dinler dikkatle?

- (Qulaq) (Kulak)
- 24.**
- İkki èriqta bir kövrük. *İki kanalda bir köprü?*
- (Burut) (Bıyık)
- 25.**
- Ègiz tağniñ üstide *Yüksek dağın üstünde*
- Yumran çöpler dövisi. *Yumuşak otlar yığını.*
- Uruvetseñ ularni, *Biçiversen onları,*
- Ayda ösüp çiqqusi? *Her ay büyüyüp çıkar?*
- (Çaç) (Saç)
- 26.**
- Men bu yaqtin baray, *Ben bu yandan geleyim,*
- Sen u yaqtin kel. *Sen o yandan gel.*
- Qara ciraniñ ağızida uçrişayli? *Kara çayın ağızında buluşalım?*
- (Burun potlisi) (Sümük)
- 27.**
- Qorsiqiñda bar, yèniñda yoq? *Karnında var, yanında yok?*
- (Kindik) (Göbek)
- 28.**
- Qir bèşida qizil xoraz olturar? *Kır başında kırmızı horoz oturur?*
- (Tirnaqtiki xène) (Tırnaktaki kına)

29.

Qoluñdiki on üzük

Elindeki on yüzük,

Pakiz tutsañ bek süzük.

Temiz tutsan çok berrak,

Kèsel qılar biraq u,

Hasta eder ama o,

Bolsa meynet, kir, ösük.

Olursa pis, kir, pasak

Oylap tèpiñ hem uni,

Düşünüp bulun onu,

Qandaq tutqan bek tüzük?

Nasıl tutmak gerekir?

(Tirnaq)

(Tırnak)

30.

Bir tèrekniñ bèsida beş şax,

Bir kavağın başında beş dal,

Her şaxniñ içide birdin tuxum?

Her dalın içinde birer yumurta?

(Barmaq ve tirnaq)

(Parmak ve tırnak)

31.

Dümbisi aldida, qorsiqi keynide?

Sırtı önünde, karnı arkasında?

(Paçaq)

(Bacak)

32.

Etigende qopup ikki aça yolğa yürür.

Sabahtan kalkıp iki çatal yola çıkar.

(Put bilen iştan)

(Bacak ile pantolon)

33.

Aça, açaniñ üstide qaça

Çatal, çatalın üstünde kase,

Qaçiniñ üstide çapça

Kasenin üstünde kepçe,

Çapçiniñ üstide ham- ham,

Kepçenin üstünde ham- ham,

Ham- hamniñ üstide miş- miş,	<i>Ham hamın üstünde miş miş</i>
Miş- mişniñ üstide lip- lip,	<i>Miş mişin üstünde lip lip</i>
Lip- lipniñ üstide şıvaq,	<i>Lip lipin üstünde şıvak³⁰⁸</i>
Şıvaqniñ üstide qiyaq,	<i>Şıvakın üstünde yassı ot</i>
Qiyaqniñ üstide çöçek,	<i>Yassı otun üstünde ahşap çanak</i>
Eytiñlarçu u néme?	<i>Söyler misin bu nedir?</i>
(Put, qorsağ, gal, éğiz, burun, göz, qaş, çaç, bök)	<i>(Ayak, karın, boğaz, ağız, burun, göz, kaş, saç, kalpak)</i>

34.

Bir dövide yette töşük?	<i>Bir tepede yedi delik?</i>
(Ademniñ bəşi)	<i>(İnsanın başı)</i>

35.

Qomuş uçı qiltiriq, uni tèpiñ dilbirim,	<i>Kamış ucu kılçıklı, bunu bul dilberim,</i>
Yiñne uçı yaltıraq, uni tèpiñ dilbirim,	<i>İğne ucu cilalı, bunu bul dilberim,</i>
Sèsiq kölde it yürer, uni tèpiñ dilbirim,	<i>Kokmuş gölde it yürür, bunu bul dilberim,</i>
Taqur tuqur textirevan, uni tèpiñ dilbirim,	<i>Takır tukur tahturevan, bunu bul dilberim,</i>
İçidiki mèhriban, uni tèpiñ dilbirim?	<i>İçindeki sevimli, bunu bil dilberim?</i>
Cavab:	<i>Cevap:</i>
Qomuş uçı qiltiriq- şamal emes mu,	<i>Kamış ucu kılçıklı, yel değıl mi?</i>
Yiñne uçı yaltıraq – ot dègeni emes mu,	<i>İğne ucu cilalı, ateş değıl mi?</i>
Sèsiq kölde it yürer- supaqisi emes mu,	<i>Kokmuş gölde it yürür, kurbağa değıl mi?</i>
İçidiki mèriban- bovaq bala emes mu.	<i>İçindeki sevimli, bebek değıl mi?</i>

³⁰⁸ Şıvak: İlbaharda yetişen bir tür bitki.

36.

Etigende töt putluq

Çüşte ikki putluq.

Keçte üç putluq?

(İnsanniñ ömiligen mañgan

ve qeriganda hasiğa çüşken vaqti)

Sabahleyin dört ayaklı,

Öğlen iki ayaklı,

Geceleyin üç ayaklı?

(İnsanın emekleme, yürüme ve

yaşlandığında bitkin düşme zamanı)

37.

Kiçik çegida töt putluq,

Çoñ bolğanda ikki putluq,

Qeriganda uç putluq,

U nime?

(İnsan)

Küçükken dört ayaklı,

Büyüyünce iki ayaklı,

Yaşlanınca üç ayaklı,

Bu nedir?

(İnsan)

38.

Burun idim gül- gunçe,

Keyin boldum bikaççe?

(Yaşlıq ve qeriliq)

Evvel gül- gonca idim,

Sonra işe yaramaz oldum?

(Gençlik ve yaşlılık)

39.

Taqur- tuqur, taquçaq

İçidiki paqırçaq.

Takır tukur takuçak,

İçindeki bakraç.

İkki tulum ozuqi,

İki tulum azıǵı,

Kötidiki qozuqi?

Arkasında kazıǵı?

(Böşük, bala, emçek, şümek)

(Beşik, bebek, meme, şümek³⁰⁹)

40.

Lap- lap mañǵan, lap mañǵan,

Tıpış tıpış yürüyen

Kempüt berse kap salǵan?

Şeker versen hemen kapan?

(Kiçik bala)

(Bebek)

41.

Kündüzi mak- mak,

Gündüzü şap şap,

Kèçisi torok- torok?

Gecesi tırık tırak?

(Qèri adem)

(Yaşlı adam)

42.

Puti yerge tegmes, bèşi asmanǵa,

Ayaǵı yere deǵmez, başı göǵe;

Puti alte, bèşi ikki, quyruqi bir?

Ayaǵı altı, başı iki, kuyruǵu bir?

(Atlıq adem)

(Atlı adam)

43.

Baqsam- baqsam müñgüz çiqmaydu?

Beslesem beslesem boynuz çıkmaz?

(Adem)

(İnsan)

44.

Tuǵulǵanda yèpişar?

Doǵduǵunda yapışır?

(İsim)

(İsim)

³⁰⁹ Şümek: Bebeklerin beşikte yatarken işemeleri için kullanılan ağaç ya da kemikten yapılmış kap.

45.

Suğa salsañ çökmeýdu,

Suya bıraksan batmaz.

Otqa salsañ köymeýdu.

Ateşe atsan yanmaz.

Yerge kömseñ çirimaydu.

Yere gömsen çürümez.

Tèpiñlarçu u nème?

Bilin bu nedir?

(Ademniñ ismi yaki sayisi)

(İnsanın adı ya da gölgesi)

46.

Töt qulaq, alte paçaq,

Dört kulak, altı bacak,

İkki kala, bir quyuq?

İki baş, bir kuyruk?

(Eşeklik adem)

(Eşekli adam)

47.

Cènimniñ cananisi,

Canımın cananı

Yürikimniñ sekparisi,

Yüreğimin bir tanesi,

Bu ademniñ anisi,

Bu adamın anası,

Èniñ anamniñ qeynanisi?

Annemin kaynanası?

(Dadisi)

(Baba)

48.

Burunqi bir zamanda

Geçmiş bir zamanda

Yıraq çöl- bavayanda

Uzak bir sahra- çölde

Birlişip bir atqa

Birlikte bir ata

Bir er bir qız miniptu

Bir kız ve bir erkek binmiş.

Bu kim- dep sorisa

Bu kim diye sorunca

Şundaq cavap bəriptu:	<i>Şöyle cevap vermiş:</i>
Cinimniñ cananisi	<i>Canımın cananı</i>
Yürigimniñ sekparisi,	<i>Yüreğimin bir tanesi</i>
Bu ademniñ anisi,	<i>Bu adamın annesi</i>
Mèniñ anamniñ qinanesi.	<i>Benim annemin kaynanası.</i>
Qeni oylap bèkiñlar.	<i>Hadi düşünün bakalım</i>
Ular zade qandaq tuqqan?	<i>Onlar nasıl akraba?</i>
(Ata- bala)	(Baba- kız)

49.

Ağzida iman bar,	<i>Dilinde iman var</i>
Qorsiqıda yılan bar u kim?	<i>Karnında yılan var, bu kim?</i>
(Yalğançi mollilar)	(Yalancı mollalar)

50.

Yèşip Bèriñlar:

Bar ikenu, yoq ikenu, cüp iken, bir şeherde bir xotun bar iken, özi gepeken, hüniri remçiken, uniñ qolidin töt yaşlıq bir oğul çüşmeydiken. Künlerniñ biride u xotun xalayıqniñ yenedin ötüp kêtivatkada, bir kişi soraptu:

Aça, bu bala nemiñiz?

Xotun toplanğan kişilerge qarap:

Qizimniñ balisi, èrimniñ inisi, mèniñ nevrem bolidu, deptu.

Soriganlar oyğa çöküptu oylap tapalmaptu, kèçisi yatalmaptu etisi qopalmaptu. Qèni bu xotunniñ gèpini kim yèşiptu. Qèni bu xotunniñ gèpini kim yèşip bèridu?

(Remçi xotunniñ bir qizi, yene bir kişiniñ bir oğli bar iken. Remçi xotun ötmüş cemiyetniñ qalaymiqançılıqidin paydilinip, hèliqi kişige qizini yatlıq qilip bèrip, uniñ

oğlığa özi tégivaptu. Remçi xotun kötürüvalğan töt yaşlıq oğul heqiqeten qızınıñ balisi hem èriniñ inisi bolidu.)

Yanıt Veriniz:

Bir varmış, bir yokmuş, bir çift varmış. Bir şehirde bir kadın varmış, kendi söz ustasıymış hüneri falcılıkmış. Onun kucağından dört yaşında bir oğul inmezmiş. Günlerden bir gün o kadın halkın içinden geçip giderken bir kişi sormuş:

Abla, bu çocuk neyinizdir? Kadın toplananlara bakarak:

Kızımın çocuğu, kocamın kardeşi, benim de torunum olur, demiş.

Soranlar düşünceye dalmış, düşünüp bulamamışlar. Geceleyin yatamamışlar, ertesi gün kalkamamışlar. Hani bu kadının söylediklerini kim çözebilir?

(Falcı kadının bir kızı, yine bir kişinin bir oğlu varmış. Falcı kadın geçmişteki toplumsal karışıklıktan faydalanıp, o kişiye kızını vermiş, onun oğluna kendi varmış. Falcı kadının taşıdığı dört yaşındaki çocuk hakikaten kızının çocuğu hem de kocasının kardeşidir)

51.

Bir yigit meşuqini kütüp, kelmigendin kéyin kiçik siñlisini çağırıp, mundaq deptu:

— Ukam, aldinqi küni saña mégiz bergen kişini çağırıp kelgin, deptu.

Siñlisi xilidin kéyin mundaq cavap élip keptu:

Bérivédim qiçqargili

Yoq iken, kéley dédi.

Kelsimu kéler idi

Kélip qélip kélemidi

Bu cevabniñ menisini yigit çüşiniptu. Qéni silermu çöşediñlarmu? Qéni çöşengen bolsañlar éytip béqiñler, silermu şu cavaptek qoşaq qétip béqiñlar!

Cavab:

Yigitniñ siñlisi yigitniñ meşuqini qiçqarğili barganda, anisi öyde “yoq iken, kéley dédi” dégen, biraq yigitniñ söygini mañay dep turganda anisi “Kélip qélip” kélemigen...

Bir genç sevgilisini beklemiş, gelmeyince kız kardeşini çağırıp:

— Abim, önceki gün sana çekirdek veren kişiyi çağır, demiş.

Kız kardeşi şöyle bir cevapla geri gelmiş:

Gitmiştim çağırmaya

Yok imiş geleyim dedi.

Gelmesine gelirdi,

Gelince gelemedi.

Bu cevabın manasını genç anlamış. Sizler de anladınız mı? Anladıysanız sizler de bu cevap gibi bir şiir söyleyin.

Cevap:

Oğlanın kız kardeşi, oğlanın sevgilisinin yanına vardığında “Annem evde yok iken geleyim.” demiş. Gencin çağırdığı yere gidecekken annesi çıkagelmiş, kız gelememiş.

52.

Künlerniñ biride bir top kişi étizdin qaytip kèlivatsa, ularniñ aldığa atqa miñgeşken bir cüp qız-yigit uçraptu, topniñ içidiki bir kişi qızni tonuydiken, emma yigitni tonumaydiken. Şuña u qızdin:

“ Bu yigit némiñiz bolidu.” dep soraptu. Qız derhal:

Cénimniñ cananisi

Yürikimniñ teñ parisi

Bu yigitniñ anisi

Méniñ anamniñ qeyin anisi.

Dep cavab bériptu. Héliqi kişiler bu cavabni añlap oyğa çöküptu, oylap tapalmaptu, kéçisi yatalmaptu, étisi qopalmaptu, qéni bu qizniñ gèpini kim yéşip bériptu?

(Dadisi)

Günlerden bir gün, bir grup insan tarladan geri dönerken, ata birlikte binmiş bir kız ve erkekle karşılaşmışlar. Topluluğun içinden biri kızı tanıyormuş; ama erkeği tanıtmıyormuş. Bundan dolayı kıza:

“Bu yiğit neyin olur.” diye sormuş. Kız hemen:

“Canımın cananı

Yüreğimin bir parçası

Bu yiğidin annesi

Benim annemin kaynanası.” diye cevap vermiş.

Deminki kişiler, cevabı duyunca düşünceye dalmışlar, düşünüp bulamamışlar, geceleyin uyuyamamışlar, ertesi gün kalkamamışlar. Haydi, bu kızın söylediklerini kim çözebilir?

(Babası)

53.

Özi qırlaqliq,

Kendisi kenarlı

Çörisi çitlaqliq?

Çevresi çitli?

(Tumaq)

(Kalpak)

54.

U nèmidur cèni yoq,

O nedir canı yok,

Bèşi kesse qeni yoq.

Başını kessen kanı yok.

Hacet çüşken kişige,

Haceti düşen insana,

Emrini tutmay çare yoq?

Emrini tutmamaya çare yok?

(İştanbağ)

(Uçkur)

55.

Tèpişmaqu tèpişmaq,

Tapışmak tapışmak³¹⁰,

Kasisiğa yèpişmaq?

Kasığına yapışmak?

(İştan)

(İç donu)

56.

Bir yilinin bar ikki başliq?

Bir yılanın var iki başlı?

(İştanbağ)

(Uçkur)

57.

Ağzi bir, quyuqu ikkidur,

Ağzı bir kuyruğu ikidir,

Sekrep çüşsiñiz oxşaşla çoñqur?

İnseniz aynı derinliktedir.

(İştan)

(İç donu)

58.

Tüpsüz ketken koçıda,

Dümdüz giden caddede,

Öyler udul turidu.

Evler karşı karşıya durur.

Bir maşna ötsila,

Bir araba geçse,

İkkisi bir ret bolidu?

İkisi bir düzen olur?

(Çapaniñ siyirtmisi)

(Ceketin fermuarı)

³¹⁰ Türkiye Türkçesinde bazı bilmecelerde geçen “bilmece bildirmece” şeklindeki kalıp ifadenin Uygur Türkçesindeki karşılığıdır.

59.

Kündüzi bogaz,

Gündüz gebe,

Kêçisi sugay?

Gece kısır?

(Ötük)

(Çizme)

60.

Kündüzi gaç- gaç

Gündüzleri kart kurt,

Kêçisi qarnı aç?

Geceleyin karnı aç?

(Ötük)

(Çizme)

61.

Qolğa qondi cansız kepter,

Ele konar cansız güvercin,

Qanat yaydı yèrim çember,

Kanat çırpar yarım çember,

Huzur berdi aqqanda ter?

Huzur verir aktığında ter?

(Yelpügüç)

(Yelpaze)

62.

Üç burcigi bar uniñ

Üç köşesi var onun

Reñgi otqaşqan uniñ

Rengi kırmızı onun

Bir merkezge çigilgen

Bir merkeze bağlanan

Elde nami bar uniñ

Halk arasında adı var onun

Yekin dosti ösmürniñ

Yakın dostu gençlerin,

Aña işqim bar mèniniñ

Ona sevgim var benim

(Galistok)

(Kravat)

4.2. Hayvanlarla ilgili bilmeceler

63.

Ol acayıp bir nêmidur,

Bardur uniñ töt puti.

Yarışidu uniñğa,

Sep- sep turgan buruti.

Erkiletsek biz uni,

Zèrikmestin oynaydu.

Kèçe-kündüz demestin,

Ozuq-tülük qoğdaydu?

(Müşük)

O acayıp bir nesnedir,

Vardır onun dört ayağı.

Yarışır onunla

Dizilmiş duran bıyığı,

Şımartırsak biz onu,

Usanmadan oynar.

Gece günüz demeden,

Yiyecekleri korur?

(Kedi)

64.

Kèçiliri daima,

Kirivalar içimge,

(Müşük)

Geceleri daima,

Giriverir içeri.

(Kedi)

65.

Aş uğrilap qaçqanni,

Uçritidu zor bige?

(Müşük)

Yiyecek çalıp kaçanı

Yakalar büyük bige?

(Kedi)

66.

Her türlük, ottura boyluq, uzun qulaq,

Öziniñ vezipisi yük toşumaq.

Her çeşit, orta boylu, uzun kulak,

Onun vazifesi yük taşımak,

Ayiği yèriq emes, pütün tuyaq?

(Eşek)

Ayağı yarık değil, bütün toynak?

(Eşek)

67.

Quyriqi eşiklik,

Burni tüşiklik?

(Töge)

Kuyruğu örmeli

Burnu delikli?

(Deve)

68.

Suğa kirse bir bolar,

Sudin çıqsa miñ bolar?

(Yuñ)

Suya girse bir olur,

Sudan çıksa bin olur?

(Yün)

69.

Ala çapan kiyivalğan,

Uzun quyruq baturum.

“To- ko- tok, yapırım” dep,

Yerni teşken baturum?

(Xoraz)

Ala palto giyinen

Uzun kuyruk yiğidim.

“To- ko- tok” yapıyorum diye

Yeri deşen yiğidim?

(Horoz)

70.

Tüşi taş, içi aş

(Tuxum, yañak- mægiz)

Dışı taş, içi aş.

(Yumurta, kabuk ve öz)

71.

Yoçiqi yoq apaq top,

İçide köl bar süpsüzük.

Açığı yok bembeyaz top,

İçinde göl var tertemiz.

Üzüp, leylep yürüdü,

Səriqqına bir üzük?

(Tuxum)

Süzülerek yüzüp durur,

Sarıca bir yüzük?

(Yumurta)

72.

Kiçikkine aq qazınım,

Çıqar ikki xil tamiqim?

(Tuxum)

Küçücük ak kazanım,

Çıkar iki çeşit yemeğim?

(Yumurta)

73.

Suğa salsañ su bolur,

Otqa salsañ muz bolur?

(Tuxum)

Suya bıraksan su olur,

Ateşe bıraksan buz olur?

(Yumurta)

74.

Düpdügilek bir quta,

Otqa salsam muz tutar?

(Tuxum)

Yusyuarlak bir kutu,

Ateşe koysam buz tutar?

(Yumurta)

75.

Tirik ölük tuğıdu,

Ölük tirik tuğıdu?

(Tuxum)

Diri ölü doğurur,

Ölü diri doğurur?

(Yumurta)

76.

Puti uniñ açidek

Tumşuqidur qayçidek

Ayağı çatal gibi,

Burnu makas gibi,

Bèşida bar çèçiki,

Başında var çiçeği,

Boynida hem lipçiki?

Boynunda var şalı?

(Xoraz)

(Horoz)

77.

Pişurup yeseñ aş bolidu,

Pişirip yesen aş olur,

Pişurmisañ quş bolidu?

Pişirmezsен kuş olur?

(Tuxum)

(Yumurta)

78.

Kiyimliri reñgareñ,

Elbisesi rengârenk,

Mèñişliri sòletlik.

Yürüyüşü görkemli.

Soquşqanni kòrsiñiz,

Kavgasını görseniz,

Deysiz: eceb yüreklik.

Dersiniz acayip yürekli.

Özini şah tek tutsimu,

Kendini şah gibi görse de

Yürgen yèri exletlik?

Yaşadığı yer çöplük?

(Xoraz)

(Horoz)

79.

Qisivalğan bèşiğa

Sıkıştırılmış başına

Yağangina qizilgül

İrice bir kırmızı gül.

Üstidiki kiyimi

Üstündeki elbisesi

Körünüdu xil mu xil.

Görünür çeşit çeşit.

Tañ seherde oyğınip

Seher vakti uyanıp

Naxşa èytip çilligan.

Şarkı söyleyip öten.

Baldur qopup kètişke

Erken kalkmaya

Kişilerni qistiğan?

İnsanları zorlayan?

(Xoraz)

(Horoz)

80.

Xop yaraşqan tacisi,

İyi yakışan tacı,

Èsil kimxap toni bar.

Asil bir elbisesi var.

Tañ seherde añlisañ,

Seher vakti dinlesen,

Zep çiraylıq üni bar?

Pek güzel sesi var.

(Xoraz)

(Horoz)

81.

Sellilik mezin axunum,

Sarıklı müezzın efendi,

Ala-çipar quşnaçım,

Ala benekli hoca hanım,

Tapsa halal yeptu,

Bulursa helal yer,

Tapalmisa haram?

Bulamazsa haram?

(Xoraz bilen mèkiyan)

(Horoz ile tavuk)

82.

Bir piyalide ikki xil reñ

Bir fincanda iki çeşit renk,

Otni körse qatıdu, deñ?

Ateşi görse sertleşir, birden?

(Tuxum)

(Yumurta)

83.

Apaq yumılaq bir kora,

Bembeyaz yuvarlak tepsi,

İçide ikki xil dora?

İçinde iki çeşit ilaç.

(Tuxum)

(Yumurta)

84.

Aq kéme, apaq kéme,

Beyaz gemi, bembeyaz gemi,

Suda üzer bu kéme,

Suda yüzer bu gemi.

Sériq tumsuq, kéñ tapan,

Sarı gagalı, geniş tabanlı,

Éytiñlarçu bu néme?

Söyler misin bu ne?

(Ördek)

(Ördek)

85.

Quruq şaxqa qurğuy qonmas?

Kuru dala ala doğan konmaz?

(Kaliniñ müñgüzi)

(İneğin boynuzu)

86.

Qap çüşti, qaplap çüşti,

Çuval düştü, kapanıp düştü,

Qapniñ ağzi boğulup çüşti?

Kapağın ağzı büzülüp düştü?

(Kala tèziki)

(İnek tezeği)

87.

İkki oçaqta bir kösey?

İki ocakta bir kanca?

(Kaliniñ tili)

(İneğin dili)

88.

Kiçik kölge su quysam,

Küçük göle su koysam,

Muz toñlaptu qızdursam?

Buz tutar ısıtsam?

(Süt ve qaymaq)

(Süt ve kaymak)

89.

Töt qelender bir kölçekke siyidu?

Dört kalender, bir gölcüğe işer?

(Kaliniñ emçiki)

(İneğin memesi)

90.

Ata hem aniside,

Anasıyla babasında

Selle bilen saqal bar.

Sarık ile sakal var.

Yéni tuğqan balisida

Yeni doğan yavrusunda

Selle yoktur, saqal bar.

Sarık yoktur, sakal var.

(Öçke bilen oğlaq)

(Keçi ile oğlak)

91.

Xudayimniñ buyruqı,

Allah'ın buyruğu,

Dümbiside quyruqı.

Sırtında kuyruğu?

(Töge)

(Deve)

92.

Töt lap-lap, egri saplap,

Dört lap lap, eğri saplı

İkki diñ-diñ, bir şip- şip?

İki tıpır tıpır, bir şip şip?

(Töge)

(Deve)

93.

Teptim terekke mindim

Teptim kavağa bindim,

U nème?

Bu nedir?

(At)

(At)

94.

Töt ayağlıq,

Dört ayaklı,

Tömür tuyaqlıq.

Demir toynaklı?

(At)

(At)

95.

Töt qulaq, alte paçaq,

Dört kulak, altı bacak,

İkki kala, bir quyruq?

İki kelle, bir kuyruk?

(Eşeklik adem)

(Eşekli adam)

96.

Tèpişmaqu tèpişmaq,

Tapışmak tapışmak,

At keynige yèpişmaq?

At arkasına yapışmak?

(Quşqun)

(Kuşkun)³¹¹

97.

Töt ay, yigirme töt yultuz?

Dört ay, yirmi dört yıldız?

(Atniñ taqisi ve taqığa qaqqan mix)

(Atın nalı ve naldaki çakılı mih)

³¹¹ Kuşkun: Eyer kanadının ardına takılan halka şeklindeki tasma. Eyer, atın önüne gitmesin diye atın kuyruğu bu tasmaya takılır.

98.

Teptim, derekke çıqtım.

(Üzeñge)

*Teptim, ağaca çıktım?**(Üzengi)*

99.

Attın ègiz, ittin pes?

(Èger)

*Attan yüksek, itten alçak?**(Eyer)*

100.

Bir nersem bar, cèni baru, ègiz uçmas,

Mañgan çağda putliri yerge tegmes,

Yer bilen asmangiçe ot yansimu,

Tırnaçılık hèçbir yeri otta köymes?

(Bèliq)

*Bir nesnem var, kanadı var yüksek uçmaz,**Yürürken ayakları yere değmez,**Yerden göğè kadar ateş yansa da**Tırnak kadar bir yeri ateşte yanmaz?**(Balık)*

101.

Bèşi baru, çèçi yoq,

Közi baru, qèşi yoq,

Tèz mañidu, puti yoq,

Su bolsila qarni toq?

(Bèliq)

*Başı var, saçı yok**Gözü var, kaşı yok.**Tez yürür, ayağı yok;**Su olursa karnı tok?**(Balık)*

102.

Bağda bolayman,

Bağda öterim,

Suda sulayman,

Suda yüzerim,

Kölde kulayman?

Gölde kazarım?

(Bulbul, bəliq ve qulule)

*(Bülbül, balık ve sedef)***103.**

Atisi yatar toğra,

Babası yatar doğru,

Apisi yorğa.

Anası rahvan.

Qizi ussulçı,

Kızı dansçı,

Ogli oyunçi?

Oğlu oyuncu?

(Kövrük, su, bəliq, paqa)

*(Köprü, su, balık, kurbağa)***104.**

Suda üzgənde yayraydu tēni,

Suda yüzerken rahatlar teni,

Sudin ayrılrsa qalmaydu cēni?

Sudan çıksa kalmaz canı?

(Bəliq)

*(Balık)***105.**

Suni körse tinimsiz,

Suyu görse duramaz,

Hayvan içide tilsiz.

Hayvan içinde dilsiz.

Altun teñge şirnilik,

Altın kadar şireli,

Mève içide gülsiz.

Meyve içinde gülsüz.

İkkisiniñ qedirini,

İkisinin kadrini,

Yep baqsiñiz bilisiz?

Yiyip bakarsanız bilirsiniz?

(Bèliq bilen encür)

(Balık ile incir)

106.

Quruqluqta hem suda,

Kuru yerde ve suda

Yaşiyalaydu ölmestin.

Yaşayabilir ölmeden.

Keç bolğanda sazlıqta

Geceleyin sazlıkta

Naxşa èytar tinmastin?

Şarkı söyler durmadan.

(Paqa)

(Kurbağa)

107.

Bir qamçim bar tutqili bolmas,

Bir kamçım var tutulamaz,

Bir eşikim bar miñgili bolmas.

Bir eşeğim var binilemez.

(Yılan çayan)

(Yılan ve çıyan)

108.

Yantaq tüvide yağlıq topaç?

Yantak³¹² dibinde yağlı çörek?

(Yılan)

(Yılan)

109.

Uzun– uzun iz kèlidu,

Uzun uzun iz gelir,

Uzun boyluq qız kèlidu.

Uzun boylu kız gelir.

Qasraqlirini parqirip,

Kabuklarını parlatıp,

Mañlaylirini yaltirip?

Yolumu ııldatıp?

(Yılan)

(Yılan)

³¹² Yantak: Burçakgillerden bir tür bitki. Dallarında uzun dikenleri vardır ve ilaç olarak kullanılmaktadır.

110.

Bir qamçam bar, tutqili bolmaydu?

(Yılan)

Bir kamçım var, tutalamaz?

(Yılan)

111.

Özi dügilek, tikini bar,

Çümülidin dad deydu.

Yılanni körse tügölüp,

Quyriqidin hap deydu?

(Kirpe)

Kendi yuvarlak, dikenini var,

Karıncadan yardım umar.

Yılanı görse yumulup,

Kuyruğundan ham eder?

(Kirpi)

112.

Kiçikkine boyi bar,

Xoxa – tiken toni bar?

(Kirpe)

Küçüçük boyu var,

Dikenli donu var?

(Kirpi)

113.

Bir qarısam müşüktek,

Sinçilisam muştımdek,

Tömür tiken tonni kiyip,

Ömilep yürgen kişidek?

(Kirpe)

Bir baksam kedi gibi,

İncelesem yumruk gibi,

Demir dikenli don giymiş,

Emekleyen kişi gibi?

(Kirpi)

114.

Düpür- düpür at keldi,

Çiqıp qarañ beg keldi.

Güpür güpür at geldi,

Çıkıp bakın bey geldi.

Keynidin üç- töt kişi,

Ardından üç dört kişi,

Qonaq tərrip ekeldi?

Mısır toplayıp getirdi?

(Çaşqan)

(Fare)

115.

Acayip bir canivar,

Acayip bir canlıdır.

Taşın qattıq toni bar.

Taşın sert donu var.

Dessep ötsə traktor,

Çiğneyip geçsə traktör,

Pisent qılmay cim tutar?

Ses çıkarmadan susar?

(Taşpaqa)

(Kaplumbağa)

116.

Bağlıvalğan ala şayi,

Örtünmüş alaca ipeği,

Özi tağniñ padişahi?

Kendisi dağların padişahi?

(Yolvas)

(Kaplana)

117.

Gilemniñ reñgi oxşaş tonliri bar,

Halının reñgi gibi elbisesi var,

Bekmu heyvet, qorqunçluq ünliri bar,

Pek heybetli, korkunç sesi var.

Uzun burut, nepis quyruq, qısqa qulaq,

Uzun bıyık, güzel kuyruk, kısa kulak,

Candarga xevp salidiğan bir yeri bar?

Canlılara korku salan bir yeri var?

(Yolvas)

(Kaplana)

118.

Uzun qulaq, qizil köz,

Uzun kulak, kırmızı göz,

Yeriq kalpuk, aldi pes,

Yarıq dudaklı, önü alçak

Keyni ègiz, aldi pes,

Arkası yüksek, önü alçak,

Kiygen yumşaq üstvaş?

Giyer yumuşak üst baş?

(Toşqan)

(Tavşan)

119.

Özi müşüktek, quyruqi noğuçtek?

Kendi kedi gibi, kuyruğu merdane gibi?

(Sègizhan yaqi tiyin)

(Saksağan veya sincap)

120.

Ègiz asmanda bir kuş,

Yüksek semada bir kuş,

Yipqa mehkem tartilğan

İpe sağlam bağlanmış

Şamal çiqsa qorqmaydu.

Rüzgâr çiksa korkmaz,

Peqet yamğurdin qorqqan?

Fakat yağmurdan korkar?

(Leglek)

(Leylek)

121.

Şamal çiqsa asmanga

Rüzgâr çiksa havada

Uyan- buyan uçidu.

O yana bu yana uçar.

Üçiyi turgaç tèsida,

Bağırsağı dışarıda olduğu için

Tartsa asta kèlidu.

Çekerse yavaş gelir.

Balilarniñ amriqi,

Yavrularının sevgilisi,

Baş etiyaz bayriqi?

İlkbaharın bayrağı?

(Leglek)

(Leylek)

122.

Gül tégide- köleñgide naxşıçı,

Seher tutup tiñşap körseñ,

Xuş yaqıdu naxşisi?

(Bulbul)

*Gül dibinde-gölgede şarkıcı,**Seher vakti dinlesen,**Çok etkiler nağmesi?**(Bülbül)*

123.

Bağda bolayman,

Suda sulayman,

Kölde kulayman?

(Bulbul, béliq ve qulule)

*Bağda olayım,**Suda yüzeyim,**Gölde kazayım?**(Bülbül, balık ve sedef)*

124.

Qapqara bir canıvar,

Özi kiçik, uçıdu.

Yazda oynap qışliqi-

İssiq yaqqa köçıdu?

(Qarığuca)

*Kapqara bir canlı,**Kendi küçük, uçar.**Yazın oynayıp kışın-**Sıcak yere göçer?**(Sığırçık kuşu)*

125.

Qoli yoq, keke tutmaydu,

Öy sèlişqa usta u?

(Qarlığaç)

*Eli yok, kazma tutamaz,**Ev yapmada ustadır o?**(Kırlangıç)*

126.

Sama salar samada,

Öyi bolsa kamarda.

Şepe bərip yamğurdin,

Viçirlişar havada?

(Qarlıgaç)

Sema döner semada,

Evi ise oyukta.

İşaret verip yağmurdan,

Cıvıldaşır havada?

(Kırlangıç)

127.

Ala tonumniñ yamiqi bar, tikiçi yoq?

(Səgizxan)

Ala elbisemin yaması var, dikişi yok?

(Saksağan)

128.

Dañqi dastan bir quş bar,

Baturluqi alamet.

Böre, tülke qapalmas,

Çaňgilidin salamet?

(Bürküt)

Dillere destan bir kuş var,

Yiğitliği alamet.

Kurt, tilki kurtulamaz

Pençesinden selamet?

(Kartal)

129.

Tünge amraq, künge oç;

Uçalmaydu kündüzi.

Eslitidu müşükni,

Pal- pal qılğanda çoñ közi?

(Müşükyapılaq)

Geceyi sever, gündüze düşman;

Uçamaz gündüzleri,

Hatırlatır kediye.

Parladığında iri gözleri?

(Baykuş)

130.

Ol ni cânvar irür kim

O hangi canlıdır ki

Dân<e> yimey su içmegey.

*Buğday yemez su içmez*Kiçelerde seyr eylep kündüzi-de yürmegey. *Gecelerde seyr eyleyip gündüzde yürümez.*

Cevâb:

Cevap:

Hü quş bolur.

Baykuştur.

Xazret-i âdem buğday yip behişt-din çıqtı,

Hz. Âdem buğday yiyerek cennetten çıktı,

Nûx peygamber qavmi suda helâk boldı dip,

*Nûh Peygamber kavmi suda helak oldu diye*Hû quş buğday yimey-dür suv içmey-dür imiş. *Baykuş buğday yemez, su içmezmiş.***131.**

Barçe quşlar içide,

Cümle kuşlar içinde,

İsmi bekmu qamlaşqan.

İsmi en çok yakışan.

Del- derexni davalap,

Ağaçların dalını delip,

Tinim tapmas hêç qaçan?

Rahat durmaz hiçbir zaman?

(Tömür qaçan)

*(Ağaçkakan)***132.**

Kiridu, çiqidu, toxtimaydu,

Girer, çıkar, durmaz,

Oquydu gèzel, toquydu gèlvir?

Okur gazel, dokur kalbur?

(Here)

*(Arı)***133.**

Sèriq çapan kiygenler,

Sarı elbise giyerler,

Havalarda uçqanlar?

Havalarda uçarlar?

(Boğum here)

(Yaban arısı)

134.

Sèriq çapan kiygini,

Gül- gıyahtur yèmiki.

Tenge dava poqi bar,

Lèkin öyi bekmu tar?

(Hesel herisi)

Sarı elbise giydiği,

Gül- goncadır yemeği.

Bedene deva gübresi var,

Ama evi pek dar?

(Bal arısı)

135.

Özi qara, yorga tay,

Lèkin zadi kişnimes.

Belliri nazuk qildek,

Bède- saman çişlimes?

(Çümüle)

Kendi kara, yüğrük tay,

Fakat asla kişnemez.

Beli ince, kıl gibi,

Yonca saman dişlemez?

(Karınca)

136.

Bilim-bilim bilimat,

Bèli sunuq toruq at,

Tağka çiqsa tèyilmas,

Muzda mañsa oyulmas?

(Çümüle)

Bilim-bilim bilimat,

Beli kırık doru at,

Tağa çiksa kaymaz,

Buzda gitse oyulmaz?

(Karınca)

137.

Buqa boyunluq, çivin qanatliq,

Tèpiñ u nème, töger ayaqliq?

(Çümüle)

Boğa boyunlu, sinek kanatlı;

Bulun bu ne, deve ayaklı?

(Kara karınca)

138.

Aq tamida qara argamça, u nème?

(Çümüle)

*Ak damda kara urgan, bu nedir?**(Karıncı)*

139.

Aq yerde qazan qaynaydu?

(Çümüle)

*Ak yerde kazan kaynar.**(Karıncı)*

140.

Özümnü dep uni urup,

Uni dep özümnü urup,

Micivettim qorsiqini,

Qanlirimni aqturup?

(Paşını öltürüş)

*Kendime diyerek ona vurup,**Ona diyerek kendime vurup,**Eziverdim karnını,**Kanımı akıtıp.**(Sivrisineğin öldürülüştü)*

141.

Özi gül reñ, güren at,

Muzda yürse tøyilmas.

Tamda yürse yiqilmas?

(Çivin)

*Gül renklidir, güren at,**Buzda yürüse kaymaz.**Duvarı yürüse düşmez?**(Sinek)*

142.

Kiçikkine canivar, giñ giñ qilidu,

Axşimliri bedeni yègir qilidu?

(Paşa)

*Küçücük canlı, vız vız eder,**Akşamları vücudunu yaralar?**(Sivrisinek)*

143.

Viñ- viñ qılar baturum,

Giñ- giñ kilar baturum.

Başılaq şeherige bèrip,

Şehit bolğan baturum.

(Paşa)

Vın vın eder yiğidim,

Gin- gin eder yiğidim.

Başılak şeherine varıp,

Şehit olan yiğidim?

(Sivrisinek)

144.

Otni körse rohlinar,

Dili onda zuqlinar.

Nur işqıda sersane,

Qandaq can u merdane?

(Pervane)

Ateşi görse canlanır,

Gönlü o zaman zevklenir.

Ateşte ışıқта şaşkın,

Nasıl can o merdane?

(Pervane- kelebek)

145.

Güldin gülge qunidu,

Özi bek mu turaqsız.

Gülge oxşaş çèhrisi,

Gül dey dèse puraqsız?

(Kèpinek)

Gülden güle konar,

Kendi pek de duramaz.

Güle benzer çehresi,

Gül denilse kokusuz?

(Kelebek)

146.

Uçqanda naxşa èytidu,

Qonğanda yerni qazidu.

Uçarken şarkı söyler,

Konduğunda yeri kazar.

Reñgi uniñ qapqara,

Buni kim tèt tapidu?

(Qoñguz)

Rengi onun kapkara,

Bunu kim çabucak bulur?

(Böcek)

147.

Özi xuddi yilandek,

Reñgi uniñ çilandek.

Bizge payda yetküzür,

Yer ağdurup dèhqandek?

(Sazañ)

Kendi tıpkı yılan gibi,

Rengi onun çılan gibi,

Bize fayda ulaştırır,

Yeri işler çiftçi gibi?

(Solucan)

148.

Gül bèsiptu keştiçi,

Yiñne ve yipsiz.

Tutsam uni avaylap,

Yirtildi bek tèt?

(Ömüçük tori)

Gül nakşeder nakışçı,

İğne ve ipliksiz.

Tutsam nu yavaşça

Yırtılır pek tez?

(Örümcek ağı)

149.

Bèliq sirtliq, ikki bağriliq,

Alte puti bar, üçke müñgüzlük?

(Çèketke)

Balık sırtlı, iki bağırlı;

Altı ayağı var, üç boynuzlu?

(Çekirge)

150.

Ol ni cân-dur

Pâyı tübrük-dek fetnüs qulaq,

O hangi hayvandır ki

Ayağı direk, kulağı tepsi gibi.

Nâştalıq-ğa yüzni yidür

Su içer bir bulaq.

Cevâb :

Fîl-dur.

151.

Ol niçük cân-dur dem alsa,

İçi-din ot-lar çıkar,

Nâgehân ot içre kirse,

Bolğusı-dur târmâr.

Cevâb:

Ejdâhâdur.

Kahvaltıda yüz <nesneyi> yer

Bir bulak/çeşme su içer.

Cevap:

Fildir.

O nasıl candır nefes alsa

İçinden ateşler çıkar.

Ansızın ateş içine girse

Ortalığı tarumar eder.

Cevap:

Ejderhâdır.

4.3. Bitkilerle ilgili bilmeceler

152.

Yer astıda toruq at,

Tërisidur yette qat.

Soymaq bolsañ sen uni,

Yıglaysen küni- tüni?

(Piyaz)

Yer altında doru at,

Derisi yedi kat.

Soyacak olsan sen onu,

Ağlarsın gece gündüz?

(Soğan)

153.

Pakar- pakar boyi bar,

Yette qevet toni bar?

(Piyaz)

Kısa kısa boyu var,

Yedi kat donu var.

(Soğan)

154.

Bir gümbezniñ içide miñ gümbez?

(Piyaz)

Bir kubbenin içinde bin kubbe?

(Soğan)

155.

Pakar pakar boyi bar,

Kısa kısa boyu var,

Yette qevet toni bar?

Yedi kat donu var?

(Piyaz)

(Soğan)

156.

Yer astida altun qozuq?

Yerin altında altın kazık?

(Sevze)

(Havuç)

157.

Özi möküp turar,

Kendi saklanır,

Saqili çiqip turar?

Sakalı dışarıda kalır?

(Sevze)

(Havuç)

158.

Sèriq balam içqiri,

Sarı yavrum içeri,

Saqalliri taşqiri?

Sakalları dışarı?

(Sevze)

(Havuç)

159.

Molliniñ başın késin, mamat bolğay

Mollanın başını kesseniz ölür

Qebre ara depne qiliñ, hayat bolğay.

Kabre koysanız yaşar.

(Sevze- çomğur)

(Havuç- turp)

160.

Tala yirniñ qozıǵı, yitim-lerniñ ozuǵı.

Dış dünyanın kazıǵı, yetimlerin azıǵı.

Tala yirniñ qozıǵı dip sebzeni aytur.

Dış dünyanın kazıǵı diyerek havucu söyler.

Yitim-lerge tayyâr azuq bolur digen bolur. *Yetimlere "hazır yiyecek olur demek" olur.*
 Yèşil gaz, bèşi taz? *Yeşil kaz, başı kel?*

(Turup)

(Turp)

161.

Özi bir gèriç *Kendi bir karış,*

Saqili ikki gèriç? *Sakalı iki karış?*

(Kömmiqonaq)

(Mısır)

162.

Şaraqılaydu şamalda, *Hışırdar rüzgârda,*

Bir- birige urulup. *Birbirine vurup.*

Su içkende qaytidin, *Su içerken tekrardan,*

Sep tüzidü tik bolup? *Çeyiz dizer düz olup?*

(Qonaq şexi)

(Mısır dalı)

163.

Sirliğan tek qipqizildur, burnı uçluq, *Boyanmış gibi kıpkırmızıdır, burnu sivri;*

Aççıqi callatçe bardur, yüzi qoruq. *Cellât gibidir acısı, yüzü kıvrımlı.*

Qorsiqini yargan çağda körisiz, *Karnını yardığınız zaman görürsünüz,*

İçidiki balilirniñ sani yoq? *İçindeki sayısız yavrusunu?*

(Qizilmuç)

(Kırmızıbiber)

164.

Tèşi sirliq, içi zeher? *Dıştı sırlı, içi zehir?*

(Qizilmuç)

(Kırmızıbiber)

165.

Bir öyge kirsem, taz qiz olturidu?

(Tüzlük qapaq)

*Bir eve girsem, kel kız oturur?**(Düz kabak)*

166.

Bir öyge kirsem buluñda,

Aqvaş momay olturidu?

(Tüzlük qapaq)

*Bir eve girsem köşesinde,**Aksaçlı nine oturur?**(Kabak)*

167.

Aq çëçek qışqan anisi,

Balisini balğa orup olturidu qarisi?

(Örük)

*Ak çiçeği kesen anası,**Yavrusunu bala çevirip o oturur karısı.**(Kayısı)*

168.

Aş, aşniñ içide taş

Taşniñ içide yene aş?

(Örük)

*Aş, aşın içinde taş,**Taşın içinde yine aş?**(Kayısı)*

169.

Anisi şaldır- şap,

Balisi şildir şeker

(Üçme)

*Anası şaldır şap,**Yavrusu şildir şeker.**(Dut)*

170.

Tüvi bir tal, uçı miñ tal?

(Üzüm barini)

*Kökü bir dal, ucu bin dal?**(Üzüm bağı)*

171.

Dadisi egri- donay,

Babası eğri- donay,

Balisi şèrip şèker.

Yavrusu şerif şeker,

Oğli haramzade,

Oğlu haramzade,

Qizi şèrinzade?

Kızı şirin zade?

(Üzüm)

(Üzüm)

172.

Dedisi tolgimaş bovaiy,

Babası beli bükülmüş ihtiyar

Balisi şirin- şiker?

Yavrusu şirin şeker?

(Üzüm)

(Üzüm)

173.

Özi köpkük leeldek,

Kendisi yemyeşil süs taşı gibi,

Monçaq- monçaq èsilğan,

Boncuk boncuk asılmış.

Yene uniñ içige,

Yine onun içine,

Nevriliri qètilğan?

Torunları katılmış?

(Üzüm)

(Üzüm)

174.

Ègiz munar,

Yüksek minare,

Tègi kanar?

Kökü şerit(gibi)?

(Barañdiki üzüm)

(Bağ çubuğundaki üzüm)

175.

Yaz bolsila baraňga,
 Amraq bolgaç yöleklik.
 Qiş bolganda bovaqtek
 Yerge obdan böleklik?

(Tek)

*Yaz oldu mu çardağa,
 Dayanmayı seviyor.
 Kış olunca bebek gibi,
 Toprağa iyice sarılıyor?*

(Üzüm ağacı)

176.

Ali yeşil toni bar,
 Qanğa tolğan qorsiqi
 Qapqaradur baliliri,
 Şunçe nurgun saniqi?

(Tavuz)

*Al yeşilli donu var,
 Kan dolmuş kursağı.
 Kapkaradır yavruları,
 Çok fazladır sayısı?*

(Karpuz)

177.

Yeşil dügilek bir şeher bardur,
 Yoqtur uniň dervazisi.
 İçide bar miňlap kişi,
 Qizil mistur kiyigen kiyimi?

(Tavuz)

*Yeşil yuvarlak bir şehir vardır,
 Yoktur onun kapısı.
 İçinde var binlerce kişi,
 Kızıl bakır giyimli.*

(Karpuz)

178.

İçi qizil, tēşi kök?

(Tavuz)

İçi kırmızı, dışı yeşil?

(Karpuz)

179.

Èçilmigan sanduqtin,

Açılmayan kutudan,

Piçilmigan tavuz çiqti?

Kesilmeyen karpuz çıktı?

(Tavuz uruqi)

(Karpuz çekirdeği)

180.

Atsam çalma asmanğa,

Atsam göğe kerpiç,

Qizil möldür tökülidu?

Kızıl damla dökülür?

(Çilan)

(Çilan)

181.

Asmanğa tayaq atsam

Gökyüzüne direk atsam

Yerge qan çaçraydu?

Yere kan sıçrar?

(Çilan)

(Çilan)

182.

Atsam çama asmanğa, qizil möldür töküldi. *Havaya taş atsam, kızıl kan dökülür.*

(Çilan qiqış)

(Çilan silkeleme)

183.

Èriq bèsida, yotqini qèşida,

Kanal başında, yorganı yanında,

Göşi içide, söñiki tèsida?

Eti içinde, kemiği dışında?

(Qoğun)

(Kavun)

184.

Bügün tursa kökirip,

Bugün yeşeriyor olsa,

Ete turar sargiyip

Yarın sararmış olur.

Temi uniñ navat tek

Tadı onun şeker gibi,

Qalar ağızında èrip

Kalır ağızında eriyip.

(Qoğun)

(Kavun)

185.

Bir anidin yüz bala,

Bir anadan yüz yavru,

Yüzilisi boz bala?

Yüzleri boz yavru?

(Qoğun)

(Kavun)

186.

Cèni yatsıla tupraqta,

Bedeni yatırılmış toprağa,

Semriydu bargançe.

Şişmanlar gittikçe.

Qeriganda yüzi tatuq,

Yaşlandığında yüzü

Tatliqliqta qenttin artuq?

Şekerden fazlalaşır tadı?

(Qoğun)

(Kavun)

187.

Xer xil reñde toni bar,

Her çeşit renkte donu var,

Put- qoli yoq, burni bar?

Eli ayağı yok, burnu var?

(Qoğun)

(Kavun)

188.

Bir qap, qap içide un,

Bir kap, kap içinde un,

Un içide tüvrük?

Un içinde kütük?

(Cigde)

(İğde)

189.

Şexi tømür,

Yopurmiqi kümüş,

Mèvisi altun?

(Cigde)

Dalı demir,

Yaprağı gümüş,

Meyvesi altın.

(İğde)

190.

Tèşi uzuq içi qozuq?

(Cigde)

Dışı azık, içi kazık?

(İğde)

191.

Qèni bar, cèni yoq?

(Anar)

Kanı var, canı yok?

(Nar)

192.

Bir anidin çiq bala,

Hemmisi kızıl ala?

(Anar)

Bir anadan çok yavru,

Hepsi kızıl ala?

(Nar)

193.

Tèşi sirlaqlıq, içi mixlaqlıq?

(Anar)

Dışı boyalı, içi çivili?

(Nar)

194.

Seppe- sepeñ sèpi bar,

Burni puçuk tiliqlıq,

Çeyiz saçan sapı var.

Burnu gedik, dilimli

Qorsiqida lipmuliq,

Karnında tıka basa,

Qizil yaqut tizikliq?

Kızıl yakut dizili?

(Anar)

(Nar)

195.

Kıçikkine sanduqçe içide ciq ugunçe

Küçücük sandık, içinde çok tane var

(Anar)

(Nar)

196.

Kıçıqqine dombulaq, içi tola qumbulaq

Küçücük yuvarlak, içi dolu keçi boku?

(Anar)

(Nar)

197.

Çèçiki yoq mève, tèpiñlerçu u nème?

Çiçeksiz meyve, söyleyin bu ne?

(Encür)

(İncir)

198.

Quta, quta içidu töge puti?

Kutu, kutu içinde deve ayağı?

(Yañak)

(Ceviz)

199.

Yerdin çıqqan pil,

Yerden çıkan fil,

Tasma qilip til.

Kayış olarak kes,

Eqliñ bolsa bil?

Aklın varsa bil?

(Dere)

(Ağaç)

200.

Yazniñ küni oltursiñiz,

Teñge rehet salqini bar.

Qışniñ küni cut- soğuqni,

Qoğlaydiğan yalquni bar?

(Dereş)

Yazın gündüz oturursanız,

Bedene rahatlık sağlar.

Kış günü soğuğu buzu,

Kovalayan alevi var.

(Ağaç)

201.

Östüridu anisi,

Öz tènide balini.

Şamal çıqsa balisi

Şapılaqlar anini?

(Derax ve yopurmaq)

Büyütür anası,

Bedeninde yavrusunu.

Rüzgâr çıksa yavrusu,

Tokatlar anasını?

(Ağaç ve yaprak)

202.

Qozğalmay bir orunda qarap turar,

Ademniñ hacitini harap turar.

Qançilik cebir körse sevr qilip,

Yeni mu köpeymekni telep qılar?

(Dereş)

Kımıldamadan bir yerde bakıp durur,

İnsanın ihtiyacını karşılar durur.

Ne zaman zorluk görse sabredip,

Yine de çoğalmayı ister.

(Ağaç)

203.

Anisi töven, balisi üstün.

(Dereş qoli ve yopurmaq)

Anası alçak, yavrusu üstün.

(Ağaç dalı ve yaprak)

204.

Etiyazda yaşiridu,

İlkbaharda yeşerir,

Közde taşlinidu?

Güzün atılır?

(Yopurmaq)

(Yaprak)

205.

Yazlıqı yeşil reñde,

Yazları yeşil renkte,

Küzlüki sèriq teñge?

Güzleri sarı bedende?

(Yopumaq)

(Yaprak)

206.

Yazu, qışı özgermes,

Yaz kış değışmez,

Umu dereş türüdin.

O da ağaç türünden.

Cut- şivirğan bolsimu,

Kar fırtına olsa da

Ayrılmaydu gülidin?

Ayrılmaz çiçeğinden?

(Qariğay)

(Çam)

207.

Özi kiçik, suğa toymas?

Kendi küçük, suya doymaz?

(Gürüç)

(Pirinç)

208.

Özi sarıuç uzunçaq,

Kendi sarımsı, uzunca,

Burutliri diñgayğan.

Bıyıkları dimdik.

Èçip körseñ içini,

Açıp baksan içine,

Altun mixqa liq tolğan?

Altun mih dolu?

(Buğday başıqi)

(Buğday başağı)

209.

Bir yığaçta qiriq putaq,

Bir ağaçta kırk budak,

Qiriq putaqta qiriq uva.

Kırk budakta kırk yuva,

Qiriq uvada qiriq tuxum,

Kırk yuvada kırk yumurta.

Bişqanda sèriq bolar?

Olgunlaştığında sarı olur?

(Buğday başıqi)

(Buğday başağı)

210.

Altun müñgüzlük tékiçek

Altın boynuzlu tekecik

Ayda su içer.

Ayda (bir) su içer.

Kümüş müñgüzlük tékiçek

Gümüş boynuzlu tekecik,

Künde su içer.

Her gün su içer.

(Buğday ve gürüç)

(Buğday ve pirinç)

211.

Gül arisida acayıp sèriq,

Çiçeklerin arasında pek sarı,

Bèşida texse, qorsiqıda tèriq?

Başında tabak, karnında darı?

(Aptapperes)

(Ayçiçeği)

212.

Köñlidiki aq şaye

Bağrındaki ak kumaş,

Belvègi kök tavar.

Kemeri yeşil kumaş.

Böki sèriq duxava,

Şapkası sarı kadife,

Yüzi yalpaq, u nème?

Yüzü yassı, o ne?

(Aptapperes)

(Ay çiçeği)

213.

Kündüzi küne qarap,

Gündüzleri güne bakıp,

Axşimi ayğa baqar.

Akşamları aya bakar.

Perviş qilip östürsek

Bakımını yapıp yetiştirsek,

Mayliri sudak aqar?

Yağı su gibi akar?

(Aptapperes)

(Ay çiçeği)

214.

Tayaq, tayaq üstide ayaq(qaç meniside),

Değnek, değnek üstünde tabak(kap, kutu manasında),

Ayaq üstide mayaq?

Tabak üstünde gübre?

(Aptapperes)

(Ayçiçeği)

215.

Bir tüp derex,

Bir kök ağaç,

Üstide bir meydan,

Üstünde bir meydan,

Meydan içide sansız öy,

Meydan içinde sayısız ev,

Öyniñ her biride birdin adem?

Evin her birinde bir adam?

(Aptapperes)

(Ayçiçeği)

216.

Çörisi yağaç taxta, otturisi aq paxta?

Çevresi ağaç tahta, ortası ak pamuk?

(Goza)

(Koza)

217.

Biri çèçip

Biri saçıp

Biri içse,

Biri içse,

Biri öser?

Biri büyür?

(Yamğur, yer, ösümlük)

(Yağmur, yer, bitki)

218.

Bèşida tülke tumaq?

Başında tilki kalpak?

(Qomuş)

(Kamış)

219.

Bu terek, zilva terek,

Bu kavak, iyi kavak;

Adem aña çiqmaq kerek.

Adamın ona çıkması gerek.

Bu terekke çiqışqa,

Bu kavağa çıkmak için,

Çümülidek adem kerek?

Karınca gibi adam gerek.

(Qomuş)

(Kamış)

220.

Ègiz boyluq akam

Uzun boylu ağabeyim,

Tülge tumaq kiyiptu?

Tilki kalpağı giyer?

(Qomuş)

(Kamış)

221.

Bayniñ balisi tülge tumaqliq?

Zenginın çocuğu tilki kalpaklı?

(Qomuş)

(Kamış)

222.

Tuvi yigilgan,

Dibi yığılır,

Bèşi çèçilgan?

Başı dağılır?

(Çiğ)

(Çiğ)³¹³

223.

Aq étim asmanğa baqar.

Ak atım göğe bakar.

(Çiğ)

(Çiğ)

224.

Mènişi şamal, yetişi azgal?

Yürüyüşü rüzgar, yatışı çukur?

(Qamğaq)

(Deve diken)

225.

Sèpi zehir, yèşil ot;

Sapı zehir, yeşil ot;

Çiqar undin sèsiq dü.

Çıkar ondan kötü kokulu duman.

Sağlam beden bolalmas,

Sağlam vücutlu olamaz,

Kimki qilsa uni dost?

Kim ki olsa onunla dost?

(Tamaka)

(Tütün)

226.

Bir öyde yigirmila adem turar,

Bir evde yirmi kadar adam durur

Hemmisidin ipar emes, zehir çiqar.

Hepsinden misk değil, zehir çıkar.

Kimki uni dost tutuşni adet qilsa,

Kim ki onun dostluğuna alışsa,

Haman bir kün bir balağa uçritar?

Hemen her gün bir belayla karşılaşır?

(Qapliq tamaka)

*(Sarılı sigara)*³¹³ Çiğ: Bir kökten dal dal olup çıkan uzun ve ince bitki, süpürgelik.

227.

Aq yerde bala yağaç.

(Étiz qiri)

*Ak yerde yavru ağaç.**(Tarla otu- bozkır)***4.4. Eşyalarla, araç ve gereçlerle ilgili bilmeceler**

228.

Yultuzmikin dèmeñlar,

Yıraq emes yultuz dek.

Yultuzlar dek nur çaçsa,

Kèçe bolar kündüz dek?

(Èlèktr çirağ)

*Yıldız mı ki demeyin,**Uzak değil yıldız gibi.**Yıldız kadar ışık saçsa,**Gece olur gündüz gibi?**(Elektrikli lamba)*

229.

Bezisi ayaq,

Bezisi qapaq,

Nur çaçsa apaq,

Yorüydu her yaq?

(Èlèktr çirağ)

*Bazısı ayaklı**Bazısı kapaklı,**Işık saçsa bembeyaz,**Aydınlanır her taraf?**(Elektrikli lamba)*

230.

İssiği bar, oti yoq,

Köyüp turar, mèyi yoq.

*Sıcağı var, ateşi yok.**Yanıp durur, yağı yok,*

Qoluñ tegse navada,

Elin değse kazara,

Rehim qılar yèri yoq?

Acıyacak hali yok?

(Tok)

(Elektrik)

231.

Piliki yoq, yègi yoq,

Fitili yok, yağı yok,

Berir durasa yoruq.

Verir durmadan ışık,

Uzaq caydin sim bilen,

Uzak yerden tel ile

Aña kèlidu ozuq?

Ona gelir azık?

(Tok)

(Elektrik)

232.

Qariganda tikilip közüñ tèlip qalidu,

Gözünü dikip baktığında gözün yorulup kalır,

Tartip koysañ yipini hetta öçüp qalidu.

Çekersen ipini söniüp kalır,

Qèni, kiçik dostlirim,

Hadi küçük dostlarım,

Buni kim tèt tapidu?

Bunu kim çabuk bilir?

(Èlèktr çirağ)

(Elektrikli lamba)

233.

Özi çaqqan, birla gözi bar,

Kendini yakan bir tane gözü var,

Bir cüp texse uniñ içide.

Bir çift tabak onun içinde.

Dümbisini bèsip qoysañ,

Sırtına basarsan,

Yol başlaydu karañgu kèçide?

Yol açılır karanlık gecede?

(Qolçirağ)

(El lambası)

234.

Ègiz boyluk inisi,

Pakar boyluq akisi,

İnisidur yügürük,

Akisidur mögüdek

Qoliñizğa èsiqliq,

Buni kim tèt tapıdu?

(Qol saeti)

Uzun boyludur kardeşi,

Kısa boyludur abisi.

Kardeşi hızlı koşturur,

Abisi uyuşuk?

Kolunuza asılı,

Bunu kim tez bilir?

(Kol saati)

235.

Mèñip mèñip tinmaydu,

Hèrişnımu bilmeydu.

Baridiğan cayığa,

Zadila yètelmeydu?

(Saet)

Yürür gider dinlenmez,

Yorulduğunu da bilmez.

Gideceği yere,

Hiçbir zaman varamaz?

(Saat)

236.

Gah üstelde, gah tamda,

Gah bilekte, gah yanda.

Çikildaydu yèqimliq,

Kèrek u her qaçanda?

(Saet)

Kah masada, kah duvarda,

Kah bilekte kah cepte.

Sevimli tik tak eder,

Gereklidir o her zaman?

(Saat)

237.

Kêçe- kûndüz tinmaydu,

Gece gündüz dinlenmez,

Toxtimastin sayaydu.

Durmadan sayar.

Ömür boyi sanisa,

Ömür boyu saysa,

On ikkidin aşmaydu?

On ikkiyi aşmaz?

(Saet)

(Saat)

238.

Cèni yoq mañidu menzilsèri,

Canı yok yürür menzili sıra,

Çıqalmay çembersiman aylanmidin.

Kurtulamaz çemberden dönmeden.

Hemmimiz bekmu muhtac u nersige,

Hepimiz çok muhtacız o nesneye,

Köp körgeñ, qol ve öy, kollanmidin?

Çok görülür evde ve kolda kullanırken?

(Saet)

(Saat)

239.

Qorsiqıda nomuri, uzun simdur tomuri,

Karnında numarası, uzun teldir damarı,

Burap qoysañ nomurni, yèqin qılar yıraqnı.

Çevirsen numarasını, yakın eder uzağı,

Sözlişisem qoluñğa èlip tömür qulaqni?

Konuşursun eline alıp demir kulağını?

(Tèlèfon)

(Telefon)

240.

Sanduqu bar, yipi bar;

Sandığı var, ipi var,

Özi turar cimğina.

Kendi durur sakince.

Burap qoysañ ciriñlar,

Çevirirsen zırıldar,

Sèniñ bilen sözlişer?

Senin ile konuşur?

(Tèlèfon)

(Telefon)

241.

Ciriñ- ciriñ,

Cırın cırın,

İldam kèliñ.

Çabuk gelin.

Yıraqtin turup

Uzakta durup,

Sözlişip èliñ?

Konuşup elinize alın?

(Tèlèfon)

(Telefon)

242.

Acayip elçi bar,

Acayip elçi var

Putsiz mèñip kèlidu.

Ayaksız yürür gelir.

Quliqığa sözüñni-

Kulağına sözünü

Dèseñ èlip kètidu?

Söylersen alıp götürür?

(Tèlèfon)

(Telefon)

243.

Yol mañmaysen yiraqqa

Yürümezsin ırağa,

Alsañ derhal kulaqqa

Alsan derhal kulağa

Cevağ kèler şu haman

Cevap gelir derhal

Sen sorığan sorakka

Senin sorduğun soruya

Oxşaş uniñ suriti

Benzer onun görünüşü

Şeher sehra hem taqqa?

(Tèlipun)

Şehir, sahra ve dağa?

(Telefon)

244.

Bulbuldin yoğan

Tömür ustixan

İçide uçla,

Yüriki turgan

Burapla qoysañ

Şux sayrap turgan?

(Simsiz radio)

Bülbülden büyük,

Demir kemikli,

İçinde sadece uç

Yüreği durur,

Bir çevirirsen,

Şen öter durur?

(Telsiz radyo)

245.

Bir nersem bar, sanduq oxşaş urar özi,

Ademlerge añlinidu èytqan sözi,

Tavuşi èniq bolup çiqqan bilen

Körünmeydu baş- ayığı, ikki közi?

(Radio)

Bir nesnem var, sandığa benzer kendi,

İnsanlara dinletir söylenen sözü,

Sesi aşikar olur çıkınca,

Görünmez başı, ayağı, iki gözü?

(Radyo)

246.

Cèni yoq sözleydu?

(Radio)

Canı yok, konuşur?

(Radyo)

247.

Öyi ançe çoñ emes.

Tolğan kümüş, zer yipta.

Evi öyle büyük değil,

Dolmuş gümüş, altın ipte.

Körünmeydu bir kimmu,

Görünmez hiç kimse,

Yañraq emma şox naxşa?

Gürültülü ama hoş şarkı (söyler)?

(Radio)

(Radyo)

248.

Burnida bar yiñnisi,

Burnunda var iğnesi,

Yüzide bar tügmisi

Yüzünde var düğmesi,

Tegse yiñne tügmige

Teğse iğne düğmeye

Qızıp kèter neğmisi?

Kızıp gider nağmesi?

(Patèfon)

(Gramafon)

249.

Petnusi bar, nèmi yoq,

Tepsisi var, namı yok,

Naxşa eytur, cèni yoq.

Şarkı söyler canı yoq.

Siz uniña xocayın?

Siz ona sahipsiniz?

(Patèfon)

(Gramafon)

250.

Qèlingine bir kitap,

Kalınca bir kitap,

Yil bèşida èsilgan.

Yılbaşında asılan.

Ötüp ketse her küni

Geçip giden her günde

Bir variqi yırtılğan.

Bir yaprağı yırtılan.

Yil axiri kelgende,

Yıl sonu geldiğinde,

Hèçnèmisi qalmıgan.

Hiçbir şeyi kalmayan.

(Kalèndar)

(Takvim)

251.

Bir kitabım bar,

Bir kitabım var,

365 bet.

365 sayfa.

Künde oquymen

Her gün okurum,

Aranla bir bet.

Ancak bir sayfa.

İşxanañda bar,

İşyerinde var

Tapalmisañ set?

Bulamazsan ayıp?

(Kalèndar)

(Takvim)

252.

Kiçikkine somkiğa,

Küçücük çantaya,

Salsam mühim sözümni.

Söylesem mühim sözümü,

Yıraq yurtqa tègiptu,

Uzak yere ulaştırır,

Yumup açsam közümni?

Kapatıp açsam gözümü

(Tèlègramma)

(Telgraf)

253.

Kiçikkine qutida,

Küçücük kutuda,

Kördüm men bir canivar.

Gördüm ben bir canlı.

Bu canivargä heyranmen,

Bu canlıya hayranım,

Cèni yoqqu, xuyi bar,

Canı yoktur, huyu var.

Aylandırıp bəşini,

Döndürüp başını,

Qaratsañmu her yaqqa.

Baktırırsın her yöne.

Cahilliği bek qattıq,

Cahilliği pek kötü,

Qarivalar bir baġqa.

Bakınca bir baġa.

Taġ u taş, çöl- deñizde,

Daġ, taş, çöl ve denizde

Seper qılsañ kereklik.

Sefere çıksan gerekli.

Şuniñ bilen adaşmay,

Onun ile şaşırmasın,

Mañalaysen yürekli?

İlerlersin yürekli?

(Kompus)

(Pusulı)

254.

Öyige qaytmaydıġan

Evine dönmeyen,

Mehman künde kèlidu.

Misafir her gün gelir.

Tapqılı bolmaydıġan,

Almazsan olmaz,

Yeñiliq èytip beridu?

Yeni haberler verir?

(Gèzit- jurnal)

(Gazete)

255.

Ġildir-ġildir ġildirlap,

Tıkır tıkır yuvarlayıp,

Bir xaydila mañidu.

Durduġu yerde ilerler

Rext üstige egri- tüz,

Bez üstüne eğri düz,

Nurgun izlar salidu?

Pek çok iz yapar?

(Kiyim tikiş maşinisi)

(Dikiş makinesi)

256.

Şamaldi mu dolqunsız,

Rüzgârda da dalgasız,

Tamda bir derya bar.

Duvarı bir nehir var.

Süyi qış künliri az,

Suyu kış günleri az,

Yazda köp bolar?

Yazları çok olur?

(Tèrmomètir)

(Termometre)

257.

Bir quşum bar, bu öyni makan etken,

Bir kuşum var, bu evi mekan tutan,

Qiz- oğullar uniñ üçün xizmet etken.

Kızlar erkekler onun için hizmet eder.

Qolığa qelem almay xet yazıdu.

Eline kalem almadan yazı yazar,

Kèlip turar türlü herp her bir çettin?

Gelip durur çeşitli harf her bir yerden.

(Xet bəsiş maşınisi)

(Matbaa makinesi)

258.

Aş içmeydu müşüküm,

Aş yemez kedim

Su içmeydu müşüküm.

Su içmez kedim

Tavar-durdun üstide,

İpek kumaş üstünde,

Yorgilaydu müşüküm.

Koşturur kedim?

(Dezmal)

(Ütü)

259.

Tüküridu beli maymaq,

Tükürür beli çarpık,

Tükürüki kèter uzaq?

Tükrüğü gider uzak?

(Miltiq)

(Tüfek)

260.

Elniñ otturisida iz atartmay siyidu?

Elin ortasına iz bırakmadan işer?

(İvrık)

(İbrik)

261.

Atqa minmes,

Ata binmez,

Yayaq yürmes,

Yaya yürümez.

Burni bir,

Burnu bir,

Qulıqı kir.

Kulağı kir.

(İvriq)

(İbrik)

262.

Oçaq bəşida müşük olturidu?

Ocak başında kedi oturur?

(Çögün)

(İbrik)

263.

Yapir boyni kir,

Ya pir boynu kir

Ağzi ikki tuvi bir?

Ağzı iki karnı bir?

(İvriq)

(İbrik)

264.

Axşimi kéler lek- lek,

Akşamleyin gelir lek lek

Etisi kéter sek- sek.

Sabahleyin gider sek sek.

(Tüñlük yapquç)

(Yatak örtüsü)

265.

Töt paçaq, arisi baldaq?

Dört bacak, arası çatılı?

(Karivat)

(Yatak)

266.

Kündüzi mēhman, kēçisi ximan?

Gündüz misafir, gece ev sahibi?

(Yatqan- körpe)

(Yorgan- döşek)

267.

Axşimi kèlidu leñ-leñ

Akşam gelir len len

Etisi kètidu señ-señ?

Sabah gider sen sen?

(Tüñlük yapquç)

(Yatak)

268.

Kündüzi bikar,

Kündüz işsiz,

Kēçisi çakar?

Gece işçi?

(Yotqan- körpe)

(Yorgan döşek)

269.

Bir at kördüm cèni yoq,

Bir at gördüm canı yok,

Tomurida qèni yoq,

Damarında kanı yok.

Qap bèlide quyuqı,

Tam belinde kuyruğu,

Qulıqı hem bēşi yoq.

Kulağı ve başı yok.

Quçıqıda bu atniñ,

Kucağında bu atın,

Bovaq yatar bodruq?

Bebek yatar sevimli?

(Böşük)

(Beşik)

270.

Mañidu, mañidu, qirdin aşmaydu?

Yürür, yürür, yamacı aşamaz?

(Böşük)

(Beşik)

271.

Ellik- atmiş eskirim

Elli altmış askerim,

Pen öyümge sulaqlıq

Ahşap evimde kilitli

Èçip kirsem işikini

Açıp girsem kapısını

Bèşi qara boyaqliq

Başları kara boyalı

(Sereñge)

(Kibrit)

272.

Bir sanduqqa qamalğan sansiz canivar,

Bir sandıkta hapis sayısız canlı,

Her biriniñ beşida oxşaş meñ bar.

Her birinin başında ben var.

Sürgep qoysa yan terepke bèşini,

Sürse yan tarafa başını,

“Vajjide” qıp u canivar ot bop yanar?

“Vijt” deyip o canlı ateş olup yanar?

(Sereñge)

(Kibrit)

273.

Bir sariyim bar, içide

Bir sarayım var, içinde

Liqqide baveççiler tiziqliq?

Ağzına kadar bahçıvan dizili?

(Sereñge)

(Kibrit)

274.

Töt tam içide yüz tal çenze?

Dört duvar içinde yüz tane çıra?

(Sereñge)

(Kibrit)

275.

Qamilip bir sarayğa esker yatqan,

Hapsolup bir saraya asker yatar,

Sirtqa çıqqanliri miltiq atqan?

Dışa çıkanları tüfek atar.

(Sereñge)

(Kibrit)

276.

Qışta hörmet tapıdu,

Kışın hürmet edilir,

Yazda xarlinip yatıdu?

Yazın horlanıp yatar?

(Meş)

(Soba)

277.

Qara öküz yep toymaydu,

Kara öküz yer doymaz,

Quyruğı asmanga qaraydu?

Kuyruğı havaya bakar?

(Meş ve kanay)

(Soba ve borusu)

278.

Öy içide bir öy bar,

Ev içinde bir ev var,

İkki qevet işiki,

İki kat kapısı var.

Xuddi egri yeñ oxşaş

Aynı çolak kol gibi,

Taşqirida tünlüki?

Dışarıdadır çatısı?

(Meş)

(Soba)

279.

Özi öyde,

Kendi evde,

Quyruğı talada?

Kuyruğı çatıda?

(Meş ve kanay)

(Soba ve borusu)

280.

İşikige ot qoysañ,

Kapısına ateş koysan

Ot alidu öyiçi,

Alev alır evin içi

Ot ketkenni körsimu,

Ateşin ilerlediğini görse

Öçürmeydu hêçkişi?

Söndürmez hiçbir kişi?

(Meş)

(Soba)

281.

Qara atni qañturup qoydum,

Kara atın eyerini çektim,

Qara cuvini böktürüp qoydum?

Kara kürkünü sırtına yükledim?

(Qazan bilen otniñ isi)

(Kazan ile ateşin dumani)

282.

Qara göcikam attin çüşti,

Kara beyim attan düştü,

Baliliri olaştı?

Çocukları toplandı?

(Qazan ve qaça- quça)

(Kazan ve kâse- tas)

283.

Têşi qara töt qulaq,

Dışı kara, dört kulaklı

Qorsiqidur bir bulaq.

Karnı bir pınardır,

İştihani açidu,

İştahını açar,

Uniñdin çıqqan hoş puraq?

Ondan çıkan hoş koku?

(Qazan)

(Kazan)

284.

Ot-ğa çıqıp bir qalender

Bir Kalender ateşe çıkıp

Susadım su dip turur.

Susadım su deyip durur.

Kindiki-ge ot-nı yaqsa,

Bik yaqñ hñ dip turur.

Cevâb :

Kazan-nı oçak-ğa asıp koysa,

Arıga su kuymak lâzım bolur.

Kazan-ğa su quyup qapça ot qalasa,

Şunça qaynap turur.

285.

Bèli daim bağlaqlıq,

Teyyar turar xizmetke.

Pakizliqni yaqturar,

Eceb mu oç exletke?

(Süpürge)

286.

Kèçisi ağıça, kündüzi galça?

(Süpürge)

287.

Bèli bağlaklıq,

Tülge tumaqlıq?

(Süpürge)

288.

Bir öyge kirsem bèli bağlaqlıq qız ulturuptu.

(Süpürge)

Göbeğine otu sürse,

Kuvvetli yakın be, deyip durur.

Cevap:

Kazanı ocağa asıp koysalar,

Ona su dökmek lâzım olur.

Kazana su döküp ne kadar ateş yaksalar

Öylece kaynayıp durur.

Beli daima bağlıdır,

Hazır durur hizmete.

Temizliğini beğendirir

Pek de düşman çöplere.

(Süpürge)

Geceleyin ağa gibi, gündüzleri uşak gibi?

(Süpürge)

Beli bağlı,

Tilki kalpaklı?

(Süpürge)

Bir eve girsem beli bağlı kız oturur.

(Süpürge)

289.

Bir muşuk bar, cèni yoq,

Bir kedi var canı yok,

Biraq öyni baqıdu.

Ama evine bakar.

Qaytip kèlip igisi,

Dönüp gelince sahibi,

Tömür qozum qaıdu.

Demir kazığı çakar.

Qozuqımu xas uniñ,

Kazığı kendine özel

Tapqın uni tèzlikte,

Bul onu çabucak

Roli çoñqur rost uniñ?

İşlevi büyük gerçekten onun.

(Qulup)

(Kilit)

290.

Bir küçüğüm bar idi, cèni yoq,

Bir eniğim var, canı yok;

Öyge adem kirküzmeıdu.

Eve insan girdirmez?

(Qulup)

(Kilit)

291.

İt bolupmu qavimaydu,

Köpek olup kovalamaz,

Yügürüp qapup çışlimeıdu,

Yürüyüp, tutup ısırmaz.

Yat bir kişi kirip qalsa,

Yabancı biri girmek istese

Uni öyge kirküzmeıdu?

Onu eve sokmaz?

(Qulup)

(Kilit)

292.

Özi muşteq, teni taşteq,
Postqa turidu ceñgivar yaşteq?

(Qulup)

*Kendi yumruk gibi, bedeni taş gibi,
Kabuğa girer, cengaver genç gibi?*

(Kilit)

293.

Pakar asmandin qar yaqar?

(Elgek)

Basık gökyüzünden kar yağar?

(Elek)

294.

Şapılaqlisam şatir aqlaydu.

(Elgek)

Tokatlasam hafifler.

(Elek)

295.

U koçitimğa uridu,

Bu koçitimğa uridu.

Men hêç gunah qilmisam,

Mèni nemişqa uridu?

(Elgek)

*O tokatıma vurur,**Bu tokatıma vurur.**Benin hiç suçum yokken,**Bana niçin vurur?*

(Elek)

296.

Öçqe tèrisidin yasalğan şeher,

Şeherde qatirap yürüdü leşker.

Kiyimsizlerge ötüşke ruxsat,

Kiyimlikke yoq qèçişqa purset?

(Ġelvir)

*Keçi derisinden yapılan şehir,**Şehirde koşturup durur asker.**Çıplakların geçmesine vardır izin,**Giyimlinin geçmesine verilmez fırsat?*

(Kalbur)

297.

Bir muziyim bar,

Bir buzağım var,

Boyunçigini sörep yürüdü?

Boyunduruğunu sürüyüp yürür?

(Yiñne bilen yip)

(İğne ile iplik)

298.

Kiçikkine mozayçiqim yumilaq semriydu? *Küçüçük buzağım yuvarlanıp şişmanlar?*

(Yip ve naça)

(İp ve yumak)

299.

Hiñgayganga diñgayğa?

Diş gösterene diklenen?

(Patle bilen tügme)

(İlik ve düğme)

300.

Hemmige ton tikimen,

Herkese elbise dikerim,

Özüm yaliñaç?

Kendim çıplağım?

(Yiñne)

(İğne)

301.

Özi kiçik bir nerse,

Kendi küçük bir nesne,

Yerge çüşse körünmes.

Yere düşse görünmez.

Uniñ qılğan işliri,

Onun yaptığı işleri,

Hemmimizde yoq emes?

Hiçbirimiz beceremez?

(Yiñne)

(İğne)

302.

Ağzidin içidu, burnidin çiqiridu

(Çeynek)

Ağzından içer, burnundan çıkarır?

(Çaydanlık)

303.

Qorsiki su, yürüki ot?

(Samavar)

Karnı su, yüreği ateş?

(Semaver)

304.

Kördüm yoğan qorsaqlıq,

Acayip canivar.

Kindikiniñ sirtida,

Çıraylıq bir taci bar.

Sèriq kiyim kiyiptu,

Yürükide ot yanar?

(Samavar)

Gördüm koca göbekli

Acayip bir canlı.

Göbeğinin dışında

Güzel bir taci var.

Sarı elbise giymiş,

Yüreğinde ateş yanar?

(Semaver)

305.

Miñ qoynı bir çiviqtä heydeydu?

(Ustira)

Bin koyunu bir deynekle sürer?

(Ustura)

306.

Bir davanni çolaq sègizxan egıydu

(Ustira)

Bir bayırı, çolak saksığan biçer?

(Ustura)

307.

Kiçikkine kekiçiqim qara cañgalni kèzer? *Küçücük baltacığım koca ormanı keser?*

(Ustira)

(Ustura)

308.

Töt putluq bir xizmetkar,

Dört ayaklı bir hizmetkar,

Boyi ademdin pakar.

Boyu insandan kısa,

Puti turup mañmaydu,

Ayakta durur yürümez,

Özi qimir qılmaydu.

Kendi kımıldamaz,

Dümbisi tüz eynektek,

Sırtı düz cam gibi,

Burçekliri ceynektek?

Köşeleri dirsek gibi?

(Üstel)

(Masa)

309.

Anisi uñda yatıdu,

Anası önde yatar,

Balisi piltiñlaydu?

Çocuğu onu çiğner?

(Aştaxta, noğuç)

(Ekmek tahtası, merdane)

310.

Anisi tiq turıdu, balisi yumılaydu.

Anası düz durur, çocuğu yuvarlanır.

(Aştaxta ve noğuç)

(Ekmek tahtası ve oklava)

311.

Qorsıgıdın yep, dümbisidın çiqirıdu- u nime? *Karnından yer, sırtından çıkarır, bu nedir?*

(Rende)

(Rende)

312.

Töt putluq, bizniñ yurtluq?

Dört ayaklı, bizim yurtlu

(Üstel yaki orunduq)

(Masa ya da sandalye)

313.

Gümbez oxşaş bir ayvan,

Kubbe gibi bir eyvan,

İçide bar bir yılan.

İçinde var bir yılan.

Özi suğa çöküklük,

Kendisi suya gömülü,

Ağzida ot çişleklik?

Ağzından ateş çıkarır?

(Çırağ piliki)

(Gaz lambası fitili)

314.

Èriq, èriq içide su,

Kanal, kanal içinde su,

Su içide yılan,

Suyun içinde yılan,

Yılan ağzida ot?

Yılanın ağzında ateş?

(Qara çırağ)

(Gaz lambası)

315.

Tèni yerge kömülgen,

Bedeni yere gömülü,

Tutaşturup bulaqqa.

Batırılmış pınara.

Tolğap qoysa bəşini,

Dolduğunda başı,

Tüküridu yiraqqa?

Tükürür uzağa.

(Su turubisi)

(Su tulumbası)

316.

Saña toğra bolsammen,

Pixildaysen külisen,

Maña toğra bolsañ sen,

Memnu külüp qayimen.

Sel nèriğa ketsemle,

Qeyergidur mökisen?

(Eynek)

Sana doğru dönsem,

Kıs kıs gülersin.

Sen bana doğru dönsen,

Ben de gülerek sana dönerim.

Azıcık öteye gitsem,

Bir yere gizlenirsin?

(Ayna)

317.

Mèñip- mèñip bir yerge bèrip,

Tamğa yönülip qalidu?

(Hasa)

Yürüyüp yürüyüp bir yere varıp,

Duvara yaslanıp kalır?

(Baston)

318.

Soquladaydu soki yoq,

Dokuldaydu doki yoq,

Tèrisi qèlin, tüki yoq?

(Hasa)

Hızlı yürür koşması yok.

Yerinde duramaz kamburu yok.

Derisi kalın, tüyü yok?

(Değnek)

319.

Hèçkim kirmigen ceñge,

Bir yalıñaç kiriptu?

(Çömüç)

Hiç kimsenin girmediği savaşa,

Bir çıplak girmiş?

(Çorba kepçesi)

320.

İçi sır, tēşi gül?

İçi sır, dışı gül?

(Piyale)

(Bardak ya da fincan)

321.

Miñ tal üçeyi

Bin tane bağıracağı

Bir tal qovurgā?

Bir tane kaburgası?

(Sevet)

(Sepet)

322.

Bēşidin basqan, kindikidin asqan?

Başında basılır, göbeğinden asılır?

(Toraza)

(Terazi)

323.

İkki inaq bir tuğqan,

İki dost bir doğar,

Bekmu amraq ikisi.

Pek de yakındır ikisi.

Eger birsi bolmisa,

Eğer biri olmasa,

Kelmēs tamaq içqüsü?

Gelmez yiyecek içecek?

(Çoka)

(Çoka)³¹⁴

324.

Balisi anisini uridu?

Çocuğu anasına vurur?

(Havança)

(Havan)

³¹⁴ Çoka: Çinlilerin çatal yerine kullandığı bir çift çubuk.

325.

Ağzıda neççe yüz çışı,

Ağzında yüzlerce dişi,

Birni ikki qilmaq işi.

Biri iki yapmak işi.

(Here)

(Testere)

326.

Kök öçkem kèpek qusidu?

Boz keçim kepek kusar?

(Yağaç kèsidigan here)

(Ağaç kesilen testere)

327.

Kiçik-kine finnâs, yurt-nı kezip tınmas.

Küçücük finnas, yurdu gezip durmaz.

Cevâb:

Cevap:

Akçeni ayturlar

Akçeyi söylerler.

328.

Şekli her xil, çışı köp,

Şekle sahip çok çeşitli, dişi çok,

Yağaç bilen işi köp

Ağaç ile işi çok.

Tèpiñlarçu, u nème.

Bulun ki bu ne,

Uni körgen kişi köp?

Onu gören kişi çok?

(Yağaç kèsidigan here)

(Ağaç kesilen testere)

329.

Anisi tinç turidu,

Anası sakın durur,

Balisi yumilaydu.

Yavrusu yuvarlanır.

(Aştaxta bilen noğuç)

(Ekmek tahtası ve oklava)

330.

Égiz, burun, qulaqsiz

Ağızsız, burunsuz, kulaksız

Gepi tola sanaqsiz

Sözü çoktur sayısız

Körüp bakmay içini

Bakmazsanız içini

Hem bilişke qulaysiz

Bilgisiz kalırsınız

Sözi şirin hem nurluq

Sözü şirin ve tatlı

Dilğa şola çaçidu

Gönle ışık saçar

Quvvet élip insanlar

Kuvvet alıp insanlar

Pervaz qilip çapidu

Kanatlanıp uçar

Bolsañ amraq uniñğa

Olsan dost onunla

Saña quçaq açidu

Sana kucak açar

Sözlirige toymaysen

Sözlerine doymazsın

Buni kim tez tapidu?

Bunu kim tez bulur?

(Kitab)

(Kitap)

331.

Qeşi qara, yüzi aq,

Kaşı kara, yüzü ak

Saña yardur hemme vaq.

Sana dosttur her zaman.

Çaqnitidu diliñda,

Parıldatır gönlünde,

Öçmeydiğan nur çirağ?

Sönmeyen parlak ışık?

(Kitab)

(Kitap)

332.

Töt çasa özi,
 Apaqtur yüzi,
 Yoqtur hêç közi,
 Şerindur sözi?

(Kitab)

*Dört köşedir kendi
 Bembeyazdır yüzü,
 Yoktur hiç gözü,
 Şirindir sözü?*

(Kitap)

333.

Bir nersem bar bilmigenni bilgüzidu,
 İçini êcip baqsañ külgüzidu?

(Kitab)

*Bir nesnem var bilmeyene öğretir,
 İçini açıp baksan güldürür?*

(Kitap)

334.

Bir quşum bar qèni yoq,
 Qanitiniñ sani yoq.
 Adem bilen sözlişir,
 Eqli baru, cèni yoq?

(Kitab)

*Bir kuşum var kanı yok
 Kanadının sayısı yok.
 İnsan ile konuşur,
 Akli var, canı yok?*

(Kitap)

335.

Bir nersem bar qat mu qat,
 Bilmigenni bildirür
 Eger uni dost tutsañ
 Muradiña yetküzür

(Kitab)

*Bir nesnem var kat kat,
 Bilmeyene öğretir,
 Eğer onu dost edinirsen
 Muradına erdirir.*

(Kitap)

336.

Ağzi bar, cèni yoq,

Ağzı var, canı yok.

Quyriqi bar, yuñi yoq.

Kuyruğu var, yünü yok.

Yügüridu aq yerde, qalduridu qara iz.

Yürür ak yerde bırakır kara iz.

Quş tilidin, töqülidu söz?

Kuş dilinden, dökülür söz?

(Qelem)

(Kalem)

337.

Aq yerge qara pürçaq çèçiptu?

Ak yere kara saç saçar?

(Qegez, xat)

(Kâğıt, yazı)

338.

Puti yoq mañidu, tili yoq sözleydu?

Ayağı yok yürür, dili yok konuşur?

(Qelem)

(Kalem)

339.

Sozunçaq hem inçike,

İnce ve uzunca,

Bir tal kiçik tayaqçe.

Bir tane küçük deynek.

Qara üçey içide,

İçinde kara bağırsak,

İşleydu күндүз- кёче?

Çalışır gündüz gece?

(Qerindaş)

(Kurşun kalem)

340.

Xilliriniñ sani yoq,

Çeşidinin sayısı yok,

Şekli uniñ xoddi oq.

Şekli onun tıpkı ok.

Aq deñizda yügürtseñ,

Ak denizde yürütsen

Mezmun bèrer opoçuk.

Anlam verir apaçık.

Yügürmeydu giçildap,

Yürümez gıcırdayıp,

Reñgi suni içmise.

Renkli suyu içmese.

Saňa yoldaş hem sirdaş,

Sana yoldaş ve sırdaş,

Oylap tapqin bu nème?

Düşünüp bul, bu ne?

(Qelem)

(Kalem)

341.

Temir tumşuqluq,

Demir gagalı,

Rèzinke qorsaqlıq,

Lastik karınlı,

Sulyav kaplaqlıq,

Naylon kaplı

Yanda saqlaqlıq?

Yanında saklı?

(Qelem)

(Kalem)

342.

Aq dastixan üstide,

Ak sofrası üstünde

Qara mihman oynaydu.

Kara misafir oynar

Tumşukida göl çekip,

Gagasıyla gölden içip

Ün çıqarmay sayraydu.

Ses çıkarmadan öter.

(Qelem)

(Qelem)

343.

Bir bèşida neyzisi

Bir başında mızrağı

Bir bèşida doppisi

Bir başında duppası

İz çüşürse neyzisi,

İz bıraksa mızrağı,

Öçürüp mañar doppisi?

Silip yürür duppası?

(Qerindaş)

(Kurşun kalem)

344.

Özi uruq,

Kendi tohum,

Uçi yoruq

Ucu yarıq

Muzda yügreydu?

Buzda yürür?

(Qelem)

(Kalem)

345.

Kiçiqqine sapinim,

Küçücük sabanım

Beş at uni tartidu?

Beş at onu çeker?

(Qelem)

(Kalem)

346.

Apaq yerge ret bilen reñlik uruq salidu?

Ak tarlaya sırayla renkli tohum saçar?

(Qelem)

(Kalem)

347.

Özi bir gèriç

Kendi bir karış

Tili miñ gèriç?

Dili bin karış?

(Qelem)

(Kalem)

348.

Özi taxta, reñgi paxta?

Kendi tahta, rengi pamuk?

(Qegez)

(Kâğıt)

349.

Dere bəşidin taşlısa sunmas,

Ağaç başından atsan parçalanmaz,

Kövrük üstidin taşlısa sunar?

Köprü üstünden atsan parçalanır?

(Qeğez)

(Kâğıt)

350.

Somkida bar keptirim,

Çantamda var güvercinim,

Qanatliri eceb köp.

Kanatlari çok fazla.

Reñgiroyi oxşamas,

Birbirine benzemez.

Tomurliri qızıl- kök?

Damarlari kırmızı-yeşil?

(Depter)

(Defter)

351.

İkki putida ikki xil ayağ,

İki bacağında iki çeşit ayak,

Birsida bigiz, birside boyaq.

Birinde işaret, birinde boya,

Bir put cim tursa,

Bir ayak sabit dursa,

Birsi təylığaq.

Birisi kayar.

Hüniri uniñ dügilek sizığaq.

Hüneri onun daire çizmek.

Oylap təpiñ, bu qandaq təpişmaq?

Düşünüp bulun, bu nasıl bilmece?

(Sərkol)

(Pergel)

352.

Özi qara, sözi aq?

Kendi kara, sözü ak?

(Doska)

(Karatahta)

353.

Şehri bar, adimi yoq,

Şehri var, insanı yok.

Dèñizi bar, söyi yoq?

Denizi var, suyu yok?

(Xerite)

(Harita)

354.

Ayıgi yoq yürüdü,

Ayağı yok yürür,

Özi yıraqtin kèlidü.

Kendi uzaktan gelir.

Ağzi yoq sözleydü,

Ağzı yok konuşur.

Saña salam beridu.

Sana selam verir.

(Xat- çek)

(Mektup)

355.

Mañar dèseñ puti yoq,

Yürür desen ayağı yok,

Tutar dèseñ qoli yoq.

Tutar desen eli yok.

Aña melum hemme yer,

Ona malumdur her yer,

Tapmaydığan öyi yoq?

Bulamayacağı ev yok?

(Xet- çek)

(Mektup)

356.

Yumilaq sox bèliqim,

Yuvarlak yaramaz balığım,

Yerde sekrek diñildap.

Yerde sekerek koşturur.

Torga salsam şu haman,

Ağa bıraksam onu hemen,

Tèşip qaçar piñildap?

Delip geçer fırlayarak?

(Vaskètbol)

(Basketbol)

357.

Semrise sekrişi köp,

Şişmanlasa sekişi çok,

Oruqlisa yètişi köp?

Zayıflasa yatışı çok?

(Top)

(Top)

358.

Tala-tala balaçaq,

Yol yol yavrucuk,

Özi bekmu yumilaq.

Kendi pek yuvarlak.

Beden tavlaş işida,

Vücut geliştirmede

Ehmiyetlik oyunçaq?

Önemli oyuncak?

(Top)

(Top)

359.

Tik- tak, tik- tak qilidu,

Tik tak, tik tak eder,

Şapılaq yèse külidu.

Tokat yese güler,

Tinim tapmay taxtida,

Rahat durmaz yerinde,

Uyaq- buyaq yürüdü?

O yana bu yana yürür?

(Tiktak top)

(Tenis topu)

360.

Bir dostum var dügilek

Bir dostum var yuvarlak

Özi çaqqan yügürük.

Kendi çevik rahvandır.

Bille oynap yügürüp

Birlikte oynayınca

Men harimen terlep,

Ben yorulup terlerim.

Lèkin dostum harmaydu,

Ama dostum terlemez,

Zadi aram almaydu?

Hiç dinlenmek bilmez?

(Top)

(Top)

361.

Bir boğumdin tüzülgen

Bir heceden oluşur

Üçle herp quşulup

Üç harfle kurulur.

Ene yürer aldiñda

Öyle yürür önünde

Meydan ara yukurup?

Ortalıkta koşturup?

(Top)

(Top)

362.

Anisidin balisi yögürük?

Anasından yavrusu rahvan

(Oq)

(Ok)

363.

Bir padişah bar iken töt közi bar,

Bir padişah varmış dört gözü var,

Her közige qaraydığan töt veziri bar.

Her gözünü bakıp duran dört veziri var.

Töt qamandan aşiq töt qızığa

Dört kumandan aşık dört kızına,

Otuz alte nökerliri ceñge teyyar?

Otuz altı neferi savaşa hazır.

(Qarta)

(Oyun kartı)

364.

Bèşi yoğan qapaqtek,

Başı büyük, kapak gibi,

Puti inçike sapaktek,

Ayağı incecik çöp gibi,

Üçiyi qorsiqiniñ tèsida,

Bağırsağı karnının dışında,

Qulıqı pütiniñ uçıda?

Kulağı ayağının ucunda?

(Dutar)

(Dutar)³¹⁵

365.

Bèşi sozunçaq belliri ulaq,

Başı uzunca, belleri ulak,

Putiniñ uçıda samandek qulaq,

Ayağının ucunda saman gibi kulak;

Qançe oynatsañ yañritar qoşaq?

Ne zaman oynatsan söyler koşak?

(Satar)

(Satar)³¹⁶

366.

Ègizi köp dostumniñ,

Ağzı çok dostumun,

Qorsiqi boş, qomuş ten

Karnı boş, kamış bedenli.

Yel mañdursa içige,

Yel girse içine,

Naxşa èytar zep belen?

Şarkı söyler yüksek sesle?

(Ney)

(Ney)

367.

Ol niçük cân-sız beden-dür

O nasıl cansız bedendir

Ursalar, feryâd iter.

Vursalar, feryâd eder.

Uşbu feryâdnı işitken

İşbu feryadı işiten

Âdemi-ler şâd iter.

Kişileri şâd eder.

Cevâb:

Cevap:

Daf-dur.

Deftir

³¹⁵ Dutar: tambur gibi bir çalgı

³¹⁶ Satar: bir çalgı aleti

368.

Yer astida ay yögürer?

(Sapan)

*Yer altında ay yürür?**(Saban)*

369.

Yèni çiqqan ay kebi,

Parqiraydu qoluñda.

Èkinzarniñ çaçliri

Çüşürüler uniñda?

(Orgaq)

*Yeni çıkan ay gibi,**Parıldar elinde**Ekinlerin saçlarını,**Keserler onunla?**(Orak)*

370.

Özi hömür göca,

Böki tömür göca?

(Sapan)

*Kendisi ömür sahibi,**Şapkası demir sahibi?**(Karasaban)*

371.

Tolum aydek yüzi bar,

Bir tal yoğan közi bar,

Quliqi gep añlimas,

Emma işqa çarçimas?

(Ketmen)

*Dolunay gibi yüzü var,**Bir iri gözü var,**Kulağı söz dinlemez,**Ama işten yorulmaz?**(Çapa)*

372.

Asmaŋa çiqsa yaldide,

Göŋe kalkar parıldar,

Yerge çüşer taqqide?

Yere iner takırdar?

(Ketmen)

(Çapa)

373.

Özi orup, özi tètèr,

Kendi biçip, kendi toplar,

Burap qoysaŋ mènîp kèter.

Çevirsen yürüyüp gider.

Bir demniñ içidila,

Bir anın içinde,

Köz yetmes yerge yeter?

Gözün göremeyeceği yere gider?

(Kombayin)

(Biçerdöver)

374.

Qizil reŋklik bir quta,

Kırmızı renkli bir kutu,

İs çiqırar burnıda.

Duman çıkarır burnundan.

Arqisida qolliri,

Arkasında kolları,

Kirer yerniñ bağrığa.

Girer yerin bağına?

(Traktor)

(Traktör)

375.

Aşlıq, ot- çöp yèmetin

Yiyecek, ot yemeden

İşlep kèter karamet.

İşler gider keramet.

Uniñ bilen dèhqanlar

Onun ile çiftçiler,

Köplep alur daramet?

Bol bol kazanır nimet?

(Kombayin)

(Biçerdöver)

376.

Aldı yamğur, keyni qar?

(Çiğit ayriydigan çiqriq)

*Önü yağmur, ardı kar?**(Çiğit ayıran çikrik)***4.5. Tabiat olaylarıyla ilgili bilmeceleler**

377.

Leylep yürer üstüde.

Put- koli yoq, cenı yoq,

Eytiñlar çu bu néme?

(Bulut)

*Süzülerek yürür üstünde**Eli ayağı yok, canı yok;**Söyleyiniz bu ne?**(Bulut)*

378.

Eslıy özi su bolsımu,

Lekin kökte oynaydu.

Yazda yamğur, qışta qar bop,

Yeryüzını bolgaydu.

(Bulut)

*Asıl özü su olsa da**Gökyüzünde oynadır.**Yazın yağmur, kışın kar olup**Yeryüzüne ulaşır.**(Bulut)*

379.

Aq étim asmandın çüşer,

Ot- çöpni yémes,

Ot- çöp unı yer?

(Qar)

*Beyaz, atım gökten düşer,**Otu çöpü yemez,**Ot çöp onu yer.**(Kar)*

380.

Aq dastixan sèlivaldim.

Ak sofrə seriverdim

Alem içi aqardı?

Âlemin içi ağardı.

(Qar)

(Kar)

381.

Eslı özi su uniñ,

Asıl özü su onun,

Qışta su dep atalması

Kışın su sayılmaz.

Suğa salsañ leyleydu,

Suya salsan süzülür,

Lèkin yazda yaşalması?

Lakin yazın yaşamaz.

(Muz)

(Buz)

382.

Lim salmay öy yaptım?

Kalas bırakmadan ev yaptım?

(Muz)

(Buz)

383.

Bovay keldi paltısız,

Dede geldi baltasız,

Kövrük saldı taxtısız?

Köprü yaptı tahtasız?

(Muz)

(Buz)

384.

Tam salmay ögze yaptım?

Duvar örmeden çatı yaptım?

(Muz)

(Buz)

385.

Soğuş bolsa mey bağlap,

Ecep tatlıq pişidu.

İssiq bolsa sapaqtin,

Yerge  rip  şidu?

( okamuz)

Soğuş olsa kadeh tutup,

Tatlı tatlı olgunlaşır.

Sıcak gelse saçaktan,

Eriyip yere düşer.

(Salkım olarak donmuş buz)

386.

Otta yanmas, suda  ökmes?

(Muz)

Ateşte yanmaz, suda  ökmez?

(Buz)

387.

Mamuqtek yumşak,

Şeker dek apaq.

Qışta yerni basidu,

Yazda sayğa qaçidu?

(Qar)

Pamuk gibi yumuşak,

Şeker gibi bembeyaz.

Kışın yeri kaplar,

Yazın dereye kaçır?

(Kar)

388.

Şeker d sem tatlıq emes,

Aq tuz d sem a çiq emes.

Qışta k ktin  şidu,

Yazda közge k r nmeıdu.

(Qar)

Şeker desem tatlı değil,

Ak tuz desem acı değil.

Kışın gökten düşer,

Yazın göze görünmez?

(Kar)

389.

Qolumda ösken bir tıp gülüm bar,

Elimde büyüyen bir tane gülüm var,

Yamğur yağsa èçilip kètidu?

Yağmur yağsa açılıp gider?

(Künlük)

(Güneşli hava)

390.

Qol bilen tutup bolmas,

El ile tutulamaz,

Köz bilen körüp bolmas.

Göz ile görülemez.

Kiçikide derex liñşitar,

Küçükken ağacı sallar,

Çoñayganda uni yiqitar?

Büyüdüğünde onu yıkar?

(Şamal)

(Rüzgâr)

391.

Qara küçük otı pirqiraydu

Kara küçük ateşi alevlendirir

Ot uniñdin qorqup çirqiraydu?

Ateş ondan korkup kaçar?

(Şamal)

(Rüzgar)

392.

Qoli yoq, puti yoq, süret çizidu?

Eli yok, ayağı yok, süratli gider?

(Soğuş)

(Soğuk)

393.

Qoli yoq, puti yoq,

Eli yok, ayağı yok,

Özi süret salidu?

Sürat yapar?

(Soğuş)

(Soğuk)

394.

Kökte paxta leyleydu,

Gah çüşidu, örleydu.

Öz şeklini özgeritse,

Ètiz- bağlar kökleydu?

(Bulut ve yamğur)

*Gökte pamuk bulanır,**Kâh düşer kah yükselir,**Şeklini değiştirse,**Bağ bahçe yeşerir.**(Bulut ve yağmur)*

395.

Kötürölüp deñizdin,

Kökke uçup baridu.

Köktin qaytip çüşkende,

Hemme giyah qanidu?

(Yamğur)

*Götürölüp denizden,**Göğe uçup gider.**Gökten tekrar düşünce**Tüm nebatat suya kanar?**(Yağmur)*

396.

Biri çèçip

Biri içse,

Biri öser?

(Yamğur, yer, ösümlük)

*Biri saçıp**Biri içse,**Biri büyür?**(Yağmur, yer, bitki)*

397.

Mèniñ bir ala argamçam bar,

U tağdin- u tağqa yetidu?

(Hesen- hüsen)

*Benim bir ala urganım var,**O dağdan bu dağa yetişir?**(Gök kuşağı)*

398.

Ègiz- ègiz qèşi,

Sundi tügmen tèşi.

Qarıgan kişiniñ

Aqıdu yèşi?

(Kün)

Yüksek yüksek yanı,

Kırar değirmen taşı.

Bakan insanın,

Akar gözünün yaşı?

(Güneş)

399.

Kökte tügmen taş turidu,

Qarisañ közüñni qamaşturidu?

(Quyaş)

Gökte değirmen taşı turur,

Baksan gözünü kamaştırır?

(Güneş)

400.

Özi yumılaq, emma ay emes,

Reñgi sapsèriq, lèkin yağ emes.

Quyruqı uzun, çaşqan mu emes,

Siler tèpiñlar, hènème yèmes

(Quyaş)

Kendi yuvarlak ama ay değil,

Rengi sapsarı ama yağ değil.

Kuyruğu uzun, sıçan değil,

Sizler bulun, hiçbir şey yemez?

(Güneş)

401.

El mu kökirer

Yer mu kökirer

Ger bolmisa u,

Hayat tüger,

Yurt da yeşillenir

Yer de yeşilenir

Eğer olmasa o,

Hayat tükenir.

Dehqan tağılar,

Çiftçiler, ihtiyarlar,

Saet dep biler?

Onu saat diye bilir.

(Kün)

(Güneş)

402.

Axşimi kèter,

Akşamleyin gider,

Etisi kèler?

Ertesi gün gelir.

(Kün)

(Güneş)

403.

Aq sanduqum éçildi,

Ak sandığım açıldı.

İçidin yipek şésildi.

İçinden ipek saçıldı.

(Kün)

(Güneş)

404.

Ègiz kümbez, hemme uniñdin pes,

Yüksek kubbe, her şey ondan alçak,

İkki yopurmiqi, yüz miñ çèçiki?

İki yaprağı, yüz bin çiçeği var?

(Asman, ay, kün ve yultuz)

(Gökyüzü, ay, güneş ve yıldız)

405.

Ègiz munar,

Yüksek minare,

Katle munar.

Alçak minare.

Lale çèçiki,

Lale çiçeği,

Sedep monçiqi?

Sedef boncuğu?

(Asman, bulut, yultuz, ay)

(Gökyüzü, bulut, yıldız, ay)

406.

Öy tōpiside uşşaq taş?

(Yultuz)

*Ev tepesinde ufak taş?**(Yıldız)*

407.

Pil-pil qılar çèçikim,

Cimirlaydu çèçikim,

Kündüzi uxlivèlip,

Kèçisi oynar çèçikim?

(Yultuz)

*İpil-ipil eder çiçeğim,**Parıldar çiçeğim,**Gündüzleri uyur,**Geceleri oynar çiçeğim?**(Yıldız)*

408.

Biz, biz, biziduq,

Biz on ikki qiziduq,

Bir gümbezge yigilduq,

Tañ aldida taralduq?

(Yultuz)

*Biz, biz, bizidik,**Biz on iki kız idik,**Bir kubbeye dizildik,**Tan ağardı dağıldık?**(Yıldız)*

409.

Etigende kètip, axşimi kèlidu,

Hèsabini hèçkim alalmas?

(Yultuz)

*Sabahleyin gidip, akşamleyin gelir,**Sayısını kimse bilmez.**(Yıldız)*

410.

Sanduqumda ciq uk,

Sandığımda ok çok

Etisi qopsam bir yoq?

Ertesi gün baksam bir tane bile yok?

(Yultuz)

(Yıldız)

411.

Asmanda uçup yürgen alte yorgay,

Gökyüzünde uçup duran altı at

Ömür vayet kökte qonar, yerge qonmay?

Ömür boyu gökte durur, yere konmaz

(Üker)

(Ülker Yıldızı)

412.

Bir atisi, bir anisi;

Bir anası, bir babası;

Neççe miñlap balisi?

Binlercedir yavrusu?

(Kün, ay, yultuz)

(Güneş, ay, yıldız)

413.

Biriniñ bir oğli, bir qizi bar,

Birinin bir oğlu bir kızı var,

Bilidu ikkisini dünya yüzi.

Bilir ikisini dünya yüzü.

Yoqlaydu oğli künni, qizi tünni,

Yoklar oğlu gündüzü, kızı geceyi,

Yürgende bilinmeydu basqanda izi?

Yürüdüklerinde görülmez izi?

(Kün ve ay)

(Güneş ve ay)

414.

Anisi bir, balisi miñ

Anası bir, yavrusu bin

(Ay, yultuz)

(Ay ve yıldız)

415.

Axşimi kèler eglkim,

Akşam gelir eleğim

Kündüzi kèter leglikim?

Gündüz gider leyleğim?

(Ay)

(Ay)

416.

On beş kèçe körsetse yoruq yüzini,

On beş gece gösterse parlak yüzünü,

On beş kèçe körsetmes sizge özini?

On beş gece göstermes size kendini?

(Ay)

(Ay)

417.

Tam töpicide yèrim kömeç?

Damın tepesinde yarım çörek?

(Ay)

(Ay)

418.

Miñdin köptür çèçiki,

Binden çoktur çiçeği,

İkki talla yopurmiqi?

İki tane yaprağı?

(Yultuz, kün, ay)

(Yıldız, güneş ve ay)

419.

Kiçikkine ikki müñgüzi,

Küçücük iki boynuzu

Çoñayganda yoqılar özi

Büyüdüğünde kendiliğinden kaybolur.

Yigirmige yetkende,

Yirmi yaşına geldiğinde,

Yene çıkar şu müñgüzi?

Yine çıkar o boynuzu?

(Ay)

(Ay)

420.

Kök tağ, altun mix?

(Asman, yultuz)

*Gök dağ, altın çivi?**(Gökyüzü, yıldız)*

421.

Sanduqumda ciq oq,

Etisi qopsam biri yoq?

(Yultuz)

*Sandığında kurşun dolu,**Ertesi gün kalkınca biri yok?**(Yıldız)*

422.

Künni körse ölidu,

Ayni körse külidu?

(Kèçe)

*Güneşi görse ölür,**Ayı görse güler?**(Gece)*

423.

Axşam kèter leglek

Etige kèler sek sek.

U nème?

(Kündüz)

*Akşam gider leylek,**Sabah gelir sek sek.**Bu nedir?**(Gündüz)*

424.

Köz èçip körelmeysiz,

Qol sunup tutalmaysiz.

Siz uniñdin ayrilip,

Bir minut yaşalmaysiz?

(Hava)

*Göz açıp göremezsiniz,**El uzatıp tutamazsınız.**Siz ondan ayrı,**Bir dakika yaşayamazsınız?**(Hava)*

425.

Tatlıq ğiza emes u,

Lèkin muhim tamaqtin.

Acratmaydu kişiler,

Uni hergiz hayattin?

(Hava)

*Tatlı yemek değil o,**Ama mühim yemektir;**Ayırmaz insanlar,**Onu hiçbir zaman hayattan?**(Hava)*

426.

Bar mu yoq mu, uni èniq körmeysen,

U yoq yerde zadi ömür sürmeysen?

(Hava)

*Var mı yok mu onu net göremezsın;**Onun olmadığı yerde kesinlikle ömür
süremezsın?**(Hava)*

427.

Tağ üstide turup pürküse,

Ağzidin çıqqan hor, alemni qaplaydu?

(Çañ- tozan)

*Dağ üstünde durup püskürse,**Ağzından çıkan buhar, âlemi kaplar?**(Toz- duman)*

428.

Tonur bèsida kök öçke?

(Kül)

*Tandır başında boz keçi?**(Kül)*

429.

Puti yoq qaçıdu,

Qaniti yoq uçıdu?

(İs- tütün)

*Ayağı yok kaçır,**Kanadı yok uçar?**(İs- duman)*

430.

Uzundin- uzaq,

Uzundan uzak,

Havağa tuzaq?

Havaya tuzak?

(Tütün)

(Duman)

431.

Yalit- bulit kèlidu,

Parıl parıl gelir,

Yalmap- yalmap yutidu?

Yalayıp yalayıp yutar?

(Ot)

(Ateş)

432.

Qara inek qarap turar,

Kara inek bakıp durur,

Qizil inek yalap turar?

Kızıl inek yalayıp durur?

(Ot)

(Ateş)

433.

Oq tegse töşük qalmas,

Ok değse delik olmaz,

Tiğ tegse izi qalmas.

Kılıç değse izi kalmaz.

Bolga bilen yançip bolmas,

Çekiç ile yamulmaz,

Candar aña zadi qanmas?

Canlı ona asla doymaz?

(Su)

(Su)

434.

Bir mehsulat bar iken

Bir mahsulât var imiş,

Uniñ esli qar iken,

Onun aslı kar imiş

U bolmisa canliqlar,

O olmazsa canlıların

Halak iken xar iken,

Hali hep helak imiş

Tizginlense uniñda

Değerlendirilse o

Nazu nimet bar iken?

Onun varlığı nimet imiş?

(Su)

(Su)

435.

Qizil kala yètip qaptu,

Kızıl inek yatıp durur,

Qara kala kètip qaptu?

Kara inek gidip durur?

(Ot bilen is)

(Ateş ile duman)

436.

Qara atni qañturup qoydum,

Kara atın eyerini çektim,

Qara cuvini böktürüp qoydum?

Kara kürkünü sırtına yükledim?

(Qazan bilen otniñ isi)

(Kazan ile ateşin dumanı)

437.

Deryalarda bolıdu,

Denizlerde olur,

Türlük- tümen èsil taş.

Bin bir çeşit değerli taş.

Siz bilemsiz èytiña,

Bilirsenez söyleyin,

Suda bolmas qandaq taş?

Suda olmaz hangi taş?

(Quruq taş)

(Kuru taş)

438.

Şir- şir èter, cilgidin öter,

Şırl şırl eder, dereden geçer,

Davaña kelse astidin öter?

Yokuşa gelse, altından geçer?

(Su)

(Su)

439.

Özi yerge mökülük,

Kendi yere saklı,

Çèçi talada öyüklük?

Saçı bozkıra bağı?

(Çamğur)

(Çamur)

440.

Teñ- Teñ- Teñ kigiz

Denk- denk- denk keçe,

Otturisi bek ègiz?

Ortası pek yüksek?

(Asman ve yer)

(Gökyüzü ve yeryüzü)

441.

Aylinidu- aylinidu öz oqida

Döner döner kendi mihverinde

Aylangini sezilmeydu hêç vaqitta

Döndüğü sezilmez hiçbir vakitte?

(Yer şari)

(Yer küre)

442.

Atisi yatar toğra,

Babası yatar doğru,

Apisi yorğa.

Anası rahvan.

Qizi ussulçı,

Kızı dansçı,

Oğli oyunçı?

Oğlu oyuncu?

(Kövrük, su, bèliq, paqa)

(Köprü, su, balık, kurbağa)

443.

Ayıgi yoq yüridu

Ayağı yok yürür,

Siliq siliq külidu?

Pırıl pırıl güler

(Su)

(Su)

444.

Anisi egri-toqay,

Annesi eğri büğrü

Balisi qıl yorğa?

Yavrusu hızlı rahvan

(Derya ve su)

(Deniz ve su)

445.

Tutsa taş, yaqsa otun?

Tutsan taş, yaksan odun?

(Taş kömürü)

(Taş kömürü)

446.

Qorsiki toq, köleñgisi yoq?

Karni tok, gölgesi yok?

(Ora)

(Kuyu)

447.

Yonuğansèri yoğinar?

Yüzü aşağıya doğru büyür?

(Ora)

(Kuyu)

448.

Uzun ketken bir kèmir,

Uzun giden bir kemer,

Tüñlüki micir- micir.

Geceleyin micir micir.

Ayıgıda göl èçilir,

Ayağından göl açılır,

Bèşi şortañliq èdir?

Başı çorak bir tepe?

(Kariz)

(Yer altı su kanalı)

449.

Yègi yoq yanidu,

Yağı yok yanar,

Cèni yoq mañidu?

Canı yok yürür?

(Qoyaş)

(Güneş)

4.6. Ulaşım araçlarıyla ilgili bilmeceleler

450.

Aceb yoğan bir öküz,

Hayret verir bir öküz

Mañliyida birla köz.

Yürüyüşü bir gözledir

Puşuldaydu, möreydu

Pofurdar, meler,

Men keldim dep tovlaydu.

Ben geldim diye bağırır.

Boğum boğum quyruqi

Boğum boğum kuyruğu

Neççe yerde uliqi.

Nice yerde ulağı

Kèçe- kündüz, qış ve yaz

Gece gündüz, kış ve yaz

Mañidu u bekmu saz?

Yürür gezer, pek güzel

(Poyiz)

(Tren)

451.

Akisi ukisini qoğlap yételmeydu?

Abisi kardeşini kovalayıp yetişemez.

(Harviniñ aldi- keyni çaqliri)

(Arabanın ön- arka tekerleri)

452.

Acayıp bir canivar bar,

Acayıp bir canlı var,

Tola öydin tèpilar.

Pek çok evde bulunur.

Tèpip qoysa çirqirap.

Bulursa çir çir ses çıkarıp

İkki çüti pırqırap,

Yèqin qılar yèraqni.

Bilmes ağriq- silaqni.

Bir ademge bab nème,

Tèpiñlarçu u nème?

(Vèlisipit)

İki çatı birleşip,

Yakın kılar ırağı,

Bilmez okşayışı- ağrıyı

Bir insana kapı ne,

Bilin bakalım bu ne?

(Bisiklet)

453.

Mèniñ tømür tayçıqım,

Ot- çöp bilen kari toq,

İkki puti domılaq,

Aylinidu yumılap.

Toxtap qalsa mèñiştin,

Turalmaydu ornıda.

Minivalsam üstige,

Çèpip çiqar koçığa?

(Vèlisipit)

Benim demir taycığım,

Otla çöple işi yok.

İki ayağı yuvarlak,

Gezer yuvarlanarak.

Yürümesi dursa,

Duramaz yerinde.

Biniversem üstüne,

Fırlar gider sokağa?

(Bisiklet)

454.

Evrigeı, sevrigeı,

Hergiz öyge kirmigeı?

(Harva)

Dönüp dolaşıp

Hiçbir eve girmez?

(Araba)

455.

Bèsip qoyşañ çirqirar

Gidersen çir çir ses çıkarır

Tèpip qoyşañ girqirar?

Sürersen hızlanır.

(Maşına)

(Araba)

456.

On sekiz tal qovurğa, bir tal üçöge?

On sekiz tane kaburga, bir tane çekirdek?

(Haviniñ çaqi)

(Arabanın tekerleği)

457.

Ètivettim şotidin

İtiverdim merdivenden

Èsilivaldim putidin?

Çekiverdim ayağından?

(Ağdurma harva)

(Ters dönmüş araba)

458.

Bir quşum bar dan yèmeydu,

Bir kuşum var yem yemez,

Caynap bersem nan yèmeydu?

Çiğneyip versem ekmek yemez?

(Ayrupilan)

(Uçak)

459.

İs çiqidu quyruqidin,

Duman çıkar kuyruğundan,

Adem çüşmes dümbisidin.

İnsan düşmez sırtından.

Derexlerge tægelmeydu,

Ağaçlara dokunmaz,

Bu tağlarğa qonalmaydu?

Bu dağlara konamaz?

(Ayrupilan)

(Uçak)

460.

Yürer uçup, asmanni kèzip.

Yürür, uçup, semayı gezip.

Bir aylık yolni bir demde bèsip.

Bir aylık yolu bir anda geçip.

Ussıgan çağda içidu bènzin,

Susayınca içer benzin,

Qalmaydu zadi yolidin èzip?

Kalmaz kesinlikle hiç yoldan?

(Ayrupılan)

(Uçak)

461.

Yişil kimxap yepigliq

Yeşil simli bedenli

Bir- birige çetiqliq

Bir birine kenetli

Lom- lom uniñ karviti

Lingırdar karyolası

Yoluçılar yetigliq

Yolcuları yatılı

Şaman kebi çèçigliq?

Şaman gibi çiçekli?

(Poyiz)

(Tren)

462.

Bir buqam bar, buqalarniñ palvini.

Bir boğam var, boğaların yiğidi,

Sörep mañar qiriq- ellik harvini.

Sürüyüp gider kırk elli arabayı,

Siğar aña bir şeherniñ adimi.

Siğar ona bir şehrin insanı,

Tèpiñlarçu, qandaq nerse u qèni?

Bulun bakalım, nasıl nesne o hani?

(Paravoz)

(Lokomotif)

463.

Dünyada bir yügürük bar,

Dünyada bir yüğrük var,

Birla közi parlıgan.

Yalnızca bir gözü parlar.

Miñlap kişi, sansız yükni

Binen kişiyi, sayısız yükü

Arqısığa bağılan?

Arkasına yükler?

(Paravoz)

(Lokomotif)

464.

Bir acayıp quş hemmige tonuş,

Bir acayıp kuş, herkes bilir,

Hacet emestur derexqa qonuş?

Gerekli değildir ağaca konması?

(Ayrupılan)

(Uçak)

465.

Sorisañlar cèni yoq,

Sorsanız canı yok,

Cèni bardin tèt uçar?

Canlıdan hızlı uçar?

(Ayrupılan)

(Uçak)

466.

Ördek emes, ğaz emes,

Ördek değil, kaz değil,

Bèliq emes sudiki.

Balık değil sudaki.

Suda erkin üzidu,

Suda özgürce yüzer.

Yeydu kömür hemde may,

Hem kömür hem de yağ yer,

Cavab beriñ sorimay?

Cevap verin soruma?

(Paraxot)

(Gemi)

467.

Suyup dèñiz bètini

Sevip deniz yüzünü

Yèrip dolqun qetini

Yarıp dalga katını

Yèqin qılar vetenge

Yakın eder vatana

Deñiz- okyan çetini	<i>Denizokyanus tarafını</i>
Ègiz yaqtin qorqmaydu	<i>Alçak taraftan korkmaz</i>
Oylap tèpiñ ètini?	<i>Düşünüp bulun adını?</i>
(Paraxot)	(Gemi)

468.

Özi mañar izi yoq,	<i>Kendi yürür izi yok,</i>
Mañliyida közi yoq?	<i>Yürür ama gözü yok?</i>
(Kème)	(Gemi)

469.

Yorga eşek suğa salsañ	<i>Yügrük eşeği suya bıraksan,</i>
Otuz harvini tartidu?	<i>Otuz arabayı çeker?</i>
(Kème)	(Gemi)

470.

Tagdin tağqa sekreydu,	<i>Dağdan dağa sıçrar,</i>
Qar üstide bir kème.	<i>Kar üstünde bir gemi.</i>
Yazda uxlap yatidu,	<i>Yazın uyuyup yatar,</i>
Tèpiñlarçu, u nème?	<i>Bilin bakalım bu ne?</i>
(Çana)	(Kızak)

471.

Yorgılaydu taşpaqa,	<i>Koşturur kaplumbağa,</i>
Qorqmas çoñqur, davandin.	<i>Korkmaz inişten yokuştan.</i>
Kiyivalğan üstige,	<i>Giyinir üstüne,</i>

Oq ötmeydiğan çapandin.

Ok delmeyen kabandan.

Ceñge kirse can alar,

Savaşa girse can alır,

Düşmen dègen yamandin?

Düşman denen kötüden?

(Tanka)

(Tank)

4.7. Soyut kavramlarla ilgili bilmeceler

472.

Aqqan sudak toxtimas,

Akan su gibidir, durmaz.

Kétivérer nişanga.

Ulaşiverir hedefine.

Tarazisi ömürniñ,

Terazisidir ömrün,

Bek qimmatlik insağa.

Pek kıymetlidir insana,

Ger bilmiseñ qedrini,

Eğer bilmezsen kadrini

Qalisen coñ puşaymanga?

Olursun çok pişman?

(Vaqit)

(Vakit)

473.

Dunyada bar bir nerse,

Dünyada var bir nesne,

Qimmat özi altundin.

Kıymetlidir altından.

Ötüp ketse kelmeydu,

Geçip gitse gelmez,

Arqığa yènip qaytidin?

Arkasını dönüp gidince.

(Vaqit)

(Zaman)

474.

Çiñ tutsiñiz uziraydu,

Sıkı tutarsanız uzar,

Tutmisiñiz qisqiraydu.

Tutmazsanız kısılır.

Köz gimu körünmeydu.

Göz ilede görünmez,

Sëtivalgili bolmaydu.

Satıvermek olmaz,

Utmisiñiz siz uni,

Kazanmazsanız siz onu,

Bular israp intayın,

Çok ziyan olur,

Çiñ tutsiñiz bolisiz,

Sıkı tutarsanız olursunuz

Bu alemge xocayın.

Bu âlemin sahibi?

(Vaqit)

(Zaman)

475.

Tartsa bir puñ kelmeydu,

Tartılsa bir pun³¹⁷ gelmez,

Satsa pulğa almaydu.

Satılsa parayla alınmaz,

Dunyada qimmet?

Dünyada kıymetli?

(Vaqit)

(Vakit)

476.

Bir derexte on ikki sax,

Bir ağaçta on iki dal,

Her şaxta otuz yopurmaq,

Her dalda otuz yaprak,

Yopurmaqlirniñ bir teripi qara

Yaprakların bir tarafı kara,

Bir teripi aq?

Bir tarafı ak?

(Bir yıl, 12 ay, 30 gün, kèçe ve kündüz)

(Bir yıl, 12 ay, 30 gün, gece ve gündüz)

477.

Bir top derex

Bir küme ağaç,

On ikki şax

On iki dal,

³¹⁷ “Pun”: En küçük para birimi.

Otuz yopurmaq,

Bir yüzi qara

Bir yüzi aq?

(Yil, ay, kün, kice ve kündüz)

Otuz yaprak,

Bir yüzleri kara

Bir yüzleri ak?

(Yil, ay, gün, gece, gündüz.)

478.

Bir rena, on ikki dena, otuz ana,

Yigirme töt pana?

(Yil, ay, kün, saet)

Bir rana, on iki dâna, otuz ana

Yirmi dört pana?

(Yil, ay, gün, saat)

479.

Növetlişip yügüridu,

Bu cahanna yete at.

Bèsip öter toxtimay,

Bolsi mu tağ qat mu qat?

(Heptiniñ yete küni)

Nöbetleşe yürür,

Bu cihanda yedi at.

Basıp gider durmadan,

Olsa da dağ kat kat?

(Haftanın yedi günü)

480.

Üç yüz atmış kula,

İkisi kem ellik yerdin ula,

On ikki toqmaq, yete boğmaq?

(Yil, ay ve her heptidiki yete kün)

Üçyüz altmış külah,

İkisi eksik elli yerden ula,

On iki tokmak, yedi boğum?

(Yil, ay ve haftadaki yedi gün)

481.

Yette dost bar qedinas,

Bir biridin ayrilmas,

Yedi dost var kıymet bilir,

Birbirinden ayrılmaz.

Qèrimidi, ölmidi,

Yaşlanmadı, ölmedi.

Yaki sekiz bolmıdı.

Ya da sekiz olmaz.

Uçritimiz bir- biridin

Karşılaşırsız birer birer

Özi yoqu, èti bar,

Kendisi yok adı var,

Ta toğulğan pèti bar?

Doğduğu günki gibi?

(Hepte içidiki künler)

(Hafta içindeki günler)

482.

Künni körse ölidu,

Güneşi görse ölür,

Ayni körse külidu?

Ayı görse güler?

(Kèçe)

(Gece)

483.

Axşam kèter leglek

Akşam gider leylek,

Etige kèler sek sek.

Sabah gelir sek sek.

U nème?

Bu nedir?

(Kündüz)

(Gündüz)

484.

Ègiz ögzide gilem qaqsam

Yüksek çatıda kilim çırpsam,

Topisi turpanga yetti?

Tozu Turfan 'a ulaşır?

(Köñül)

(Gönül)

485.

Dünyada nème yügürük?

Dünyada ne hızlı koşar?

(Köñül)

(Gönül)

486.

İçi- tüşiniñ siri yoq,
 Barmaydığan yeri yok?
 (Köñül)

*İçinin dışının boyası yok,
 Gidemeyeceği yer yok?
 (Gönül)*

487.

Uçup- uçup kèlidu,
 Qanat qeqip kètidu.
 Qeni oylap tèpiñlar,
 Kim tègege yètidu?
 (Öy- pikir)

*Uçup uçup gelir,
 Kanat çırpıp gider.
 Hadi düşünüp söyleyin,
 Kim temeline ulaşır?
 (Fikir)*

488.

Özi segek ve yögürük,
 Bekmu asan sèzidu.
 Közni yumup- açquçe,
 Cahanni bir kèzidu.
 Uni yaxşı işletseñ,
 Köplep husul bèridu?
 (Eqil)

*Kendi uyanık ve hızlı,
 Pek de kolay sezer.
 Göz açıp kapayıncaya,
 Cihanı bir gezer.
 Onu iyi işletirsen,
 Çoğunlukla sonuç verir?
 (Akıl)*

489.

Qolda tutsañ körünmes,
 Èçip alsañ tügimes.

*Elde tutsan görünmez,
 Açıp alsan tükenmez.*

Barlıq cahan baylıqı,

Tüm dünyanın zenginliği,

Rahetlerniñ yaylıqı?

Huzurun yaylası?

(İlim- bilim)

(İlim- bilim)

490.

Tirişçanga bek emraq,

Çalışkana pek değerli,

Hurunlardin bek yiraq.

Tembellerden pek uzak.

Duldul qilip minsiniñiz,

Düldül edip binseniz,

Pervaz qilip uçisiz.

Kanatlanıp uçarsınız,

Yultuzlarga köçisiz?

Yıldızlara göçersiniz?

(İlim- pen)

(İlim- fen)

491.

Taştin qattıq, novattin tatlıq?

Taştan sert, şekerden talı?

(Uyqu)

(Uyku)

492.

Közüm yumuluq,

Gözüm kapalı,

Tënim heriketsiz.

Bedenim hareketsiz.

Lëkin körginim,

Ama gördüğüm,

Her xil ve sansız?

Çok çeşitli ve sayısız?

(Çüş)

(Düş, rüya)

493.

Ya sodiker satmaydu,

Ne tüccar satar,

Ya xëridar almaydu,

Ne müşteri alır.

Geç bolğanda, harğanda,
Lazim bolmay qalmaydu?

(Uyqu)

494.

Bağqa kirdim, çıqay dèsem şota yoq
Gülni üzdüm, üzgen yerniñ izi yoq?

(Gör ve canniñ çıqışı)

495.

Töt puti bar, cèni yoq,
Kirmeydiğan öyi yoq?

(Cinaza)

496.

Tirik kèlip oynışip,
Nan soraydu ölüktin.
Ölük derhal “kap” qilip
Can soraydu tiriktin?

(Taxtimüşük)

497.

Midirlisañ midirlaydu,
Ger toxtisañ toxtaydu.

*Geç olunca, yorulunca,
Muhakkak lazım olur.*

(Uyku)

*Bağa girdim, çıkayım desem merdiven yok,
Gülü kopardım, kopan yerin izi yok?*

(Kabir ve canın çıkışı)

Dört ayağı var, canı yok;

Girmedığı ev yok?

(Cenaze)

Diri gelip oynayıp,

Ekmeğe sorar ölüden.

Ölüye hemen kap olup,

Can ister diriden?

(Tabut)

Kımıldarsan kımıldar,

Eğer durursan durur.

Tutuvalay dèseñ mu,

Tutayım desen de,

Saña tutuq bermeydu?

Sana kendini tutturmaz?

(Saye)

(Gölge)

498.

Kömsem kömülmes,

Gömsem gömülmez,

Tepsem tevrilmes,

Tekmeleşem devrilmez,

Mañsan mañıdu,

Yürüsen yürür,

Tursam turıdu?

Dursam durur?

(Köleñge)

(Gölge)

499.

Tepsem tevrimes,

Tepsem devrilmez,

Kömsem kömülmes?

Gömsem gömülmez?

(Saye)

(Gölge)

500.

“Hah” dèsem “hah” deydu,

“Hah” desem “hah” der,

Balılar heyran “pah” deydu?

Çocuklar şaşırır “peh” der?

(Avazniñ qañqışı- eks sada)

(Sesin yankısı - aksi sada)

501.

Dünyada nème qattıq?

Dünyada ne sert?

(Yoqsuzluq)

(Yoksulluk)

502.

Aña birdin qarisiñiz: apaq bipayan,
 Sepsalsiñiz uzun ketken bir derya aqqan.
 Biraq, unda körünmeydu qatniğan qeyiq,
 Su içide hergiz mu üzmeýdu béliq?

(Çöldiki avlun)

*Ona birden baksanız, bembeyaz ufuk
 Dikkat etseniz uzun akıp giden bir deniz,
 Ama onda görünmez giden kayak,
 Suyunun içinde asla yüzmez balık?*

(Çöldeki serap)

503.

Uzun, uzun, uzun yol,
 Çètige yetken barmikin?
 Asti tèren qıyan su,
 Tüvige yetken barmikin?
 Tüvige yètip bu suniñ,
 Qènip içken barmikin?

(Öginiş)

*Uzun, uzun, uzun yol,
 Kıyısına ulaşan var mıdır?
 Altı toplayan taşkın su,
 Çömleğe ulaşan var mıdır?
 Çömleğe ulaşıp bu suyu,
 Kanarak içen var mıdır?*

(Öğreniş)

504.

Tört iş-ni qılsa, dövlət-lik bolur.
 Qılmasa, elbette mixnet-lik bolur.
 Cevâb
 Birinci: himmet-lik bolmaq.
 İkinci: sahâvet-lik bolmaq.
 Üçünçi: 'adâlet-lik bolmaq.
 Törtünçi: pâk-dil bolmaq.

505.

Tört nimerse bilki bargan-dın kiyin
 Qayturup bolmas, olarnı ay amin.

*Dört işi yapsa, devletli olur.
 Yapmasa, elbette mihnetli olur.
 Cevap
 Birinci: Himmetli olmak.
 İkinci: Açık elli olmak.
 Üçüncü: Adaletli olmak.
 Dördüncü: Temiz gönüllü olmak.*

*Dört nesne bil ki, gittikten sonra
 Onları döndürmek olmaz, Ey Emîn!*

Cevab

Evvel: xudânîñ qazası barsa, yanmas.

İkinci; ağızdan çıqqan söz yanmas.

Üçünçi: yadın çıqqan oq yanmas.

Törtünçi: otken 'ömrdür.

506.

Tört nimeresdür körüngey közge az.

Mu ñ a gâlib bola min dip qılma nâz.

Cevab:

Biri<-nçisi>: ot-dur.

İkincisi: düşmeniñ-dur.

Üçüncisi ağıriq-dur.

Törtünçisi: dâniş ya'nî 'ilm-dur.

507.

Bar mudur ayt! Âsmân-niñ tübrüki.

Nimedin bolgay aniñ; peydâlıqı.

Cevab:

Tört nimerse âsmân-ğa

Tübrük orm-da bolup turğay,

Evvel: pâdşâhlarniñ 'adâleti,

İkinçi-si: bay-larniñ saxâveti,

Üçünçi: âlim-lerniñ 'ibâdeti,

Törtünçi: fuqarâlarniñ qanâ'ati-dur.

508.

Kışveri bolsa ki bar bir tâcdâr.

Tâcdârğa dört kişi bolğay ki kâr.

Cavab:

Âmmâ pâdşâhlarga dört t̂âyife

Kişi-ler lâzım-dur ki;

Evvel: 'ulemâ dânâlar<-dur>.

Pâdşâhniñ bilmegeni-ni bildürür.

İkinci: bahâdır kişi-dur.

Cevap:

Önce: Hüdânın kazası gitse, dönmez.

İkinci: Ağızdan çıkan söz dönmez.

Üçüncü: Yaydan çıkan ok dönmez

Dördüncü: Geçen ömürdür.

Dört nesnedir, göze az görünür.

Buna galip olayım diye naz etme.

Cevap:

Birincisi: Ateştir.

İkincisi: Düşmanıdır.

Üçüncüsü: Hastalıktır.

Dördüncüsü: Daniş yani bilimdir

Gökyüzünün direği var mıdır? Söyle!

O hangi şeyden peyda olacak?

Cevap:

Dört nesne gökyüzünün

Direk yerlerinde vardır.

Önce: Padişahların adaleti.

İkincisi: Zenginlerin cömertliği.

Üçüncü: Alimlerin ibâdeti.

Dördüncü: Fakirlerin kanâatidir.

Bir hükümdarın ülkesi olduğunda,

Dört kişi hükümdara kâr olur.

Cevap:

Amma padişahlara dört

Hizmetkâr lâzımdır ki;

Önce: En büyük âlim kişilerdir.

Padişahın bilmediği şeyleri bildirir.

İkinci: Kahraman kişilerdir.

Pâdşâhnın düşmeni-ge cevâb birür.

Üçüncü: bay xalk-dur. Pâdşâhğa

Lâzım-lıq nimerseler bay-Iardın fütür,

Törtüncü: şâir xalqı-dur ki, nazm bilen

Pâdşâhlar yaxşı-lıqı-nı cihân-ğa yayurlar.

509.

Ol niçük nimersedür

Özi körünmey varqırar.

Qahrı kilgen-de saçar ot,

Su içi-din farqırar.

Havadaki qattıg âvâzlar qılıp,

Yaşın yaşnap, çıqın çaqa turğan

Ru 'dehu berk digen feriştelerni aytur

510.

Yeñgem kaçatlap turar

Yığlap kirip, külüp çıkar?

(Tügmemde on tartış)

511.

Toyğanseri örleydu,

Aç qalğanda pesleydu?

(Şar)

Padişahın düşmanına cevap verir.

Üçüncü: Zengin halktır. Padişaha

Gerekli nesnelere zenginlerden gelir.

Dördüncü: Şair halkıdır ki nazm ile

Padişahların iyiliğini cihana yayarlar.

O nasıl nesnedir

Kendi görünmez haykırır.

Kahrı geldiğinde ateş saçar

Su içinden parıldar.

Havadaki yüksek sesleri edip

Şimşek parlayıp, yıldırım çaktığında

"O yıldırımlar çaktırdı" diyen melekleri söyler.

Yengem tokatlayıp durur,

Ağlayıp girer, gülüp çıkar?

(Değirmende un öğütme)

Doydukça yükselir;

Aç kaldığında iner?

(Balon)

4.8. Harflerle ve sözcüklerle ilgili bilmeceleler

512.

Ol nèmıdur adımige

Qiş- yaz lazim imiş.

Bèşi birdur, bèli alte,

Quyruqi töt yüz imiş

(Bu “ot” (اوت) bolup kona ebcet hêsabi boyıçe bir sani “و” herpige, töt yüz san “ت” herpige teñ bolidu. Şundaq qilip, bu têpişmaqta işare qiliñgan sanlarini ebcet hêsabi boyıçe xetke aylandurganda Uygur tilindiki “ot” sözi peyda bolidu.)

O nedir insana

Yaz kış lazım imiş.

Başı birdir, beli altı,

Kuyruğu dört yüz imiş.

(Bu “ot” (اوت) kelimesi olup -yani ateş kelimesi-eski ebced hesabına göre bir sayısı “\” harfine, altı sayısı “و” harfine ve dört yüz sayısı “ت” harfine denk olur. Böylece bilmecede işaret edilen sayıları ebced hesabına göre çevirdiğimizde Uygur Türkçesindeki “ot” sözü ortaya çıkar.)

513.

Meniñde bar, sende yoq,

Ben de var sen de yok,

Cènimde bar, tendе yoq.

Canımda var tende yok,

Alemde bar, ayda yoq,

Alemde var ayda yok,

Asmanda bar, yerde yoq?

Asumanda var, yerde yok?

(“M” tavuşı ve herpi)

(“م , M” harfi veya sesi)

514.

Muzğa qonaq çaçtim?

Buza mısır saçtim?

(Xet)

(Yazı)

515.

“Sen”de birla

“Sen”de bir tane

“Men”de birla

“Ben”de bir tane

İstisem “alemdə” yoq,
 “Şam”ğa bərip uçni taptim,
 “Misir”ğa kelsem birimu yoq.

(Çəkət)

516.

Sende bardur, mende bardur,
 Ademde yok.
 Her kişide bolsa bardur,
 Âlemde yoq?

(Çəkət)

517.

“Çığır”da yoq, “yol”da bar.
 “Quduq”ta yoq, “köl”de bar.
 “Günçə”de yoq, “gül”de bar
 Təpip kelgin “çöl”de bar?

(“L” tavuşi yaqi herpi)

518.

“Bir” dəvidim, ikki tağ uruşti,
 “İkki” dəvidim, yirak turuştu?

(Kalpuk)

*İstesem “âlem”de yok,
 “Şam”a gidip üçünü buldum,
 “Mısır”a gelsem biri de yok.
 (Nokta : ش ن harflerindeki noktalar)*

*Sende vardır, bende vardır;
 Âdemde yok.
 Her kişide vardır,
 Âlemde yok?
 (ن ش noktalıdır)*

*“Çığır”da yok, “yol”da var.
 “Kuyu”da yok, “göl”de var.
 “Gonca”da yok, “gül”de var.
 Bulup gelirsenez “çöl”de var?
 (“L” sesi ya da harfi)*

*“Bir” deyiverdim iki dağ bir birine vurdu,
 “İki” deyiverdim uzaklaştılar.
 (Dudak)*

519.

Kel- kel dèsem kelmeydu,

Gel gel desem gelmez,

Kelem dèsem kèlidu?

Geleyim desem gelir?

(Kalpuk)

(Dudak)

520.

Ayşigülde biri bar

Ayşegül'de biri var,

Xurşidemde yoq.

Hurşidem'de yok.

Ablikimde biri bar,

Ablikim'de biri var,

Erşidinde yoq?

Erşidinde yok.

(“A” herpi)

(“A” harfi)

521.

Ay bilen künni,

Ay ile günü,

May bilen unni

Yağ ile unu

Néme ayriptu

Nedir ayıran

Tépiñlar çu qeni?

Hadi bul bunu?

(“Bilen”)

(“İle”)

522.

Bèciñdin alsam toqquz yañaq

Bèciñ (Pekin)'den alsam dokuz ceviz

Üzümiçi de qaptu üçla yañaq

Üzümiçi'de kaldı sadece üç ceviz

(Uygur kona yèzigidigi “çekit”)

(Uygur eski yazısındaki nokta)

523.

Bir boğumdin tüzülgen

Bir heceden oluşur

Üçle herp quşulup

Üç harfle kurulur.

Ene yürer aldiñda

İşte yürür önünde

Meydan ara yukurup?

Ortalıkta koşturup?

(Top)

(Top)

4.9. Sayılar hakkındaki bilmeceler

524.

Bir top qoşqaç kèliptu,

Bir top serçe gelmiş,

Çiğ üstige qonuptu.

Süpürge otunun üstüne konmuş.

Birdin qonsa eşip qoptu bir qoşqaç,

Birer konsa, bir serçe açıkta kalmış;

İkkidin qonsa eşip qaptu bir tal çiğ.

İkişer konsa bir tane süpürge otu açıkta kalmış.

Quşqaç qançe? Çiğ qançe?

Serçe kaç tane, süpürge otu kaç tane?

(Qoşqaç töt, çiğ üç)

(Serçe dört, süpürge otu üç tane)

523.

Bir qazandin beş qasqan manta çiqiptu

*Bir kazandan beş kaskan³¹⁸ mantı çıkmış,*Beş cozida beştin olturğan kişilerge beştin tègeiptu. *Beş masada oturan beşer kişiye beşer düşmüş?*

Adem qançe? Manta qançe?

*Adam kaç tane, mantı kaç tane?*³¹⁸ Kaskan: Buhar mantısı pişirmek için kullanılan çok katlı tencere veya bu katların her biri.

(Yigirme beş adem, bir yüz yigirme beş manta) *(Yirmi beş adam, yüz yirmi beş mantı)*

524.

Kèlip çüşti on beş ördek kölçekke,

Gelip kondu on beş ördek bir gölcüğe,

Zayit çiqip miltiq atti ördekke.

Avcı çikip ateş etti ördeğe.

Bir pay oqta yiqiliptu altisi,

Bir el ateşle yıkıldı altısı,

Hayat qaldı şu qölçekte qançisi?

Canlı kaldı gölcükte kaç tanesi?

(Kölçekte ölgen ördek qaldı.

(Gölcükte ölen ördekler kalır.

525.

Hayatliri uçup kètidu)

Canlıları uçup gider)

Bilmece:

Toxu, toşqan on sekiz,

Tavuk, tavşan on sekiz,

Put- qolliri qiriq sekiz.

Ayak ve elleri kırk sekiz.

Toxu bilen toşqanni,

Tavuk ile tavşanı,

Siz ayrip bèrelemsiz?

Siz ayırırverir misiniz?

(Toxu on ikki, toşqan alte)

(Tavuk on iki, tavşan altı)

526.

Töt buluñda töt müşük,

Dört köşede dört kedi,

Her müşükniñ aldida üçtin müşük,

Her kedinin önünde üçer kedi,

Hemmisi qançe müşük?

Hepsi kaç kedidir?

(Töt müşük)

(Dört kedi)

527.

Töt tam içide yüz tal çenze?

Dört ev içinde yüz tane çıra?

(Sereñge)

(Kibrit- dört kutu)

528.

Otuz atni toqquz oqurğa cüptin bağliyalamsız?

(Alte oqurğa töttin, üç oqurğa ikkidin bağlinidu.)

Otuz atı dokuz yalağa çiftler bağlayabilir misiniz?

(Altı yalağa dörder, üç yalağa ikişer bağlanır.)

529.

Sadir cañgaldin bir neççe toşqan ve qirğavul tutup keldi. Qedir:

Neççe toşqan, neççe qirğavul tuttuñ? dep soridu.

Sadir:

Bularniñ bəşi toqquz, puti otuz, dep cavab berdi.

Sadir qançe toşqan, qançe qirğavul tutup keldi?

(Alte toşqan, üç qirğavul)

Sadir ormandan birkaç tavşan ve sülün tutup kelmiş. Kadir:

Kaç tavşan, kaç sülün tuttun, diye sormuş. Sadir:

Bunların başı tokuz, ayağı otuz, diye cevap verdi.

Sadir ne kadar tavşan, ne kadar sülün tutmuştur?

(Altı tavşan, üç sülün)

530.

Asmandiki bir top ğazdin bir soraptu:

Esselamu eleyküm, yüz ğaz, nege kêtîp barisilar? Mènimu èlip ketseñlar? Ğazlar şundaq cavab bèriptu:

Biz yüz emes, bizge bizdek qoşulsa, uniña yene bizniñ yèrimimiz qoşulsa, yene yèrimimizniñ yèrimi qoşulsa, andin sen qoşulsañ yüz bolimiz. Zadi biz qançe, tapqina? Anidin èlip kètimiz. Esliy ğaz qançe?

(Ğaz otuz alte)

Gökyüzündeki bir küme kaza biri sormuş:

Selamün aleyküm, yüz kaz, nereye gidiyorsunuz? Beni de alıp gitseniz. Kazlar şöyle cevap vermiş:

Biz yüz kaz değiliz, bize biz kadar katulsa, ona yine bizim yarımımız kadar eklense, yine yarımımızın yarımı eklense sonra da sen katılсан yüz oluruz. Bizim tamamız kaçtır, bul? Ondan sonra seni alıp gideriz. Asıl kaz kaç tanedir?

(Otuz altı kaz)

531.

Yağcınıñ bir qapaqta on ciñ yèği bolup, uni ikki kişige teñ bölüp bermekçi boluptu, lèkin yağcınıñ ciñi yoq iken, pekete üç ciñliq ve töt ciñliq ikki kemçini bar iken, emdi buni qandaq bölüş kèrek?

(Deslep töt ciñliq kemçende bir mayni üç ciñliq kemçenge quyup, bir ciñni ayrivèlip, andin töt ciñliq kemçen bilen birni qoysa bolidu)

Yağcının bir kaptan on ölçek yağı olup, bunu iki kişiye eşit bölüp verecek olmuş, ama yağcının ölçeği yokmuş. Fakat üç ölçeklik ve dört ölçeklik iki kemçini³¹⁹ varmış. Şimdi bunu nasıl bölmek gerekir?

³¹⁹ Kemçin: Buğday ölçme aleti.

(Önce dört ölçeklik kemçenden yağı üç ölçeklik kemçene koyup, bir ölçeği ayırıp, daha sonra dört ölçeklik kemçen ile bir kere koyarsa ayrılır.)

532.

Qiriq ikki qoşqaç uçup keldi- de qatar turğan alte terekke bölünüp qondi. İkinci terektiki qoşqaçlarnıñ sani birinçisige qariganda ikkisi oşuq, beşinçi terektikiniñ sani bolsa birinçisige qariganda beş hesse oşuq ve üçinçisige qariganda töti oşuq, altınçı terekte on ikki qoşqaç bar, törtinçi terektikiler bolsa buniñdin töti kem, her bir terekte qançidin qoşqaç bar?

(Birinçiside ikki, ikkinçiside töt, üçinçiside alte, tötinçiside sekiz, beşinçiside on, altınçiside on ikki qoşqaç bar.)

Kırk iki serçe uçup geldi ve toplanıp altı kavağa bölünerek kondu. İkinci kavaktaki serçelerin sayısı birincisine konandan iki fazla, beşinci kavağa konanların sayısı birincisine konandan beş kat fazla ve üçüncüye konan da dört fazla, altıncı kavakta on iki kuş var, dördüncü kavaktakiler bundan dört eksik, her kavakta kaç tane kuş vardır?

(Birincide iki, ikincide dört, üçüncüde altı, dördüncüde sekiz, beşincide on, altıncıda on iki kuş var.)

533.

Er- ayal yüz kişiniñ bir künlük vezipisi yüz mètir östeñ çepiş, bir er küniğe üç mètir östeñ çapıdu, üç ayal küniğe bir mètir östeñ çapıdu. Er qançe, ayal qançe?

(Er yigirme beş, ayal yetmiş beş)

Kadın erkek yüz kişinin bir günlük vazifesi yüz metrelik kanal kazmaktır. Bir erkek günde üç metre kanal kazar, üç kadın günde bir metre kanal kazar. Erkek kaç tanedir, kadın kaç tanedir?

(Erkek yirmi beş, kadın yetmişbeş)

534.

Toxu, toşqan on sekiz,

Tavuk, tavşan on sekiz,

Put- qolliri qiriq sekiz.

Ayak ve elleri kırk sekiz.

Toxu bilen toşqanni,

Tavuk ile tavşanı,

Siz ayrip bèrelemsiz?

Siz ayırırverir misiniz?

(Toxu on ikki, toşqan alte)

(Tavuk on iki, tavşan altı)

535.

Bir qazandin beş qasqan manta çiqiptu,

Beş cozida beştin olturğan kişilerge beştin tègeiptu.

Adem qançe? Manta qançe?

(Yigirme beş adem, bir yüz yigirme beş manta)

Bir kazandan beş kaskan mantı çıkmış,

Beş masada oturan beşer kişiye beşer düşmüş?

Adam kaçtır, mantı kaçtır?

(Yirmi beş adam, yüz yirmi beş mantı)

536.

Kèlip çüşti on beş ördek kölçekke,

Zayit çiqip miltiq atti ördekke.

Bir pay oqta yiqilıptu altisi,

Hayat qaldi şu qölçekte qançisi?

(Kölçekte ölgen ördek qaldi. Hayatliri uçup kètidu.)

Gelip kondu on beş ördek bir gölcüğe,

Avcı çıkıp ateş etti ördeğe.

Bir ateşle yıkıldı altısı,

Canlı kaldı gölcükte kaç tanesi?

(Gölcükte ölen ördekler kalır. Canlıları uçup gider.)

537.

Otuz atni toqquz oqurğa cüptin bağliyalamsiz?

(Alte oqurğa töttin, üç oqurğa ikkidin bağlinidu)

Otuz atı dokuz yalağa çiftter bağlayabilir misiniz?

(Altı yalağa dörder, üç yalağa ikişer bağlanır)

538.

Asmandiki bir top ğazdin bir soraptu:

Esselamu eleyküm, yüz ğaz, nege kêtip barisilar? Mènimu èlip ketseñlar? Ğazlar şundaq cavab bèriptu:

Biz yüz emes, bizge bizdek qoşulsa, uniña yine bizniñ yèrimimiz qoşulsa, yine yèrimimizniñ yèrimi qoşulsa, andin sen qoşulsañ yüz bolimiz. Zadi biz qançe, tapqına? Anidin èlip kètimiz. Esliy ğaz qançe?

(Ğaz otuz alte)

Havadaki bir top kaza biri sormuş:

Selamün aleyküm, yüz kaz, nereye gidersiniz? Beni de alıp gitseniz. Kazlar şöyle cevap vermiş:

Biz yüz kaz değıliz, bize biz kadar katulsa, ona yine bizim yarımımız kadar eklense, yine yarımımızın yarımı eklense sonra da sen katulsañ yüz oluruz. Bizim tamamız kaçtır, söyle? Ondan sonra seni alıp gideriz. Asıl kaz kaç tanedir?

(Otuz altı kaz)

539.

Küz künliriniñ biride kölde üzüp yürgen bir ğaz bėşini kütürüp, cenupqa uçup kėtivatqan bir top ğazni körüptü, u asmandiki ğazlarğa qarap:

“Hey yüz ğaz, nege mañdiñlar” dep soraptu. Buni añlığan asmandiki ğazlar uniñğa

“Biz yüz emes, bizçe bolsa, bizniñ yėrimizçe bolsa, yėrimimizniñ yėrimiçe bolsa, andin sen qoşulsañ yüz bolimiz” deptu. Qėni asmandiki ğazniñ neççe ikenlikini tėpiñ.

Güz günlerinin birinde gölde yüzüp duran bir kaz başını kaldırıp güneye uçup giden bir küme kaz görmüş. Gökyüzündeki kazlara bakıp:

“Hey, yüz kaz, nereye gidiyorsunuz?” diye sormuş. Bunu duyan havadaki kazlar ona “Biz değiliz, bizim kadar olsa, bizim yarımız kadar olsa, yarımızın yarısı kadar daha olsa, ondan sonra sen eklensen yüz olursun.” demişler. Hadi havadaki kazın ne kadar olduğunu bulun?

540.

Sadir cañgaldin bir neççe toşqan ve qirğavul tutup keldi. Qedir:

Neççe toşqan, neççe qirğavul tuttuñ? dep soridu.

Sadir:

Bularniñ bėşi toqquz, puti otuz, dep cavab berdi.

Sadir qançe toşqan, qançe qirğavul tutup keldi?

(Alte toşqan, üç qirğavul)

Sadir ormandan birkaç tavşan ve sülün tutup gelmiş. Kadir:

Kaç tavşan, kaç sülün tuttun, diye sormuş. Sadir:

Bunların başı tokuz, ayağı otuz, diye cevap verdi.

Sadir ne kadar tavşan, ne kadar sülün tutmuştur?

(Altı tavşan, üç sülün)

541.

Yağcınıñ bir qapaqta on ciñ yègi bolup, uni ikki kişige teñ bölüp bermekçi boluptu, lèkin yağcınıñ ciñi yoq iken, peket üç ciñliq ve töt ciñliq ikki kemçini bar iken, emdi buni qandaq bölüş kèrek?

(Deslep töt ciñliq kemçende bir mayni üç ciñliq kemçenge quyup, bir ciñni ayrivèlip, andin töt ciñliq kemçen bilen birni qoysa bolidu)

Yağcının bir kapta on ölçek yağı olup, bunu iki kişiye eşit bölüp verecek olmuş, ama yağcının ölçeği yokmuş. Fakat üç ölçeklik ve dört ölçeklik iki kemçini varmış. Şimdi bunu nasıl bölmek gerekir?

(Önce dört ölçeklik kemçenden yağı üç ölçeklik kemçene koyup, bir ölçeği ayırıp, daha sonra dört ölçeklik kemçen ile bir kere koyarsa ayrılır)

542.

İkki âdem on qadağ zıgır may ilte durğan. Qafak-ğa on qadağ may salıp yol-da kitip barur iken. Biri didi ki: birâder! İmdi sindin cüdâ bolup öyüm-ge kiter min. Mini biş qadağ mayım-nı qadaq-ğa tartıp, ikinçi qaçağa salıp birgil! dip-dur. Bularniñ ikiboş qaçaları bar iken. Biri-ge yiti qadaq, biri-ge üç qadaq may bara turğan. - Bu üç qaçağa tartmay, qaydağ taksîm bolur?

Cevâb:

Yiti qadaq-lıq qaçağa qoydı. On qadağhk qaçada üç qadaq kaldı, bul üç qadaq may-nı mezkûr üç qadaq-lıq qaçağa qoydı. On qadaqlık qaça quruq qaldı, mezkûr üç qadaqlık qaçadağı may-nı yandurup yine on qadaqlık qaçağa qoydı. yiti qadaq-lık qaçadağı may-dın yine üç qadaq-hq qaçağa qoydı. Yiti qadaq-lıq qaçada töt kadak may kaldı, üç kadak-lık qaçadağı may-nı yine on qadak-lıq qaçağa qoydı. Yiti qadaq-lıq qaçadağı bir qadak may-nı üç qadaq-lıq-ğa quyup qoydı. Mundın şoñ yiti qadaq-lıq qaçadın üç qadaqlıq-ğa tuturğan-dın şoñ ol yiti qadaqlık qaçada biş qadaq may qaldı.

İki kişi on kadag susam yağı götürüyormuş. Kafak'a on kadag yag koyup yolda gider imiş. Biri dedi ki: Birader. Şimdi senden ayrılıp evime giderim. Benim beş kadag yağımı kadak'a tartıp, ikinci olarak kâseye koyup ver! demiştir. Bunların iki boş kâseleri var

imiş. Birisine yedi kadak, birisine üç kadak yağ konur imiş. Bu üç kaseyi tartmaksızın nasıl taksim edilir.

Cevâp

(Yağı) Yedi kadak kâseye koydu. On kadaklık kâsede üç kadak kaldı. Bu üç kadak yağı mezkur üç kadaklık kâseye koydu. On kadaklık kâse boş kaldı. Mezkur üç kadaklık kâsedeki yağı getirip yine on kadaklık kâseye koydu. Yedi kadaklık kâsedeki yağdan yine üç kadaklık kâseye koydu. Yedi kadaklık kâsede dört kadak yağ kaldı. Üç kadaklık kâsedeki yağı yine on kadaklık kâseye koydu. Yedi kadaklık kâsedeki bir kadak yağı üç kadaklık kâseye koydu. Bundan sonra yedi kadaklık kâseden üç kadaklık kâseye tutturduktan sonra o yedi kadaklık kâsede beş kadak yağ kaldı.

543.

Qırıq ikki qoşqaç uçup keldi- de qatar turgan alte terekke bölünüp qondi. İkinçi terektiki qoşqaçlarınñ sani birinçisige qariganda ikkisi oşuq, beşinçi terektikiññ sani bolsa birinçisige qariganda beş hesse oşuq ve üçinçisige qariganda töti oşuq, altınçi terekte on ikki qoşqaç bar, törtinçi terektikiler bolsa buniñdin töti kem, her bir terekte qançidin qoşqaç bar?

(Birinçiside ikki, ikkinçiside töt, üçinçiside alte, tötinçiside sekiz, beşinçiside on, altınçiside on ikki qoşqaç bar.)

Kırk iki serçe uçup geldi ve toplanıp altı kavağa bölünüp kondu. İkinci kavaktaki serçelerin sayısı birinciye konandan iki fazla, beşinci kavağa konanların sayısı birinciye konandan beş kat fazla ve üçüncüye konanda dört fazla, altıncı kavakta on iki serçe var, dördüncü kavaktakiler bundan dört eksik, her kavakta kaç tane serçe vardır?

(Birincide iki, ikincide dört, üçüncüde altı, dördüncüde sekiz, beşincide on, altıncıda on iki serçe vardır.)

544.

Er- ayal yüz kişiniñ bir künlük vezipisi yüz mètir östeñ çepiş, bir er küniğe üç mètir östeñ çapıdu, üç ayal küniğe bir mètir östeñ çapıdu. Er qançe, ayal qançe?

(Er yigirme beş, ayal yetmiş beş)

Kadın- erkek yüz kişinin bir günlük vazifesi yüz metrelik kanal kazıdır. Bir erkek günlük üç metre kanal kazar, üç kadın günlük bir metre kanal kazar. Erkek kaç tanedir, kadın kaç tanedir?

(Erkek yirmi beş, kadın yetmişbeş)

545. Qançe Yildin Kèyin?

Bir bovay bu yıl yetmiş yaşqa kiriptu. Uniñ üç nevrisi bolup birinçisi yigirme yaşta, ikinçisi on beş yaşta, üçinçisi beş yaşta iken, qèni, tèpip bèqiñ, yene neççe yildin kèyin üç nevrisiniñ yèşini qoşqanda, salamat yaşavatqan bovisiniñ yèşiga teñ bolidu?

(On beş yildin kèyin)

Kaç yıldan sonra?

Bir dede bu yıl yetmiş yaşına girmiş. Onun üç torunu olup birincisi yirmi yaşında, ikincisi on beş yaşında üçüncü beş yaşındaymış. Hadi dulun, kaç yıl sonra üç torununun yaşını toplarsak, esenlik yaşayan dedelerinin yaşına eşit olur.

(On beş yıl sonra)

546.

Tèni beş, cèni töt,

Bardur uniñ yüz tirniqi,

Bu acayip iş emesmu,

Beşi bèrip tötü qaytqini?

(Tavut kötürgen töt kişi bilen ceset qoşulup beş ten; tavut kötürgüçi töt can; her ademde yigirmidin cemi yüz tirnaq; ceset lehette qaldi, tavut kötürgüçi tötü qaytti?)

Bedeni beş, canı dört,

Vardır onun yüz tirnağı.

Bir acayip iş ki bu,

Beşi gidip dördü döner?

(*Tabut götüren dört kişi ile ceset de eklenince beş beden; tabut götüren dört canlı; her adamın yirmiden toplam yüz turnak; ceset mezarda kalır ve tabut götüren dört kişi geri döner.*)

4.10. Çeşitli konuları içeren diğer bilmeceler

547.

Bir qazaxunum bar,

Bir kadı hoca var

Seper qılsa qeyniden

Sefere çıksa ardından

Tesvi tartidu?

Tespîh çeker?

(Qayniñ mayaqlışı)

(Koyunun pislik çıkarması)

548.

Kêçisi yopyuruq,

Gece apaydınlık

Kündüzi qupquruq?

Gündüz kupkuru?

(Lamşuçka)

(Lamba)

549.

Kiçik- kiçik çiraylıq,

Küçük küçük güzel yüzlü,

Güllük qegez tügünçe.

Renkli kâğıt düğümcük.

Açsañ çiqar içidin,

Açsan çıkar içinden,

Tatlıq, şèrin üzümçe?

Tatlı şirin üzümçük?

(Kempüt)

(Şekerleme)

Uygur Halk Hikâyelerinden Aşık Garip ve Senem hikayesinde Şeyh Cüneydi Bağdadi, Garib'e şiirle soru sorar ve böylece onu dener. Garip de Bağdadi'nin sorularına şiirle karşılık verir ve verdiği cevaplarla imtihanı geçer.

550.

Cüneydi Bağdadî'nin sorusu:

Ol nimedur yıldızi yok, tendin su içer,	<i>Nedir o, kökü yok, vücuttan su içen</i>
Şahı eksiz yaprığı alemni kuçar,	<i>Dalı sayısız, yaprağı alemi saran.</i>
Ol nimedur, kanatı yok seylane uçar,	<i>Nedir o, kanadı yok özgürce uçan,</i>
Oğlum âşık bolsanğ manğa cavap ber.	<i>Oğlum âşık isen bana cevap ver.</i>

551.

Garip'in cevabı:

Yıldızi yok edamdur, ruhu tendin su içer,	<i>Kökü yok insandır, ruhu vücuttan su içer,</i>
Könlü eksiz bostandır, alemni kuar,	<i>Gönlü sınırsız bostandır, alemi sarar.</i>
Kanatsızdur adem ekli seylane uar,	<i>Kanatsızdır insan akli özgürce uar,</i>
Maña ustaz bolsıñız cavavım şuldur.	<i>Bana üstat olsanız cevabım şudur.</i>

552.

Cüneydi Bağdadî'nin sorusu:

Ol nimedur egilur ve lekin sunmas,	<i>Nedir o, eğilir, ama kırılmaz,</i>
Ol nimedur müşkülât- capadan korkmas,	<i>Nedir o, müşkül ve cefadan korkmaz,</i>
Ol nimedur yalkunlangan oti besilmas,	<i>Nedir o, alev alev ateşi sönmez,</i>
Oğlum aşık bolsañ maña cavap ber.	<i>Oğlum aşık isen bana cevap ver.</i>

553.

Garip'in cevabı:

Çın hekiket dünyada egilur sunmas,	<i>Dünyada hakikat eğilir, ama kırılmaz,</i>
İşk ehli capadin- ölümdin korkmas,	<i>Aşk ehli cefadan ölümden korkmaz,</i>

Işk tıǵı keser taǵni bisi kayrılmas,
Maña ustaz bolsıñız cavavım şuldur.

*Aşk tıǵı, daǵı deler, tıǵı kırılmaz,
Bana üstat olsanız cevabım budur.*

554.

Cüneydi Bağdadî'nin sorusu:

Ol nimedur pütkül alem yoruǵı?

Nedir o, bütün alemin ışıǵı?

Ol nimedur üç yüz atmış yaprıǵı?

Nedir o, üçyüzaltmış yapraǵı?

Ol nimedur sehi heseldin şahı?

Nedir o, sahi haselden dalı?

Oǵlum aşık bolsañ maña cavap ber.

Oǵlum aşık isen bana cevap ver.

555.

Garip'in cevabı:

Ay hem kündur pütkül alem yoruǵı,

Ay ve güneştir bütün alemin ışıǵı,

Üç yüz atmış kündur uniñ yaprıǵı,

Üçyüzaltmış gündür onun yapraǵı,

Sehi aydur uniñ heseldin şahı,

Sahi aydır onun haselden dalı,

Piri ustaz bolsıñız cavavım şuldur.

Pir ü üstat olsanız cevabım budur.³²⁰

556.

Yèyişi sèriq marcan,

Yediǵi sarı mercan,

Çiqirişi aq paraşok?

Çıkardıǵı beyaz toz(paraşok)³²¹?

(Tügmen)

(Deǵirmen)

³²⁰ Alimcan İneyet; "Uygur Halk Hikâyeleri Üzerinde İncelemeler", Doktora Tezi, Ege Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, 1995, s. 112, 113, 185, 186.

³²¹ Paraşok: İlaç.

557.

Yeydu- yeydu, qorsiqi toymaydu?

(Tügmeniñ koylisi)

*Yer yer karnı doymaz?**(Değirmenin boğazı)*

558.

Üstidin möldür yağar, astidin qar?

(Tügmen)

*Üstünden dolu yağar, altından kar?**(Değirmen)*

559.

Holu- holu- holumet,

İçi qizil qiyamet,

Höl kirip, quruq çıkar,

Ya, Mustafa Muhammet?

(Tonur)

*Holu- holu- holumet,**İçi kızıl kıyamet,**Yaş girip kuru çıkar,**Ya Mustafa Muhammet?**(Tandır)*

560.

Güldüri bar yamğuri yoq,

Qar yègiptu, soğuqi yoq?

(Tügmen)

*Gürültüsü var, yağmuru yok.**Qar yağar, soğuğu yok?**(Değirmen)*

561.

Güldürleydu, pakaqlaydu,

Dan çoquydu, yemeydu?

(Tuluq taş)

*Gürülder çalkalanır,**Buğdayı gagalar, yemez?**(Değirmen taşı)*

562.

Kök müşük, yèni tüşük?

(Tuluq taş)

*Gök kedi, yanı delikli?**(Değirmen taşı)*

563.

Qarañgu öyde eşek hañraydu?

(Tügmen)

*Karanlık evde eşek anırır?**(Değirmen)*

564.

Kündüzi gicirlaydu,

Axşimi midirliyalmaydu?

(İşik)

*Gündüzleri gıırdar,**Akşamları kımıldayamaz?**(Kapı)*

565.

Körimiz biz hemmişe

Qarañguda tamaşa.

Tamaşisi aldida,

Boyunçisi arqıda.

Körsitidu cahanni,

Yahşi bilen yamanni.

Körüp xuşal bolimiz,

Ruhi ozuq alimiz?

(Kino)

*Görürüz biz daima**Karanlıkta temaşa.**Görüntüsü önünde,**Boyunduruğu arkada.**Gösterir dünyayı,**Güzel ile çirkini,**Görüp mutlu oluruz,**Ruhumuz aızığını alır?**(Sinema)*

566.

“Çu!- çu! “ dèmes cèni yoq,

“Çu!- çu! “demez canı yok,

Boğuzlisam qèni yoq?

Boğazlasam kanı yok?

(Tam)

(Duvar, dam)

567.

Çişliri üstün turar,

Dişleri dik durur,

Göş berse çişlep turar?

Et versen dişler durur?

(Kantar)

(Sıçandişi)

568.

Bir öyge kirsem,

Bir eve girsem,

Qarsam mu qaraydu,

Baksam da bakar,

Qarimisam mu qaraydu?

Bakmasam da bakar?

(Tamniñ töşüki)

(Duvarın deliği)

569.

Bu gilem, bu bir gilem;

Bu kilim, bu bir kilim;

Qaqay dèsem ègiz gilem?

Çakayım desem yüksek kilim?

(Torus)

(Tavan)

570.

Altun qoçqar müngüzi,

Altın koç boynuzu,

Boğa- maral tèrisi?

Boğa koç derisi?

(Qara kigiz öy)

(Kara keçe çadır)

571.

Anisi uzniğa yatıdu,

Anası uzununa yatar

Balisi toğrisiğa?

Yavrusu doğrusuna?

(Öy ögzisidiki xe ve cegiler)

(Evin çatısındaki kereste ve sııklar)

572.

Pes tam,  giz tam

Alçak duvar, yüksek duvar,

Bay qedri s miz tam?

Zenginın değeri kalın duvar?

(Pelempey)

(Merdiven)

573.

Atisi yatar toğra,

Babası yatar doğru,

Apisi yoręa.

Anası rahvan.

Qizi ussulçı,

Kızı dansçı

Oğli oyunçı?

Oğlu oyuncu?

(K vr k, su, b liq, pağa)

(Köprü, su, balık, kurbağa)

574.

Tağdin  giz, şivaqtin pes?

Dağdan yüksek, şivak (dipnot) alçak?

(Tağ  stidiki  iğir yol)

(Dağın  stindeki patika yol)

575.

Aq t gemniń boyı uzun?

Ak devemin boyu uzun?

(Yol)

(Yol)

576.

Bir tal arğamçam bar,

Yığsam yığsam tügimes?

(Yol)

Bir tane urganım var,

Toplasam toplusam bitmez?

(Yol)

577.

Uzun arğamçiniñ köleñgisi yoq?

(Yol)

Uzun urganın gölgesi yok?

(Yol)

578.

Béşi birge bériptu,

İkkisi su içiptu

Üçi qarap turuptu

Kéyin bile yéniptu

(Mişqiriş)

Beşi birlikte gitmişler

İkisi su içmiş

Üçü bakakalmış

Tekrar birlikte dönmüşler

(Sümürme)

SONUÇ

Bilmeceler, insanın gözlemleyebildiği, zihninin algılayabildiği ve dilinin tarif edebildiği her konu ya da olay hakkında; çeşitli tasvirlerle karşısındakine sakladığı cevabı buldurmaya çalışarak onun zihin jimnastiği yapmasını sağlayan; yaratım sürecinde çeşitli sosyal ya da siyasal işlevler de üstlenmiş; belirli zaman ve ortamlarda bu geleneği bilen kişilerce karşılıklı söylenen; çoğunda kalıplaşmış ifadeler bulunan cümle, şiir ya da hikâye şeklinde söylenebilen sözlü halk edebiyatı ürünlerinden biridir.

Uygur bilmeceleri, içerik yönüyle oldukça zengindir. İnsanla, hayvanlarla, bitkilerle, eşyalarla, teknolojik araç ve gereçlerle, tabiatla ve tabiat olaylarıyla, ulaşım araçlarıyla, soyut kavramlarla, harfler, sözcükler ve sayılarla ilgili pek çok bilmece bulunmaktadır. Konu yelpazesi oldukça geniş olan Uygur bilmecelerinden bu grupların dışında da pek çok bilmece vardır. Bu nedenle Uygur bilmecelerini konu bakımından sınıflandırmak oldukça zordur. Bu bilmecelerde, zengin bir dünya görüşü, çevresine karşı ilgili meraklı ve duyarlı bir bakış açısı kendini gösterir. Nükteli kimi benzetmeler ise; Uygur mizahının ve ince zekasının bilmecelere yansımalarıdır. Gelişen ve değişen sosyal hayatın ihtiyaçları da sürekli çeşitlenmektedir. Teknoloji alanındaki yenilikler toplumu ve toplumun edebi ürünlerini de etkilemektedir. Böyle bir netice Uygur bilmecelerinde de kendini gösterir. Uçaktan radyoya, telefonda telgrafa teknolojik pek çok araç ve gereç, Uygur sözlü edebiyatı ürünlerinden olan bilmecelerde yer almıştır. Bu bilmecelerden kalem, kâğıt, defter ve kitap gibi eğitim araç gereçleriyle ilgili olan bilmecelerde bu araçların övgülü bir şekilde tasvir edildiği görülür. Bu nedenle, bu tip bilmeceler, Uygur Türklerinin eğitime ne denli değer verdiklerini göstermesi bakımından da önemlidir. İnsan, ahlak ve din gibi soyut ve felsefik konularda söylenmiş Uygur bilmecelerinde didaktik bir anlatım vardır ve okuyan ya da dinleyenleri hayatın anlamı konusunda bir kere daha düşünmeye iter.

Uygur bilmeceleri, şekil özellikleri bakımından Anadolu'daki bilmecelere benzer. Şekil itibariyle bilmeceler, manzum ve mensur bilmeceler olmak üzere ikiye ayrılır. Manzum bilmecelerin çoğunda milli ölçümüz olan hece ölçüsü kullanılır. Dize sayısı bakımından en çok bir, iki, üç ve dört dizeli bilmeceler yer almaktadır. Redif ve kafiye yönüyle oldukça zengin olan Uygur bilmecelerinin çoğunda seciler bulunur. Edebi sanatlar yönünden de çok zengin olan bu bilmecelerde aliterasyon ve asonanslar da yer alır. Bütün bunlar değerlendirildiğinde çok ahenkli, musiki yönü de kuvvetli olan Uygur bilmeceleri ortaya çıkar.

Mensur Uygur bilmeceleri ise; Türkiye’deki araştırmacıların pek fazla ele almadığı bir bilmece çeşididir. Uygur bilmecelerinde mensur bilmeceler “héqayiliq ve hèsabliq tèpişmaqlar (hikâyeli ve hesaba dayalı bilmeceler)” başlıkları altında yer alan bilmecelerdir. Bu tür bilmecelerin bir kısmında belli bir hikâye anlatılır ve olay örgüsü, kişi, zaman ve mekan gibi unsurlar yer alır. Bir kısmında ise yalnızca matematiksel işlem yapılması istenir. Bu bilmecelerin ülkemizde, çeşitli sınavlarda sorulan matematik sorularına benzediğini söylemek mümkündür.

Uygur bilmecelerinde, bilmecelerin gizlenen cevabına “yoşurun sir”³²² yani “gizli sır” denmesini, Şimşek’in bahsettiği bu “gizli konuşmalarla” ya da Türkyılmaz’ın üzerinde durduğu “gizli dil” ifadesi ile açıklamak mümkündür.

Uygur bilmecelerinde, yaratım açısından iki yöntem kullanır ve bilmeceler bu yöntemler aracılığıyla oluşturulur. Bu iki yöntem:

1. Tasvir etme usulü (Nesnelerin şekli, özelliği, gücü, rengi, sesi gibi özellikleri mecaz ve işaretlerle tarif edilir).
2. Şaşırtma usulü (Düşünülmesi güç, anormal, zıt olayları ifade ederek cevabı gizleme usulüdür.)

Ayrıca Uygur bilmeceleri oluşturulurken şu teknikler kullanılır:

1. Bilmeceler belli bir nesnenin belirgin bir özelliği esas alınarak oluşturulur. Cansız varlık canlı varlığa; canlı varlık cansız varlığa dönüştürülerek beyin harekete geçirilip, insanda güzel bir benzetme duygusu oluşturulur.
2. Bilmeceler oluşturulurken tasvirde kullanılan işaretler çok çeşitlidir. Eğer verilecek nesnenin tüm özellikleri bilinmezse cevabı bulunamaz.
3. Uygur bilmecelerinden bir kısmı şekil açısından şiire benzer. Kafiyele ve canlı tasvirleri vardır.
4. Bilmeceler benzetme, karşılaştırma, canlandırma, mecaz, mübalağa gibi estetik araçlara dayanır.
5. Uygur bilmecelerini oluştururken kalıplaşmış bir ölçüt yoktur. Ancak gelişim süreci dikkate alınınca bilmecelerin basitlikten karmaşıklığa kabalıktan güzelliğe doğru ilerlediği görülür.

³²²Mehemmetcan Sadik; **Uygur Xelq Égiz Edibiyati Heqqida**, Şincañ Xelq Neşriyati, Ürümçi 1995, s. 506.

Bilmecelerde, pek çok bilmecede tekrar eden kalıplaşmış ifadeler vardır. Bu ifadeler, “bil bakalım”, “bilmece bildirmece” ya da “benim bir oğlum bir kızım var” gibi ifadelerdir. Aynı kalıp ifadeler Uygur bilmecelerinde: “*U nèmıdur cèni yoq, ...qeni yoq. (O nedir canı yok,...kanı yok.)*”, “*Ol acayıp bir nèmıdur, (Bir acayıp nesnedir)*”, “*Tèpişmaqu tèpişmaq. (Tapışmak tapışmak)*”, “*Kündüzi..., Kèçisi...(Gündüzleri..., Geceleri...)*”, “*Biriniñ bir oğlı, bir qızı bar. (Birinin bir oğlu bir kızı var.)*”, “*İçi... tèşi... (İçi..., dışı...)*” biçimlerinde yer alır. Kullanılan kalıplaşmış ifadeler bakımından Uygur bilmecelerinin son derece zengin olduğu görülmektedir.

Bilmeceler, sosyal hayatta pek çok işlev üstlenmiştir. Uygur bilmecelerinin, karşısındakini ahlakî açıdan eğitime, hayata dair ona öğüt verme, zihin jimnastiği yaptırma ve toplumdaki eksiklikleri eleştirme gibi işlevleri vardır. Uygur bilmecelerindeki ideoloji ve siyasi yapı diğer sözlü edebi ürünler kadar açık ve güçlü değildir; ancak belli belisiz bir ideoloji de yok değildir.

Bilmeceler, nesnelere insanın daha önce fark edemediği bir detayda ve güzellikte tasvir ederek insanın yaşama bağlılığını ve yaşama sevincini artırır.

Uygur Türklerine ait olan bilmecelerin bir bölümü zekâ bulmacası diyebileceğimiz bilmecelerdir. Bunları cevaplamak için de iyi bir şekilde zihinsel bağlantılar kurmak gerekir. Cevabı aslında çok kısa olan bir nesne, dolaylı bir yol izlenerek sorulur.

Uygur bilmecelerinin bazıları, insan zihnini iki boyutta düşünmeye sevk eder. Birincisi bilmecede tasvir edilen nesnenin özellikleriyle tabiattaki herhangi bir nesnenin ya da olayın özelliklerini birbiriyle kodlama; ikincisi verilen bilmecedeki kelimeler ve harfler üzerine düşündürmektir. Bu tarz bilmeceler ebced hesabını bilmeyi gerektiren bilmecelerdir. Bilmecelerdeki sembolik ve mecazlı anlatım insanların fikir yürütme kabiliyetlerini geliştirmektedir. Özellikle “Daha güzel tasvir etme ve şaşırtma usulü” ile söylenen Uygur bilmeceleri, insanların üst düzeyde zihinsel becerilerini kullanmalarını gerektirir. Bu tarz bilmeceler, insanın zihinsel becerilerini bir üst seviyeye taşır.

Uygur hikâyeli bilmecelerinden birinde bir genç ile sevgilisi arasındaki gizli bir konuşma bilmece aracılığıyla yapılmıştır. Buradan da bilmecenin Uygur sosyal hayatında, gençlerin birbiriyle konuşmalarını, haberleşmelerini sağlayan bir işlev üstlendiği sonucunu çıkarabiliriz.

Uygur halk hikâyelerinde de zaman zaman bilmeceli atışmalar yer almaktadır. Bilmeceler, tarihi dönemler içerisinde önemli bir şahsiyetin takdirini kazanma ya da mühim bir kurum veya şahsa kendini kabul ettirme gibi görevler de üstlenmiştir. Divan Edebiyatı nazım biçimleri arasına giren, muamma ve lügazlar Türk halk edebiyatını da etkilemiştir. Uygur bilmecelerinde de muamma ve lügaz örneklerine rastlanmıştır. Bu nedenle Uygur bilmeceleri ile Türkiye’de söylenen bilmecelerin şekil, içerik, işlev, yaratım ve aktarım özellikleri bakımından benzer olduğunu ve aynı kültürel kaynaktan beslendiğini söyleyebiliriz.

Uygur Türkçesinden Türkiye Türkçesine metinler aktarılırken, özellikle de şiirsel bir yapı söz konusuysa, pek çok araştırmacının söylediği, ahenk özelliklerini ve duygu değerini koruyarak aktarma yapmanın çok zor olduğu görülmüştür.

Türk boylarının sözlü kültür ürünleri üzerine yapılacak daha kapsamlı çalışmalar, aynı kaynaktan beslenen bu kültürel yapının ve sözlü yaratmaların zamana ve mekâna bağlı olarak nasıl değiştiğini ortaya koyacaktır.

KAYNAKÇA

- Abudukelimi, Bumairimu; Uygur Türklerinin Dinî İnanışları, Yüksek Lisans Tezi, Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, 2006.
- Abdusattar Nasri; “Uygur Xelq Tèpişmaqliri ve Balilar Qoşaqqliri Heqqida”, Eli Deryasi Dergisi, Sayı 3, 1983; Miras Dergisi Sayı 1, 1983.
- Abdurusul Ömer; “Tèpişmaqlir ve Oniñ Balilar Arisidiki Roli Toğrisida”, “Miras” Dergisi, Sayı 1, 1984.
- Abdurusul Ömer Varisi, “Tèpişmaqlir ve Oniñ Balilar Arisidiki Roli Toğrisida” Qeşqer Vilayitlik Edebiyat- Sanetçiler Birleşmisi “Qeşqer Edebiyatı” Dergisi Tehrir Bölümü Tüzgen “Xezine” Namlıq Kitabqa Kirgüzülgen.
- Abrahams, Roger D.; Dundes Alan(1972); “Bilmeceler”, (Çev.: Ezgi Metin Basat) Halk Biliminde Kuramlar ve Yaklaşımlar Cilt 3, Geleneksel Yayıncılık, Ankara 2009, s. 299- 312.
- Abrahams, Roger; “Halkbiliminin Retorikal Teorisi İçin Giriş Sözleri”, (Çev.: Ayşe Yavuz, Nilgün Aytuzla, Emine Aydoğan), Milli Folklor, Cilt 8, Sayı 63, Yıl 16, Güz 2004, s. 45- 59.
- Aça Mehmet; “Türk İnanış ve Düşünüş Sistemlerinde Meyve”, Prof. Dr. Fikret Türkmen Armağanı, Kankılmaz Matbaası, İzmir 2005, s. 11-22.
- Alperen, Altan; Folklor ve Edebiyatın Unutulan Unsuru: Bilmeceler, Milli Folklor Cilt 4, Yıl: 8, Sayı 31-32, Güz/Kış 1996, Sayfa: 117- 126.
- Artun, Erman; “Adana'da Bilmece Sorma Geleneği”,Balıkesir Üniversitesi (1. Halkbilimi Bilgi Şöleni Bildirileri), Ankara 1997, s.159–170.
- Artun, Erman; (1998) “Tekirdağ ‘da Bilmece Sorma Geleneği”, Tekirdağ Halk Kültürü Araştırmaları 1, Tekirdağ 1998, s.117-139
- Aslan, Mustafa; Adem Öger; “Uygurlarda Bazı Çalglar ve Çin Kültürüne Etkisi”, Türk Dünyası İncelemeleri Dergisi, S. VIII/2, İzmir 2008, s. 9-16.
- Ay, Özgür; “Abdurrahim Ötkür’ün ‘İz’ Romanı (İnceleme- Metin- Aktarma- Dizin) Cilt: I, II, III, Doktora Tezi, Ege Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, 2007.
- Başgöz, İlhan; Andreas; Türk Halkının Bilmeceleri, Kültür Bakanlığı Yayınları/ 2269, İkinci Baskı, Ankara 1999.
- Batur, Suat; Açıklamalı- Örnekli Türk Halk Edebiyatı, Altın Kitaplar, İstanbul 1998.
- Bayat, Fuzuli; Türk Mitolojik Sistemi Cilt 1, Ötüken Neşriyat, İstanbul 2007.

- Ben-Amos, Dan (1977), “Halk Bilgisinin (Folklorun) Bağlamı: İmalar ve Beklentiler” (Çev.: Metin Ekici), Millî Folklor, Cilt 10, Yıl 19, Sayı 76, Kış 2007, s. 232-243.
- Biray, Nergis; “Türkiye'ye Yerleşen Afganistan Kazaklarından Derlenmiş Tekerleme, Bilmece ve Ata Sözlüleri”, Millî Folklor, Cilt 7, Yıl 14, Sayı 53, Kış 2002, s. 71-78.
- Biray, Nergis; “Aytıs; Aytıs-Tartıs”, Milli Folklor, Cilt 8, Yıl 15, Sayı 57, Bahar 2003, s. 58- 76.
- Boratav, Pertev Naili; 100 Soruda Türk Halk Edebiyatı, Gerçek Yayınevi, 10.Baskı, İstanbul 2000.
- Boyras, Şeref; “Halk Kültürü Unsurlarının Televizyon Reklamlarında Kullanılması”, Milli Folklor, Cilt 7, Yıl 13, Sayı 49, Bahar 2001, s. 93- 106.
- Brunvand, Jan Harold (1968), “ Bilmece ve Diğer Sözlü Bulmacalar”, (Çev.: Kadriye Türkan, Redaksiyon: Sinem Bozkurt- Şenay Saraç), Halk Biliminde Kuramlar ve Yaklaşımlar Cilt 3, Geleneksel yayıncılık, Ankara 2009, s. 290- 298
- Cankara, Murat; ”Metafor Yaratma Eylemi Olarak Bilmece” Millî Folklor, Cilt 7, Yıl: 14, Sayı: 55, Bahar 2002, s. 70- 76.
- Çelik, Ülkü; Altay Bilmecelerinden Örnekler Milli Folklor, Cilt 3, Yıl: 6, Sayı 21, Bahar 1994, Sayfa: 81- 85.
- Cuñ, Ciñvin; Xelq Edebiyatı Heqqide Omumi Bayan, Şıncañ Xelq Neşriyatı, Ürümçi, 1985.
- Çandarlıoğlu, Gülçin; Sarı Uygurlar ve Kansu Bölgesi Kabileleri (9.-11. Asırlar), Türk Dünyası Araştırmaları Vakfı Yayınları, İkinci Baskı, İstanbul 2004.
- Çelebioğlu, Amil; Yusuf Ziya Öksüz; Türk Bilmeceleri Hazinesi, Kitabevi Yayınları, İstanbul 1995.
- Danışoğlu, Hicran; “Eğlendirici Yazınsal Türlerin Türkçe Öğretiminde Kullanımı ve Bu Çerçeve 2004- 2005 Türkçe Öğretim Programının Değerlendirilmesi”, Yüksek Lisans Tezi, Dokuz Eylül Üniversitesi Eğitim Bilimleri Enstitüsü, 2006.
- Demirci, Abdullah; “Türkiye ve Azerbaycan Sahasında Bilmece Türü”, Milli Folklor, Cilt 7, Yıl: 13 Sayı: 50, Yaz 2001, s. 78- 85.
- Develioğlu, Ferit; Osmanlıca-Türkçe Ansiklopedik Lûgat, Aydın Kitabevi, Yirminci Baskı, Ankara 2003.
- Dilçin, Cem; Örneklerle Türk Şiir Bilgisi, TDK Yayınları, Yedinci Baskı, Ankara 2004.

- Dundes, Alan; “Mitte İkili Karşıtlık: Geçmiş Bakışta PROPP/LÉVI-STRAUSS Tartışması”, (Çev.: Selcan Gürçayır), Millî Folklor, Cilt: 9, Yıl 18, Sayı 69, Bahar 1997, s. 110- 117.
- Dundes, Alan; “Doku, Metin ve Konteks”, (Çev. Metin Ekici), Milli Folklor, Cilt: 5, Yıl 10, Sayı 38, Bahar 1998, s. 106- 119.
- Durbilmez, Bayram, Taşpınar (Sorgun-Yozgat) Köyü Bilmeceleri, Milli Folklor, Cilt: 2, Yıl: 2, Sayı 11, Güz 1991, Sayfa: 55- 59.
- Ekici, Metin; Halk Bilgisi(Folklor) Derleme ve İnceleme Yöntemleri, Geleneksel Yayınları, Ankara 2004.
- Elbir, Bilal; “Türk Edebiyatında Mu’amma ve Sururi’nin Bir Mu’amma Şerhi”, Turkish Studies International Periodical For the Languages, Literature and History of Turkish or Turkic Volume 4/6 Fall 2009 sayfa: 83-84)
- Elçin, Şükrü; Türk Bilmeceleri, Milli Eğitim Basımevi, İstanbul 1979.
- Elçin, Şükrü; Halk Edebiyatına Giriş, Kültür ve Turizm Bakanlığı Yayınları:365, İkinci Baskı, Ankara 1989.
- Elçin, Şükrü; Halk Edebiyatı Araştırmaları 2. Cilt, Akçağ Yayınları, İkinci Baskı, Ankara 1997.
- Esin, Emel; Türk Mitolojisine Giriş, Kabalcı Yayınevi, İstanbul 2001.
- Ersoy, Fevzi; “Çuvaş Bilmeceleri” Türkiyat Araştırmaları Dergisi, Ahmet Bican Ercilasun’a Armağan, Sayı 13, Bahar 2003, s. 367- 379.
- Ergüzel, M. Mehdi; “Mani ve Bilmecelerimizde Geçen Meyva Adlarının Türkçedeki Kullanımları Üzerine Bazı Tespitler”, Turkish Studies International Periodical For the Languages, Literature and History of Turkish or Turkic Volume 3/5 Fall 2008
- Edebiyat Ansiklopedisi, Copyright 1991, Milliyet, 448 s.
- Güler, Gökhan; (2006) “Ebe Sobe Çocuk Dergisinin Eğitim Açısından İncelenmesi” Yüksek Lisans Tezi, Çanakkale Onsekiz Mart Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, 2006.
- Gökbel Ahmet; Kıpçak Türkleri, Ötüken Neşriyat, İstanbul 2000.
- Görkem, İsmail; “Sözlü Kültür Geleneği Açısından Elazığ Bilmeceleri”, Milli Folklor, Cilt 6, Yıl 11, Sayı 43, Güz 1999. s. 13- 18.
- Güzel, Abdurrahman; Ali Torun; Türk Halk Edebiyatı El Kitabı, Yayınları, Üçüncü Baskı, Ankara 2005.

- Hasan, Hamdi; Makedonya Türklerince Söylenen Bilmeceler ve Tekerlemeler, Atatürk Kültür Merkezi Yayınları, Ankara 2005.
- İçel, Hatice; “Batı Türklerinin Bilmecelerinde Şekil Değişikliği ve Varyantlaşma” Millî Folklor, Cilt 10, Yıl 19, Sayı 76, Kış 2007, s. 157- 163
- İçel, Hatice; “Batı Türklerinin Dörtlüklerden Kurulu Bilmeceleri Üzerine Bir Araştırma Cilt 1”, Doktora Tezi, Selçuk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, 2005.
- İnayet, Alimcan; “Uygur Halk Hikâyeleri Üzerinde İncelemeler”, Doktora Tezi, Ege Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, 1995.
- İsmail, Osman; Uygur Xelq Égiz Edibiyatidiki Janirlar, Şıncañ Yaşlar- Ösmürler Neşriyatı, Ürümçi.
- Kafesoğlu İbrahim; Türk Milli Kültürü, Ötüken Neşriyatı, Onbeşinci Baskı, İstanbul 1997.
- Karademir, Fevzi; “Halk Bilmecelerinde Renklerin Kullanım Sıklığı ve İşlevselliği”, Elektronik Sosyal Bilimler Dergisi www.e-sosder.com ISSN: 1304-0278 Yaz-2007 C.6 S.21, s. 192- 212.
- Karademir, Fevzi; “Kalıp Kullanımları Bakımından Türk Halk Bilmeceleri”, Türk Dünyası İncelemeleri Dergisi / Journal of Turkish World Studies, Cilt: VII, Sayı 2, İzmir2007, s. 103-132.
- Karademir, Fevzi; “Halk Bilmecelerindeki İmgesel Anlatım Üzerine” Millî Folklor, Cilt 10, Yıl 20, Sayı 78, Yaz 2008, s. 75- 87.
- Karademir, Fevzi; “Halk Bilmecelerinin Oluşum ve Biçimlenmesindeki Etkenler Üzerine”, Akademik Bakış, Sayı 14, Nisan 2008, Uluslararası Hakemli Sosyal Bilimler E-Dergisi, ISSN:1694-528X, İktisat ve Girişimcilik Üniversitesi-Türk Dünyası, Fakülteleri, Celalabat-Kırgızistan, s. 1- 18, (<http://turkoloji.cu.edu.tr/>)
- Karşılaştırmalı Türk Lehçeleri Sözlüğü, Kültür Bakanlığı Yayınları/1371 Kaynak Eserler Dizisi/54, Ankara:1992, s.70.
- Kaya, Doğan; Ansiklopedik Türk Halk Edebiyatı Terimleri Sözlüğü, Akçağ Yayınları, Birinci Baskı, Ankara 2007.
- Kaya, Muharrem; Mitolojiden Efsaneye Türk Mitolojisinin Türkiye’deki Efsanelerde İzleri, Bağlam Yayıncılık, İstanbul 2007.
- Keleş, Mehtap; “Orta Öğretim Türk Dili ve Edebiyatı Derslerinde Bilmecelerin Öğretim Aracı Olarak Kullanılma Biçimi ve Düzeyleri”, Yüksek Lisans Tezi, Çanakkale Onsekiz Mart Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, 2007.

- Kılıç, Aziz; “Sözlü Ürünlerin Geleceğe Taşınmasında Ortamların Rolü ve Bir Örnek”, Millî Folklor, Cilt: 9, Yıl 17, Sayı 68, Kış 2005, s. 91-95.
- Kocasavaş, Yıldız; “Gök Tanrı İnancı”, Türkler 3. Cilt, Yeni Türkiye Yayınları, Ankara 2002.
- Mehmet, Abdulkakim; “Uygur Halk Destanları Üzerine Çin’de Yapılan Çalışmalar ve Eleştirel Değerlendirilmesi”, Turkish Studies International Periodical For the Languages, Literature and History of Turkish or Turkic Volume 4/3 Spring 2009, s. 1541–1564.
- Muhammet, Ablimit; Üçün Xelq Égiz Edibiyatidin Soal – Cavablar, Qeşqer Uygur Neşriyatı, Qeşqer 2001.
- Muhammettoxti Ahmet; “ Edebiyatımızda Tèpişmaq Türü”, Xoten Pèdagugika mektipi Elmi Dergisi, Sayı 4, 1997.
- Necipoviç, Necip Emir; Yeni Uygur Türkçesi Sözlüğü, (Ruşçadan Çev.: İklil Kurban), TDK Yayınları / Sözlük Bilim ve Uygulama Kolu Yayınları: 2, Ankara 1995.
- Oğraş, Rıza(2007), “Türk Edebiyatında Kitap Yazımına ve Basımına Tarih Düşürme Geleneği”, Turkish Studies International Periodical For the Languages, Literature and History of Turkish or Turkic Volume 2/4 Fall 2007, s. 647- 669.
- Öger, Adem; “Uygur Efsaneleri Üzerinde Bir Araştırma(İnceleme ve Metinler)”, Doktora Tezi, Ege Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, 2008.
- Önal, Mehmet Naci; “Dobruca Türklerinin Bilmeceleri”, Folklor/Edebiyat, Sayı 10, s. 33- 107, 1997, (<http://turkoloji.cu.edu.tr/>).
- Öner Esra; “Gevheri Divanı’nda ‘Kuşlar’” Uluslararası Sosyal Araştırmalar Dergisi The Journal of International Social Research Volume 1/5 Fall 2008, s. 554- 576.
- Öztürk, Rıdvan; Yeni Uygur Türkçesi Grameri, TDK Yayınları, Ankara 1994.
- Öztürk, Rıdvan; Uygur ve Özbek Türkçelerinde Fiil, TDK Yayınları, Ankara 1997.
- Pala, İskender; Ansiklopedik Divan Şiiri Ansiklopedisi, Kapı Yayınevi, Onbeşinci Baskı, İstanbul 2007.
- Pekacar, Çetin; “Kumuk Türklerinin Bilmeceleri”, Millî Folklor, Cilt 8, Yıl 15, Sayı 60, Kış 2003, s. 211-218.
- Ross, E.Denios; Kuş İsimlerinin Doğu Türkçesi, Mançuca ve Çince Sözlüğü, (Çev.: Emine Gürsoy-Naskali, TDK Yayınları, Ankara 1994.
- Sadık, Mehmetcan; Uygur Xelq Égiz Edibiyati Heqqida, Şincañ Xelq Neşriyatı, Ürümçi 1995.

- Sertkaya, Ayşegül; “Tarançi Tapişmakları- Tarançi Bilmecce ve Bulmacaları”, Türk Dili Araştırmaları Yıllığı Belleten, Cilt 1-2, Sayı 42, s. 239-279, 1999. <http://turkoloji.cu.edu.tr/>).
- Şaul Mahir; “Dünyada Bilmecce Araştırmaları”, Folklor Doğru, Sayı. 37, Bilmecce Sayısı, Aralık 1979, İstanbul. (<http://turkoloji.cu.edu.tr/>)
- Şaul Mahir, “İlhan Başgöz’ün Halk Edebiyatı Araştırmalarına Katkısı”, Millî Folklor, Cilt 11, Yıl 22, Sayı 85, Bahar 2010.
- Şimşek, Esmâ; Türk Dünyası Ortak Edebiyatı- Türk Dünyası Edebiyat Tarihi 3. Cilt, Ankara 2004.
- Şimşek, Esmâ; Azerbaycan Bilmecelerinde Kafiye Redif ve Bunlarla İlgili Bazı Problemler Milli Folklor, Cilt 4, Yıl 8, Sayı 29-30, Bahar 1996, s. 34- 41.
- Teres, Ersin; “Divanu Lügat-İt-Türk ve Budist Uygur Metinlerinin Sözcük Bakımından Karşılaştırılması”, Yıldız Teknik Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, 2006.
- Tezel, Naki; Araştırma- İnceleme Dizisi Türk Halk Bilmeceleri, Milli Eğitim Basımevi, Ankara 2000.
- Tokatlı, Suzan; “Tapmaca”, Milli Folklor, Cilt 3, Yıl 6, Sayı 24, Kış 1994, Sayfa: 42- 45.
- Türkeş-Günay, Umay; Türklerin Tarihi- Geçmişten Geleceğe-. Akçağ Yayınları, Ankara 2006.
- Türkyılmaz, Dilek; “Ortak Sır Kalıplarımız: Türk Dünyası Bilmeceleri Üzerine”, Millî Folklor, 2009, Cilt 10, Yıl 21, Sayı 81, Bahar 2008, s. 40.
- Türkçe Sözlük Cilt 1-2, TDK yayınları, Dokuzuncu Baskı, Ankara 1998.
- Uslu, Mustafa; “Manzum Şekillerine Göre Ömerli Köyü (Boğazlıyan-Yozgat) Bilmeceleri, Milli Folklor, Cilt 5, Yıl 6, Sayı 22, Bahar 1994, s. 61- 63.
- Uygur Xelq Ègiz Edibiyati Qamusu Cilt 11, Tèpişmaqlar, Şincañ Xelq Neşriyatı, Ürümçi 2005.
- Uygurçe Neşir Qilingan Eserler Katalogi, Yayına Hazırlayan: Èziz Atavulla Sartekin, Şincañ Üniversitesi Neşriyatı, Ürümçi 2004.
- Uygur Tiliniñ İzahlıq Luğiti, Şincañ Xelq Neşriyatı, Urumçi: 1999.
- Yabgu, M. Âli; “Kayseri / Talas'ta Söylenen Bilmeceler”, Milli Folklor, Cilt 2, Yıl: 4, Sayı 15, Güz 1992, s. 38.

Yardımcı, Mehmet; Başlangıcından Günümüze Halk Şiiri Aşık Şiiri Tekke Şiiri, Ürün Yayınevi, Dördüncü Baskı, Ankara 2002.

Yıldırım, Dursun; Türk Bitiği, Akçağ Yayınları, Ankara 1998.

Yunus M. İslam; “Təpişmaqlar” Şıncañ Xelq Neşriyati, Tetkilat Xeverliri, Sayı 2, 1984, Ürümçi.

Zunun, Mehemmet; Rahman, Abdukerim; Uyğur Xelq Égiz Edibiyatniñ Asasliri, Şıncañ Xelq Neşriyati, Ürümçi 1982.

<http://turkistan.ihh.org.tr/genel/cografi/index.html> (07.05.2010)

http://www.hurgokbayrak.com/yeni_sayfa_47.htm.(07.05.2010)

<http://www.doguturkistan.org/ekonomi.asp> (07. 05.2010)

<http://tr.wikipedia.org/wiki/Matbaac%C4%B1%C4%B1k> (08.05.2010)

<http://www.turkansiklopedi.com/cografya-ve-tarih/238-devletler/15897-uygurular.html>
(08. 05. 2010)

www.turkishstudies.net

BİLMECE CEVAPLARINA GÖRE ALFABETİK DİZİN

A

“A” herpi(“A” harfi): 520

“Bilen”(“İle”):521

“L” tavuşı ya da herpi(“L” sesi ya da harfi): 517

“M” tavuşı ve herpi(“ م , M” harfi veya sesi): 513

Adem(İnsan): 34, 41, 42, 43, 45, 46, 523, 535,

Ademniñ bəşi(İnsanın Başı): 34

Ademniñ ismi ya da sayisi(İnsanın adı ya da gölgesi): 45

Ağdurma harva(Ters dönmüş araba):457

Anar(Nar): 191, 192, 193, 194, 195, 196,

Aptapperes(Ayçiçeği): 211, 212, 213, 214, 215

Asman(Gökyüzü): 404, 405, 420, 440,

Aştaxta(Ekmek tahtası): 309, 310, 329

At(At): 42, 93, 94, 97

Ata- bala(Baba- kız): 48

Atlıq adem(Atlı adam):42

Atniñ taqisi ve taqığa qaqqan mix(Atın nalı ve naldaki çakılı mih): 97

Avazniñ qañqışı- eks sada(Sesin yankısı - aksi seda): 500

Ay(Ay): 404, 412, 414, 476, 477, 478,

Ayrupılan(Uçak): 458, 459, 460, 464, 465

B

Bala(Bebek): 35, 39, 40, 48,

Barańdiki üzüm(Bağ çubuğundaki üzüm): 174.

Barmaq (Parmak): 6, 30

Bəliq(Balık): 100, 101, 102, 103, 104, 105, 123, 442, 573.

Boğum here(Yaban arısı): 133.

Bök(Kalpak): 33.

Böşük (Beşik):39, 269, 270,

Buğday başıqı(Buğday başağı): 208,209.

Buğday(buğday):208, 209, 210.

Bulbul(Bülbül): 102, 122, 123.

Bulut(Bulut): 377, 378, 394, 405.

Burun potlisi(Sümük):26.

Burun(Burun): 26, 33.

Burut(*Bıyık*): 24.

Bürküt(*Kartal*):128.

C

Cigde(*İğde*): 188, 189, 190.

Cinaza(*Cenaze*): 495.

Ç

Çaç (*Saç*): 25, 33.

Çamğur(*Çamur*): 439.

Çañ- tozan(*Toz- duman*): 427.

Çana(*Kızak*): 470.

Çapanniñ siyirtmisi(*Ceketin fermuarı*): 58.

Çaşqan(*Fare*):114.

Çayan(*Çiyan*): 107.

Çèketke(*Çekirge*):149.

Çèkit(*Nokta : ش ن harflerindeki noktalar*): 515, 516, 522.

Çeynek(*Çaydanlık*): 302.

Çiğ(*Çiğ*): 222, 223.

Çigit ayriydigan çiqriq(*Çiğit ayıran çıkrık*): 376.

Çilan qiqiş(*Çilan silkeleme*): 182.

Çilan(*Çilan*):180, 181, 182.

Çırağ piliki(*Gaz lambası fitili*): 313.

Çiş(*Diş*): 1, 2, 3, 4, 5, 6, 7.

Çivin(*Sinek*): 141.

Çoka(*Çoka*)³²³: 323.

Çokamuz(*Salkım olarak donmuş buz*): 385.

Çomğur(*Turp*): 159.

Çögün(*İbrik*): 262

Çöldiki avlun(*Çöldeki serap*): 502.

Çömüç(*Çorba kepçesi*): 319.

Çümüle(*Karınca*):135,136, 137, 138, 139.

Çüş(*Düş, rüya*): 492.

D

Dadi(*Baba*): 47, 52.

Daf(*Def*): 367.

Depter(*Defter*): 350.

Derex qoli(*Ağaç dalı*)

Derex(*Ağaç*): 199, 200, 201, 202, 203.

Derya(*Deniz*): 444.

Dezmal(*Ütü*): 258.

Doska(*Karatahta*): 352.

Dutar(*Dutar*)³²⁴: 364.

³²³ Çoka: Çinlilerin çatal yerine kullandığı bir çift çubuk.

E- È

Èger(*Eyer*): 99.

Ègiz (*Ağız*): 5, 8, 11, 33.

Ejdâhâ(*Ejderhâ*): 151.

Èlèktr çirağ(*Elektrikli lamba*):
228, 229, 232.

Elgek(*Elek*): 293, 294, 295.

Emçek(*Meme*): 39.

Encür(*İncir*): 105.

Eqil(*Akil*): 489.

Eşek(*Eşek*): 46, 66, 95.

Èşeklik adem(*Eşekli adam*): 46,
95.

Ètiz qiri(*Tarla otu- bozkır*): 227.

Eynek(*Ayna*): 316.

F

Fîl(*Fil*): 150.

G- Ğ

Gal(*Boğaz*): 33.

Galistok(*Kravat*): 62.

Ğelvir(*Kalbur*): 296.

Gèzit- jurnal(*Gazete*): 254.

Ğoza(*Koza*): 216.

Gör ve canniñ çiqışı(*Kabir ve canın çıkışı*):
494.

Gürüç(*Pirinç*): 207, 210.

H

Harva(*Araba*): 451, 454, 456, 457.

Harviniñ aldi- keyni çaqırlı(*Arabanın ön-
arka tekerleri*): 451.

Haviniñ çaqi(*Arabanın tekerleği*): 456.

Hasa(*Baston*): 317, 318.

Hava(*Hava*): 424, 425, 426,

Havança(*Havan*): 324.

Heptiniñ yete küni(*Haftanın yedi günü*): 479

Here(*Arı*): 132, 133, 134.

Here(*Testere*): 325, 326, 328.

Hesel herisi(*Bal arısı*): 134.

Hesen- hüsen(*Gök kuşağı*): 397.

İ

İlim- bilim(*İlim- bilim*): 489.

İlim- pen(*İlim- fen*): 490.

İnsan(*İnsan*): 37.

İs- tütün(*İs- duman*): 429, 430.

İşik(*Kapı*): 564.

İştan(*Pantolon*): 32, 54, 55, 57.

³²⁴ Dutar: tambur gibi bir çalgı

İştanbağ(*Uçkur*): 33, 56.

İvriq(*İbrik*): 260, 261, 263.

K

Kala tüziki(*İnek tezeği*): 86.

Kalendar(*Takvim*): 250, 251.

Kaliniñ emçiki(*İneğin memesi*)

Kaliniñ müñgüzi(*İneğin boynuzu*): 85.

Kaliniñ tili(*İneğin dili*): 87.

Kalpuk(*Dudak*): 20, 21, 518, 519.

Kanar(*Sıçandışi*): 567.

Karivat(*Yatak*): 265.

Kariz(*Yer altı su kanalı*): 448.

Kèçe(*Gece*): 422, 476, 477, 482.

Kème(*Gemi*): 468, 469.

Kempüt(*Şekerleme*): 549

Kèpinek(*Kelebek*): 145.

Ketmen(*Çapa*): 371, 372.

Kiçik bala(*Bebek*): 40.

Kindik (*Göbek*): 27.

Kino(*Sinema*): 565.

Kirpe(*Kirpi*): 111, 112, 113,

Kirpik(*Kirpik*): 19.

Kitab(*Kitap*): 330, 331, 332, 333, 334, 335.

Kiyim tikiş maşinisi(*Dikiş makinesi*): 255.

Kombayin(*Biçerdöver*): 373, 375.

Kompus(*Pusula*): 253.

Köleñge(*Gölge*): 497, 498, 499.

Kömmiqonaq(*Mısır*): 161.

Köñül(*Gönül*): 484, 485, 486.

Kövrük(*Köprü*): 103, 573, 576.

Köz(*Göz*): 11, 12, 13, 14, 15, 16, 17, 18, 33.

Kül(*Kül*): 428.

Kün(*Gün*): 476, 477, 478, 479, 480, 481.

Kün(*Güneş*): 398, 401, 402, 403, 404, 412, 413, 418.

Kündüz(*Gündüz.*): 423, 476, 477, 483.

Künlük(*Güneşli hava*): 389.

L

Lamşuçka(*Lamba*): 548.

Leglek(*Leylek*): 120, 121.

M

Maşina(*Araba*): 455.

Mèkiyan(*Tavuk*): 81, 525, 534.

Meş ve kanay(*Soba ve borusu*):

Meş(*Soba*): 276, 277, 278, 279, 280.

Miltiq(*Tüfek*): 259.

Mişqiriş(*Sümürme*): 578.

Muz(*Buz*): 381, 382, 383, 384,
385, 386.

Müşük(*Kedi*): 63, 64, 65, 526.

Müşükyapılaq(*Baykuş*): 129, 130.

N

Naça(*Yumak*): 298.

Ney(*Ney*): 366.

Noğuç(*Merdane*): 309.

O

Oq(*Ok*): 362.

Ora(*Kuyu*): 446, 447.

Orğaq(*Orak*): 369

Orunduq(*Sandalye*): 312,

Ot(*Ateş*): 431, 432, 435, 436.

Otniñ isi(*Ateşin dumanı*): 435,
436.

Ö

Öçke bilen oğlaq(*Keçi ile oğlak*):
90.

Öginiş(*Öğreniş*): 503.

Ömüçük tori(*Örümcek ağı*): 148.

Ördek(*Ördek*): 84, 524, 536.

Örük(*Kayısı*): 567, 568.

Ösümlük(*Bitki*): 217, 396.

Ötük(*Çizme*): 59, 60.

Öy ögzisidiki xe ve cegiler(*Evin çatısındaki
kereste ve sııklar*): 571.

Öy- pikir(*Fikir*): 487.

P

Paçaq(*Bacak*): 31.

Paqa(*Kurbağa*): 103, 106, 442, 573.

Paravoz(*Lokomotif*): 462, 463.

Paraxot(*Gemi*): 466, 467.

Paşa(*Sivrisinek*): 140, 142, 143.

Paşini öltürüş(*Sivrisineğin öldürülüşü*): 140.

Patèfon(*Gramafon*): 248, 249.

Patle bilen tügme(*İlik ve düğme*): 299.

Pelempey(*Merdiven*): 572.

Pervane(*Pervane- kelebek*): 144.

Piyale(*Bardak ya da fincan*): 320.

Piyaz(*Soğan*): 152, 153, 154, 155.

Poyiz(*Tren*): 450, 461.

Put (*Bacak*): 32, 33.

Q

Qaç- quça(*Kâse- tas*): 282.

Qamğaq(*Deve dikenini*): 224.

Qaplıq tamaka(*Sarılı sigara*):
226.

Qar(*Kar*): 379, 380, 387, 388.

Qara çirağ(*Gaz lambası*): 314.

Qara kigiz öy(*Kara keçe çadır*):
570.

Qarığay(*Çam*): 206.

Qarıguca(*Sığırcık kuşu*): 124.

Qarlıgaç(*Kırlangıç*): 125, 126.

Qarta(*Oyun kartı*): 365.

Qaş(*Kaş*): 15, 33.

Qayniñ mayaqlışı(*Koyunun pislik
çıkarması*): 547.

Qazan(*Kazan*): 281, 282, 283,
437.

Qegez(*Kâğıt*): 337, 348, 349.

Qelem(*Kalem*): 336, 338, 340,
341, 342, 345, 346, 347.

Qèri adem(*Yaşlı adam*): 41.

Qèriliq(*Yaşlılık*): 38.

Qèrindaş(*Kurşun kalem*): 339, 343.

Qizilmuç(*Kırmızıbiber*): 163, 164.

Qoğun(*Kavun*): 183, 184, 185, 186, 187.

Qol saeti(*Kol saati*): 234.

Qomuş(*Kamış*): 218, 219, 220, 221.

Qonaq şèxi(*Mısır dalı*): 162.

Qoñguz(*Böcek*): 146.

Qorsaq(*Karın*): 33.

Qoyaş(*Güneş*): 399, 400, 449.

Qulaq(*Kulak*): 11, 22, 23.

Qulule(*Sedef*): 102.

Qulup(*Kilit*): 289, 290, 291, 292.

Quruq taş(*Kuru taş*): 437.

Quşqun(*Kuşkun*): 96.

R

Radio(*Radyo*): 244, 245, 246, 247.

Rende(*Rende*): 311.

S

Saet(*Saat*): 234, 235, 236, 237, 238, 478.

Sapan(*Saban*): 368, 370.

Satar(*Satar*)³²⁵: 365.

Saye(*Gölge*): 45, 499.

³²⁵ Satar: bir çalgı aleti

Sazañ(*Solucan*): 147.

Sègizhan(*Saksağan*): 119, 127.

Sereñge(*Kibrit*): 271, 272, 273,
274, 275.

Sèrkol(*Pergel*): 351.

Sevet(*Sepet*): 321.

Sevze(*Havuç*): 156, 157, 158,
159.

Simsiz radio(*Telsiz radyo*): 244.

Soğuq(*Soğuk*): 392, 393.

Su turubisi(*Su tulumbası*): 315.

Su(*Su*): 315, 444.

Süpürge(*Süpürge*): 285, 286, 287,
288.

Süt ve qaymaq(*Süt ve kaymak*):
88.

Ş

Şamal(*Rüzgâr*): 390, 391.

Şar(*Balon*): 511.

Şümek(*Şümek*): 39.

T

Tağ üstidiki çigir yol(*Dağın
üstündeki patika yol*): 574.

Tam(*Duvar, dam*): 566.

Tamaka(*Tütün*): 225.

Tamaq(*Damak*): 10.

Tamniñ töşüki(*Duvarın deliği*): 568.

Tanka(*Tank*): 471.

Taş kömürü(*Taş kömürü*): 445.

Taşpaqa(*Kaplumbağa*): 115.

Tavuz uruqi(*Karpuz çekirdeği*): 179.

Tavuz(*Karpuz*): 176, 177, 178, 179.

Taxtimüşük(*Tabut*): 496, 546.

Tek(*Üzüm ağacı*): 177.

Tèlèfon(*Telefon*): 239, 240, 241, 242, 243.

Tèlègramma(*Telgraf*): 252.

Tèrmomètir(*Termometre*): 256.

Tiktak top(*Tenis topu*): 359.

Til(*Dil*): 6, 7, 10, 87.

Tirnaq(*Turnak*): 28, 29, 30.

Tirnaqtiki xène(*Tirnaktaki kına*): 28.

Tiyin(*Sincap*):

Tok(*Elektrik*): 230, 131

Tonur(*Tandır*): 119.

Top(*Top*): 357, 358, 359.

Toraza(*Terazi*): 322.

Torus(*Tavan*):369.

Toşqan(*Tavşan*): 118, 525, 529, 534, 540.

Töge(*Deve*): 67, 91, 92.

Tömür qaçan(*Ağaçkakan*)

Traktor(*Traktör*): 374.

Tuluq taş(*Değirmen taşı*): 561, 562.

Tumaq(*Kalpək*):53.

Turup(*Turp*): 160.

Tuxum(*Yumurta*): 70, 71, 72, 73, 74, 75, 77, 82, 83.

Tuxum, yañak- mēgiz(*Yumurta, kabuk ve öz*): 70.

Tügmen(*Değirmen*): 510, 556, 557, 558, 560, 561, 562, 563,

Tügmende on tartış(*Değirmende un öğütme*): 510.

Tügmenniñ koylisi(*Değirmenin boğazı*): 557.

Tükürük(*Tükürük*): 9.

Tüñlük yapquç(*Yatak örtüsü*): 264,

Tüzlük qapaq(*Düz kabak*): 165, 166.

U

Ustira(*Ustura*): 305, 306, 307.

Uygur kona yēzigidigi “çekit”(Uygur eski yazısındaki nokta): 522.

Uyqu(*Uyku*): 491, 493.

Ü

Üçme(*Dut*): 169.

Üker(*Ülker Yıldızı*) : 411.

Üstel(*Masa*): 308, 312.

Üzeñge(*Üzengi*): 98,

Üzüm barini(*Üzüm bağı*): 170.

V

Vaqit(*Vakit*): 472, 473, 474.

Vaskètbol(*Basketbol*): 356.

Vèlisipit(*Bisiklet*): 452, 453.

X

Xat- çek(*Mektup*): 354, 355.

Xat(*Yazı*): 337, 514.

Xerite(*Harita*): 353.

Xet bèşiş maşinisi(*Matbaa makinesi*):257.

Xoraz (*Horoz*):69, 76, 77, 78, 79, 80, 81.

Y

Yalğançi mollilar (*Yalancı mollalar*):49.

Yamğur(*Yağmur*): 217, 394,395,
396.

Yañak(*Ceviz*): 198.

Yaşliq(*Gençlik*): 38.

Yatqan- körpe (*Yorgan- döşek*):
266, 268.

Yelpüğüç(*Yelpaze*): 61.

Yer şari(*Yer küre*): 441.

Yer(*Yer*): 217, 396, 440, 441.

Yil(*Yıl*): 476, 477, 478, 480, 545.

Yılan (*Yılan*): 107, 108, 109, 110.

Yiñne(*İğne*): 297, 300, 301.

Yip(*İp*): 297, 298.

Yol(*Yol*): 274, 275, 276, 277.

Yolvas(*Kaplan*): 116, 117.

Yopurmaq(*Yaprak*): 201, 203,
204.

Yoqsuzluq(*Yoksulluk*): 501.

Yultuz(*Yıldız*): 404, 405, 406,
407, 408, 409, 410, 411, 412,
414, 418, 420, 421.

Yuñ(*Yün*): 68.

ÖZGEÇMİŞ

Emel Tokmak, 02.09.1985 tarihinde, Adana'nın Tufanbeyli ilçesine bağlı Evcî Köyü'nde doğar. İlkokula Evcî Köyü İlkokulu'nda başlar. 1993 yılında ekonomik bazı sebeplerle Nevşehir'in Güvercinlik Köyü'ne taşınırlar. İlkokulu, Güvercinlik Köyü İlkokulu'nda bitirir. Ortaokulu, Nevşehir'in merkez ilköğretim okullarından Yunus Emre İlköğretim Okulu'nda okur. 1999 yılında Nevşehir Anadolu Lisesi'ni kazanır ve hazırlık sınıfıyla beraber 4 yıl bu lisede eğitim görerek 2003'te buradan mezun olur. Aynı yıl Dicle Üniversitesi Ziya Gökalp Eğitim Fakültesi Türk Dili ve Edebiyatı Öğretmenliği bölümünü kazanır. 5 yıllık olan üniversite öğrenimini, 2008 yılında tezsiz yüksek lisans seviyesinde tamamlar. Lisans bitirme tezini Türk halk edebiyatı sahasında ve “ Evcî Köyü Folkloru” adıyla hazırlar. 2008 yılında Nevşehir'in Hacıbektaş İlçesi'ndeki Hacıbektaş Lisesine kadrolu Türk Dili ve Edebiyatı Öğretmeni olarak atanır ve halen de bu okulda öğretmenliğini sürdürmektedir. 2008 yılı Eylülünde, Nevşehir Üniversitesi Sosyalbilimler Enstitüsü Fen-Edebiyat Fakültesi Türk Dili ve Edebiyatı bölümüne yüksek lisans öğrencisi olarak kabul edilir.

